

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 29 (68) № 4 2018

**Київ
2018**

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Гуржій Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього модерного часу Інституту історії України НАН України;

Даниленко Віктор Михайлович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України;

Журба Михайло Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Виговський Микола Юрійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Падалка Сергій Семенович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України;

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» «Велика українська енциклопедія»;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри педагогіки і суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Синявська Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Скиба Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України;

Тимошенко Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Irena Wodzianowska – доктор філософії, асистент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 4 від 20.12.2018 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідчення про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2017 № 1714 (додаток 7)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Велінець Ю.І.

СТРАЙКИ ШАХТАРІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОСОЮЗНОГО ШАХТАРСЬКОГО СТРАЙКОВОГО РУХУ 1989–1991 РР.....1

Гацелюк В.О.

ТВОРЧА СПІВПРАЦЯ УКРАЇНСЬКОГО ХОРЕОГРАФА ДІАСПОРИ ДЖОНА ТАРАСА ТА ДЖ. БАЛАНЧИНА В ТЕАТРИ «НЬЮ-ЙОРК СІТІ БАЛЕТ».....10

Городняк Я.П.

ПРЕСА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США ТА КАНАДИ ПРО ПОВСТАННЯ СЕЛЯН І МАСОВЕ ГОЛОДУВАННЯ В УСРР (1932 Р.).....14

Лаврут О.О.

ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР.....19

Левенець О.М.

КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В СЕРЕДИНІ 60-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РР. ХХ СТ.....23

П'єх Н.Р.

МАЛЯРСЬКИЙ КОНТЕКСТ МИСТЕЦЬКОЇ ЗБІРКИ ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, СКЛАД І ТЕМАТИЧНІ НАПРЯМИ.....31

Попов В.Ж.

ОШУКАНІ ОЧІКУВАННЯ: ПОВСЯКДЕННІСТЬ 1917 Р. НА СТОРІНКАХ ПРОВІНЦІЙНИХ ГАЗЕТ.....36

Сарасва О.В.

ЗЕМСТВА СЛОВ'ЯНОСЕРБЬСЬКОГО ПОВІТУ ТА НАДАННЯ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ.....45

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Георгиева М.Д.

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ РЕГУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ БОЛГАРИИ (1950–1980-Е ГГ.).....50

Горопаха С.В.

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ЗУСИЛЛЯ ХОРВАТІЇ В 2005–2006 РР.....55

Кадол О.М.

МІЖНАРОДНИЙ ФАКТОР В АНТИНІМЕЦЬКІЙ КАМПАНІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....62

Nabiyeva L.,

TURKEY AND USA RELATIONSHIP DURING THE COLD WAR.....68

Юшкевич В.В.

ПРОЕКТ «М» ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА АМЕРИКАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ДОПОМОГИ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ БІЖЕНЦІВ (1942–1945 РР.).....74

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Міненко Л.М.

ДО ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ: КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ.....82

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....87

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Velinets Yu.I.

STRIKES OF THE VOLYN REGION MENIRS IN THE CONTEXT
OF THE ALL-UNION MINING STRIKE MOVEMENT OF 1989–1991 1

Gatselyuk V.O.

CREATIVE COOPERATION OF THE UKRAINIAN CHOREOGRAPHER
OF DIASPORA JOHN TARAS AND G. BALANCHINE
AT THE NEW YORK CITY BALLET THEATER..... 10

Horodnyak Y.P.

THE PRESS OF UKRAINIAN DIASPORA IN THE USA AND CANADA ABOUT UKRAINIAN
PEASANTS' REBELLIONS AND MASS STARVATION IN UKRAINIAN SSR (1932)..... 14

Lavrut O.O.

STUDY OF GEOGRAPHY IN THE SECONDARY SCHOOLS OF THE USSR
IN THE SECOND HALF OF 1980 – THE BEGINNING OF THE 1990 19

Levenets O.M.

COMMUNIST UPBRINGING IN THE GENERAL SCHOOLS OF VOLYN REGION
IN THE MIDDLE OF THE 60's – THE FIRST HALF OF 80's XX CENTURY 23

Piekh N.R.

PAINTER CONTEXT OF THE ARTISTIC COLLECTION OF ZOVKVA CASTLE:
HISTORY OF FORMATION, COMPOSITION AND THEMATIC DIRECTIONS 31

Popov V.Zh.

CHEATED EXPECTATIONS: DAILY ROUTINE OF 1917
ON THE PAGES OF PROVINCIAL NEWSPAPERS 36

Sarayeva O.V.

BODIES OF LAND OF SLOV'ANOSERBSKY DISTRICT AND PROVISION
OF HEALTH CARE TO ITS RESIDENTS 45

WORLD HISTORY

Georgieva M.D.

FORMATION OF A SCIENTIFIC AND TECHNICAL MODEL FOR REGULATION OF THE
AGRICULTURAL SECTOR OF THE ECONOMY OF BULGARIA (1950–1980s)..... 50

Horopakha S.V.

EUROPEAN INTEGRATION EFFORTS OF CROATIA IN 2005–2006 55

Kadol O.M.

INTERNATIONAL FACTOR IS IN ANTIGERMAN CAMPAIGN
IN YEARS OF THE FIRST WORLD WAR 62

Nabiyeva L.K.

TURKEY AND USA RELATIONSHIP DURING THE COLD WAR 68

Yushkevych V.V.

PROJECT "M" AS A COMPONENT PART OF AMERICAN RELIEF POLICY
CONCERNING EUROPEAN REFUGEES 74

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Minenko L.M.

TO THE HISTORY OF THE NATIONAL MUSEUM OF MILITARY HISTORY
OF UKRAINE: CLASSIFICATION OF THE SOURCE BASE 82

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS..... 87

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:622](477.82)«1989/1991»

Велінець Ю.І.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

СТРАЙКИ ШАХТАРІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОСОЮЗНОГО ШАХТАРСЬКОГО СТРАЙКОВОГО РУХУ 1989–1991 РР.

У статті розглядаються страйки волинських шахтарів 1989–1991 рр. на тлі загальносоюзного шахтарського страйкового руху. Охарактеризовано причини виникнення страйків гірників Нововолинська, а також їх наслідки для економіки УРСР. Визначено роль і місце страйкового руху гірників у тогочасному українському політичному житті. Висвітлюються зміни суспільно-політичного світогляду гірників Львівсько-Волинського басейну в ході боротьби українців за свою незалежність. На основі історичних джерел та історіографії проаналізовано й надано оцінку основних вимог страйкуючих гірників шахт Нововолинська.

Ключові слова: шахтарі, страйк, страйковий комітет, Нововолинськ, Волинська область.

Постановка проблеми. Під кінець 80-х рр. минулого століття в СРСР загострилося соціально-економічне та політичне становище, що призвело до виникнення загальносоюзного шахтарського страйкового руху. Не стали винятком і гірники волинських шахт Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема робітничого руху кінця 80-х рр. в Україні стала об'єктом досліджень А. Русначенко, який стверджував, що основною причиною страйків гірників в УРСР є соціально-побутові проблеми гірників [30]. М. Віхров акцентував увагу на дослідженні шахтарського страйку на Донбасі [9]. Для відображення цілісної картини процесу шахтарських страйків в Україні 1989–1991 рр. варто дослідити робітничий рух гірників Волинської області.

Постановка завдання. Основне завдання публікації полягає в тому, щоб проаналізувати страйковий рух волинських гірників 1989–1991 рр., визначити його причини й охарактеризувати основні вимоги гірників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тоталітарна радянська система з командно-адміністративними методами в керівництві важкою промисловістю, ігноруванням економічних факто-

рів, екстенсивними механізмами розвитку виробництва й недостатньою увагою до технічного переобладнання привела в кінці 80-х рр. ХХ ст. найважливіші галузі промисловості СРСР до кризи. Одним із яскравих проявів кризових явищ стали масові шахтарські страйки, під час яких гірники висловлювали свої економічні, а згодом – і політичні вимоги до радянського керівництва.

Із кінця 1950-х рр. у паливно-енергетичній галузі промисловості СРСР розпочалася переорієнтація з виробництва вугілля на нафту й газ. У зв'язку із цим змінилися й пріоритети капіталоукладень. Продаж нафти й газу за кордон давав високі прибутки, які покривали нестачі у фінансуванні інших галузей промисловості, однак унаслідок падіння ціни на нафту в 1985–1987 рр. відбулося скорочення фінансування. Дотації на розвиток вугільної промисловості в 1988 р. становили 5,5 млрд крб, тобто шахти стали нерентабельні [30]. Ще в 1958 р., за оцінкою Міністерства вугільної промисловості, 78% вугільних підприємств СРСР були планово-збитковими [9].

Серед трудових колективів вугільних підприємств зчинялася паніка через постійні чутки про закриття шахт у найближчому майбутньому внаслідок високої вартості вугілля та завезення вугілля з інших районів. Згідно з програмою «Пер-

спективи розвитку Львівсько-Волинського вугільного басейну на 1988–2010 рр.», у 1991 р. в місті Нововолинськ мали працювати лише 4 шахти (№ 1, 4, 5, 9) з річним видобутком вугілля 1410 тис. тонн, а під скорочення підпадали 2 тис. шахтарів [25, с. 1]. Скорочення шахт відкладали на час будівництва нової волинської шахти – № 10, на яку планувалося перевести робітників із закритих вугільних підприємств, а згодом закриття шахт завадили шахтарські страйки. У 1989 р. на базі госпрозрахункової будівельної дільниці в м. Нововолинську було організовано Нововолинське шахтобудівельне управління тресту «Укрзахідвуглебуд» із метою будівництва шахти № 10. Кошторисна вартість шахти становила 140 млн крб, однак значну суму виділених коштів керівництво ВО «Укрзахідвугілля» використало на житлове будівництво та зведення соціальних споруд, а будівництво шахти № 10 триває й донині [10, арк. 26].

У 1988 р. серед кращих виробничих колективів СРСР були названо ВО «Укрзахідвугілля», одне з небагатьох в УРСР, де забезпечення забоїв механізованими комплексами досягало 100%. Шахта Нововолинська, виконуючи так звану програму «Інтенсифікація-90», укладала договори з науково-дослідними інститутами УРСР для запровадження у виробництво прогресивної техніки та технологій, і все ж кількість робітників, які були зайняті ручною працею, становила в 1987 р. 41,7% [11, арк. 28]. Лише на шахтоуправлінні «Жовтневе» в 1987 р. ручною працею було зайнято 620 чол. (46,3%). [12, арк. 34]. Наявна гірнична техніка була в аварійному стані. Із 56 добувних, 21 прохідницького комбайна в роботі знаходилося лише 36 і 19 [14, арк. 16]. Тому, незважаючи на високий відсоток механізації, значна частина матеріально-технічної бази шахт Нововолинська була застарілою, а ручною працею була зайнята значна кількість шахтарів.

Підприємства вугільної галузі були відомі своїми важкими умовами праці. У шахтах – пил і газ, високий ризик самозаймання вугілля. Технікою безпеки шахтарі часто нехтували заради більшого вуглевидобутку, а отже, отримання преміальних. Наслідком цього був високий травматизм і смертність від раптових завалів, викидів газу й ін. Голова страйкового комітету Нововолинської групи шахт В.М. Тулупов доповідав: «Не дотримується техніка безпеки, немає виробничої санітарії, у прохідницькому вибої стоїть пил і на відстані один–два метри не видно один одного» [10, арк. 36]. Значна кількість гірників, що знахо-

дилася в очисних вибоях, у молодому віці отримувала важкі захворювання легенів, такі, як силікоз. За 1987 р. на нововолинських шахтах отримали травми 386 гірників, із них тяжких випадків – 17, а 4 – смертельні [11, арк. 27].

До початку 80-х рр. ХХ ст. шахтарі почувалися привілейованою «кастою», вони мали вищі зарплати, пільги й певні статусні переваги. Шахта була місцем, де можна було непогано заробити, не маючи високої кваліфікації. Єдине, що вимагалось від більшості шахтарів, – міцне здоров'я [8]. У кінці 1970-х рр. привабливість шахтарської професії стала неухильно знижуватися. Викликано це було тим, що в результаті тарифних нововведень 1970-х рр. зарплата робітників вуглевидобувної галузі зрівнялася із зарплатами робітників інших галузей промисловості [2, с. 138]. У середньому по Україні в кінці 1980-х рр. заробітна плата становила більше 300 крб на місяць [30]. Найвищу зарплату серед шахт Нововолинська отримували гірники на шахті імені В.І. Леніна – 370 крб. Серед шахтарів, які отримували найнижчу зарплату, були шахтарі шахти «Жовтнева», чия заробітна плата становила менше 300 крб [16, с. 2], і шахтарі шахти № 1, які отримували зарплату в розмірі 210 крб [10, арк. 36]. Отже, шахтарі, ризикуючи власним життям і здоров'ям, отримували таку ж зарплату, а то й нижчу, як і працівник, що не мав ніякої аналогічної загрози життю.

Багато нарікань викликала й організація праці. Робітника, який конфліктував із начальством, «за виробничою необхідністю» могли перевести з добре оплачуваної лави в суміжну, зі складними гірничо-геологічними умовами, де оплата праці була нижчою. Постійно порушувалася соціальна справедливість у розподілі різних благ (машин, дач, квартир, путівок і т. д.), адміністрація практикувала грубість у стосунках із робітниками. Тривалим був робочий день шахтарів. Офіційно він тривав 6 годин, а реально – 10–11, а то й 14–16 годин. Не завжди вдавалося гірникам відпочити в неділю. Стаж підземної роботи давав право виходу на пенсію в 50 років, але мало хто із шахтарів доживав до цього віку [30].

Складними залишалися соціально-побутові умови. Ось як описує складні побутові умови волинських шахтарів кореспондент газети «Радянська Волинь» О. Зінченко: «Проблеми поліпшення життя людей чомусь завжди під різними приводами відводилися на другорядний план. Про яку ефективність виробництва можна вести мову, якщо шахтар зі своєю сім'єю тулиться на приватній квартирі, погано відпочиває, терпить

інші житлові незручності! У холодні дні в будинках гірників низька температура, люди роками скаржаться в різні інстанції, а справа не вирішується. Шахтарі обурюються, що в магазинах нічого не купиш – все «по блату», з-під прилавка» [16, с. 2]. Житлова проблема була надзвичайно гострою, адже на кожній шахті були черги гірників, які чекали забезпечення їх квартирою. При загальній черзі в 1300 чоловік у Нововолинську за 1984–1987 рр. було виділено лише 38 квартир для гірників. На шахті № 8 у черзі на квартиру було 130 чол., натомість у 1988 р. шахта отримала лише 4 квартири для своїх гірників. Черга невпинно зростала. Так, на шахті № 9 у 1985 р. у черзі на квартиру був 151 чол., а в 1989 р. – уже 219 чол. [13, арк. 52–53, 83]. Для вирішення житлової проблеми на шахтах практикували індивідуальне будівництво, на яке керівництво шахти надавало кредити гірникам, однак через відсутність будматеріалів проблему не було вирішено. У місті Нововолинськ і досі були ще 34 будинки баракового типу, де проживали сім'ї гірників, що були збудовані як тимчасові в 50-х рр. ХХ ст. [10, арк. 27]. Селище Жовтневе було негазифіковане, а м. Нововолинськ – газифіковане лише частково. Тільки в Нововолинську потрібно було збудувати 39 км вуличного газопроводу для газифікації 3 тис. квартир, а вартість проекту будівництва становила 2,5 млн крб [10, арк. 27].

Виникали проблеми з постачанням продуктів харчування. У 1989 р. в Нововолинську виник дефіцит м'яса, на продаж якого були введені талони. Ціни на м'ясні продукти зростали щомісяця. Наприклад, у середньому за кілограм 11 жовтня 1990 р. свинина коштувала 8 крб [32, с. 2], а 1 листопада 1990 р. – уже 10 крб. [33, с. 3]. Згодом виник дефіцит мила та прального порошку. Ця проблема була однією з найбільш обговорюваних на страйку. Голова робіткому Ф.М. Захарчук так звертався до гірників Нововолинська: «Не так давно ось тут на площі ми запитували, де мило й пральний порошок. З'явилися миючі засоби – зникли сигарети й спиртні напої, пасти й взуття, інші речі широкого вжитку» [21, с. 1].

Отже, причин для страйку в гірників було вдоволь. Ось як оцінював ситуацію з вугільною промисловістю в СРСР і становище гірників Нововолинська в кінці 1980-х рр. заступник голови страйкому А. Борис: «Причини напруженого становища у вугледобувній галузі мають свою передісторію. Ще при Хрущові з'явилася тенденція скорочувати видобування вугілля за рахунок розвитку інших видів енергії. І тому в соціальному

плані шахтарів зрівняли з тими працівниками, які трудяться на поверхні. Ігнорувалося багато факторів: і те, що шахтарі працюють позмінно, вдень і вночі, при раптових перепадах тиску під час спуску й підйому. Гірник, пропрацювавши 10–15 років, багатьох своїх друзів виносив мертвими із шахти. Він був свідком багатьох каліцтв, та й сам ставав інвалідом від хвороб легень...» [6, с. 3].

11 липня 1989 р. близько 300 гірників шахти ім. Шев'якова (м. Междуреченськ, Кемеровська область) відмовилися спускатися в шахту. Підтримати шахтарів Кузбасу вирішили й гірники Донбасу. 15 липня 1989 р. застрайкували гірники шахти Ясинуватська-Глибока в Макіївці Донецької області. Очолив виступ робітник очисного забою В. Комісарук. 18 липня до страйку приєдналися шахти Красноармійська, Дзержинська й ін. 19 липня почали страйкувати шахтарі Донецька й Горлівки [17, с. 1].

20 липня 1989 р. гірники першої нововолинської шахти після нічної зміни в загальній нарядній почали обирати страйковий комітет. Його очолив прохідник, який мав юридичну освіту, В.М. Тулупов. 23 липня 1989 р. перша зміна шахти № 1 у скороченому складі опустилася під землю, підтримувати шахту в робочому стані, а інша частина шахтарів опівдні вирушила на центральну площу м. Нововолинська, таким чином розпочавши страйковий рух волинських шахтарів. Страйковому комітету надали просторе приміщення Палацу культури, телефон, мікрофон, навіть підготували виїзні буфети. Було створено робітничі дружини для підтримки порядку на шахтах і в місті Нововолинську. Не допускаючи безладдя й провокацій, робітничі дружини разом із міліцією опечатали всі магазини, що торгували алкогольними напоями. Близько 22 год. до страйкарів приєдналися гірники шахт № 2 і № 9 [17, с. 1].

Кожну нову зміну гірників, що прибували на площу, зустрічали оплесками. 24 липня до страйку приєдналися гірники шахтоуправління «Жовтневе», шахти ім. В. Леніна та шахти № 5. Загальна кількість присутніх на площі перевищувала чотири сотні чоловік. Значна кількість шахтарів залишалася на шахтах задля підтримки їх в робочому стані [34, с. 2]. О 15 год. відбулося спільне обговорення договору між міським страйковим комітетом і адміністрацією виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля», облвиконкомом і міськвиконкомом. Засідання проходило в залі Палацу культури шахтарів. Розмова транслювалася по радіо на площу. Ось як коментував корес-

понтент О. Зінченко настрої шахтарів і їх теми обговорення на мітингу: «Гірники втратили віру у свій профком, територіальний комітет профспілки працівників вугільної промисловості, в адміністрацію об'єднання. Знизився авторитет місцевих властей. Профспілки не стали справжніми захисниками інтересів шахтарів, а переродилися в слухняний додаток адміністрації. Формально, а не по суті діяв Закон про державне підприємство. Буксує економічна реформа. Закон набрав чинності давно, а шахти залишилися покірними структурними підрозділами виробничого об'єднання, звітують перед ним, перераховують сюди прибуток і позбавлені права самостійно розпоряджатися надплановою продукцією. У житті колективу, у формах організації виробництва майже нічого не змінилося. Усе регламентовано, обмежено різними інструкціями, розпорядженнями, доповненнями до них. Для простих шахтарів ото й залишається: видавати нагору вугілля» [16, с. 2].

Частина пред'явлених нововолинськими гірниками вимог, що перебували в компетенції місцевих органів, були вже на порядку денному міськвиконкому. Серед них такі: продавати в серпні всім сім'ям, які цього потребують, до п'яти тонн вугілля по оптовій ціні; до 1990 р. виділити кожній шахті земельну ділянку на озері Світязь для будівництва будинку відпочинку; не приєднувати шахту імені В. Леніна до будь-якої іншої шахти до закінчення XII п'ятирічки; усім бажаючим шахтарям надати кредит для будівництва власних будинків; забезпечити всіх необхідною кількістю будівельних матеріалів; виділяти ділянку під індивідуальне будівництво не менше 10 соток; побудувати в місті поліклініку; збільшити місту м'ясні фонди та вирішити інші проблеми. Багато пред'явлених вимог, які були ідентичні вимогам червоноградських шахтарів, були вирішені спільним наказом № 2 від 23 липня 1989 р. генеральним директором виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля» Е. Діколенком і головою страйкового комітету міста Червонограда О. Любарським. Зокрема, серед них такі: робочий час рахувати від спуску в шахту до виїзду; загальний вихідний день – неділя, а для допоміжних служб, які працюватимуть у вихідні, оплата подвійна; підвищення оплати в нічну зміну; під час виходу на пенсію виплачувати одnorазову допомогу не менше стопроцентного річного окладу заробітку; надати шахті статус держпідприємства за рішенням трудового колективу [17, с. 1]. 25 липня страйкувала більшість шахтарів України: 110 зі 121 шахти Донецької області, 52 із 93 шахт Луганської області, усі 11 шахт Західного

Донбасу (вугільний район УРСР у межах Дніпропетровської й Харківської обл.), усі 20 шахт Львівсько-Волинського басейну. Загалом страйкувало бл. 500 тис. гірників [26].

26 липня 1989 р. привселюдно на площі було підписано договір між страйковим комітетом шахтарів Нововолинської групи шахт Львівсько-Волинського вугільного басейну і адміністрацією ВО «Укрзахідвугілля», а також із Нововолинським міськвиконкомом. Згідно з договором до 1992 р. мали вирішити проблему з дитсадками; установлювалися пільги для сімей, що мали трьох дітей; до 1996 р. повинні були бути ліквідовані старі бараки; до 1995 р. мала бути здійснена повна газифікація Жовтневого та Нововолинська; виділялися земельні ділянки на озері Світязь для будівництва бази відпочинку й ін. [10, арк. 27–28]. Після підписання договору страйк закінчився, і третя шахтарська зміна приступила до роботи. Вимоги нововолинців у Москву за дорученням страйкового комітету нововолинської групи шахт завезли робітники С. Прудников і П. Лукашук [16, с. 2].

Директор по виробництву ВО «Укрзахідвугілля» С. Пікуля заявив, що вимоги шахтарів, які були оголошені під час страйку, обійдуться країні в 2,7 млрд крб, а для ВО «Укрзахідвугілля» – 52 млн крб [10, арк. 54]. За липень всіма шахтами було недопоставлено 14,2 тис. тонн палива. Від реалізації в цілому внаслідок страйку по об'єднанню недоодержали 4,1 млн крб, по нововолинській групі шахт – 800 тис. крб [16, с. 2].

Результатом липневого страйку 1989 р. стала прийнята Постанова Ради Міністрів СРСР № 608 від 3 серпня 1989 р. в 36 пунктах, у якій знайшли відображення майже всі наболілі питання працівників вугільних регіонів. Шахтарям пообіцяли всього й багато – аж до цілковитої економічної самостійності шахт із дозволом експортувати наднормову продукцію. Держава зобов'язалася забезпечити рентабельність шахт і навіть оздоровити екологічну ситуацію в шахтарських регіонах. Із метою безперервного й компетентного контролю за ходом виконання обіцянок перший заступник Голови Ради Міністрів Союзу СРСР Л. Воронін 24 листопада 1989 р. затвердив «Положення про державно-громадську комісію по контролю за виконанням постанови № 608». У Нововолинську робоча група контролю з восьми чоловік розпочала діяльність із 15 січня 1990 р. На робочу групу був покладений контроль за виконанням договору між страйковим комітетом нововолинської групи шахт і адміністрацією виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля», виконанням

додаткових вимог шахтарів до керівництва шахт Нововолинської міської й Волинської обласної рад народних депутатів, виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля», Міністерства вугільної промисловості УРСР [4, с. 3].

Страйк прискорив підготовку проектів законів про пенсійне забезпечення й про відпустки, а прийнята Постанова № 608 надавала шахтарям значні соціальні права. Індивідуальним забудовникам була надана можливість користуватися державними кредитами, які потім частково сплачують шахти, частково – забудовник. Тепер безкоштовно виділялося вугілля для побутових потреб шахтарям-пенсіонерам. Із 1 серпня 1989 р. вводилась оплата шахтарям за час пересування від ствола до робочого місця й назад. Введена нова доплата за роботу у вечірню й нічну зміни. Було надано право радам трудових колективів вирішувати питання про роботу в неділю. Трудовим колективам надали право вирішували питання про разову допомогу при виході на пенсію, а також про допомогу багатодітним сім'ям, де є троє й більше дітей, про збереження пільг на виплату винагороди за вислугу років під час нарахування пенсії, звільнення з роботи за власним бажанням, але не більше одного разу на 3 роки; про виплату сім'ї загиблого шахтаря на виробництві (на кожного утриманця не менше 75 крб на місяць) і забезпечення сім'ї в разі необхідності житлом упродовж 3–6 місяців [4, с. 3]. Було вирішене питання газифікації шахтарського селища Жовтневе. Згідно з договором і проектом, у липні 1990 р. в селищі Жовтневе мали розпочатися роботи з прокладання 6 тис. м вуличного газопроводу. У Нововолинську був складений проект на будівництво в 1991 р. поліклініки [3, с. 2].

11 червня 1990 р. в Донецьку розпочався з'їзд шахтарів СРСР, у якому взяли участь представники всіх вугільних басейнів СРСР. Усього на з'їзд прибуло 593 делегати [5, с. 1]. На з'їзді прийняли резолюцію, в якій заявили таке: «Усі ми живемо в умовах командно-адміністративної системи. Характерна для неї монополія державної власності, відсутність ринку й конкуренції прирікають економіку на застій і відставання, а народ – на злиденність. Наша країна бідна тому, що все наше господарство неправильно організоване... Дуже велике значення для полегшення переходу до ринку може також мати рішення скорочення воєнних витрат і допомоги іншим країнам, зокрема тоталітарним режимам» [27, с. 2]. На з'їзді також стверджували, що радянський уряд виконати своїх обіцянок так і не зміг. Голова шахтного страйкового нововолинської шахти № 9 С. Охрім стверджу-

вав: «Горбачов і Голова Ради Міністрів М. Рижков підписали з нами угоду, що відома як Постанова № 608. Наобіцяли вони нам райські гори. Та ось протягом довгого часу ігноруються інтереси робітників, ці вимоги не виконані» [7, с. 2]. Упродовж зими кілька разів виникали думки щодо нового страйку, але шахтарі кожного разу відклали це рішення, щоб населення не мерзло через нестачу вугілля, тому закликали провести 24-годинний страйк 11 липня 1990 р.

На початок липня 1990 р. згідно з Постановою № 608 було виконано або перебувало на стадії виконання 35 вимог, не виконано – 14, зокрема й такі, як підвищення цін на вугілля, прийняття закону про відпустки, задоволення заявок шахт щодо матеріально-технічного постачання, зміцнення будівельної бази міста й низка інших. Підписаний під час страйку наприкінці липня 1989 р. договір між страйковим комітетом і адміністрацією ВО «Укрзахідвугілля» виконувався також не повністю. Виконано або перебувало на стадії виконання 42 його пункти, не виконано – 18. Не були вирішені питання про силікозні відпустки, про оплату за багатозмінний режим роботи, про збільшення кількості продажу легкових автомобілів шахтарям, будівництво житла для них, коректування зарплати, пенсій, допомоги у зв'язку зі зростанням цін, упорядкування вулиць міста й селища й низка інших [4, с. 3].

Волинські гірники підтримали рішення, прийняте Всесоюзним з'їздом шахтарів у Донецьку 11 липня 1990 р., провести 24-годинний страйк. На центральній міській площі відбувся мітинг. На ньому був присутній народний депутат СРСР, член Верховної Ради СРСР С. Матвійчук, народний депутат УРСР, голова облвиконкому М. Парасунько, другий секретар обкому партії М. Гарасюк, генеральний директор виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля» С. Пікула й ін. На мітингу було схвалено резолюцію, у якій містилася вимога щодо конструктивної роботи народних депутатів УРСР, відставки уряду СРСР і Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола, деполітизації Збройних Сил, МВС, КДБ, органів суду й прокуратури, вимога скасувати постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про преміювання звільнених партійних і комсомольських працівників за рахунок коштів підприємств і не зараховувати їм підземний стаж з 1 серпня 1990 р. [18, с. 3]. Майже одностайно гірники проголосували за встановлення жовто-блакитного національного українського прапора на приміщення Палацу культури шахтарів. У переважній більшості виступів звучала вимога щодо повного суверенітету України, про повну під-

тримку I з'їзду шахтарів, про децентралізацію управління вугільною промисловістю й створення координаційного органу в Україні, про багатопартійність, про банківську й грошову системи в республіці, про національні збройні сили, про встановлення пам'ятника Т. Шевченку на центральній площі міста Нововолинська [21, с. 11]. Отже, якщо під час липневого страйку 1989 р. ставилися виключно економічні вимоги, то під час 24-годинного страйку 11 липня 1990 р. гірники поставили й політичні вимоги до влади. На прийняття політичних вимог вплинула створена в кінці 1989 – на початку 1990 рр. організація «Український Народний Рух» і політичні партії УНП, УРП.

Промислове будівництво нововолинських шахт і надалі заглиблювалося в кризу. У 1990 р. лише гірники шахти № 9 працювали стабільно. Понадпланово вони видали 42 тис. тонн вугілля. До тих, хто відставав, за перше півріччя додався колектив шахти № 5, котрий у складних умовах через нестачу деревини для кріплення вивалів породи в очисних вибоях заборгував 5,7 тис. тонн палива. На шахті «Жовтнева» добовий видобуток становив лише 50–60% планового. На шахті № 2 виникла пожежа, на ліквідацію якої було затрачено дві доби, а діючі виробки лав виявилися затопленими, також було пошкоджене електричне обладнання, двигуни приводів конвеєрів, що на тиждень припинило роботи з видобутку вугілля, поки вели в дію шахтне обладнання [24, с. 3].

22 жовтня 1990 р. відкрився Другий з'їзд шахтарів, на якому була заснована Незалежна профспілка гірників СРСР, за її заснування проголосувало 642 делегати. З'їзд також затвердив Статут Незалежної профспілки гірників СРСР. Від трудівників нововолинської групи шахт на II Все-союзний з'їзд шахтарів поїхало шість делегатів (М. Ващук, Ф. Пархомук, Г. Урянський, С. Охрім, М. Коломієць, І. Невідомський) [22, с. 1].

До весни 1991 р. гірники впевнились у неможливості вести переговори з Москвою, яка не виконувала їхніх вимог. З огляду на політичну ситуацію українські шахтарі стали вести перемовини з Києвом, а політичні вимоги стосувалися суверенітету, незалежності та самостійності України. Голова шахтного страйкового шахти № 9 С. Охрім так характеризує ситуацію, що склалася на початку 1991 р. в Україні: «У країні відбулися складні політичні процеси... відбувався процес політичного дозрівання. Ми зрозуміли: без змін у політичних структурах не зможемо задовільнити економічних інтересів. Україна, яка має величезні трудові й сировинні ресурси, годує центр. Центр,

наче щупальця, розкидав свою владу на території імперії, створеної Ленінін і Комуністичною партією... Без реальної незалежності України ми й надалі залишимося рабами. Про яку суверенність можна зараз говорити, коли ми не маємо всіх атрибутів державності: ні власних кордонів, ні своєї армії, ні власних грошей... а з ініціативи КПРС від нас фактично хотіли відірвати Крим. Дуже хочеться їм у нас, на Україні, де є дійсно єдність, нацькувати жителів східного регіону на західний. Я виступав перед трудовими колективами Донеччини. Доводилося доносити елементарну правду: ми такі самі миролюбні люди й хочемо, щоб Україна була вільною... Нині шахтарі Донеччини готові відмовитися від усього, щоб поставити найголовніше питання – свобода України» [6, с. 3].

На засіданні Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу 26 лютого 1991 р. до раніше сформульованих економічних вимог страйку, призначеного на 1 березня 1991 р., з ініціативи представників ВО «Укрзахідвугілля» було внесено політичні вимоги: суверенітет України та переобрання Верховної Ради УРСР [1, с. 25–27].

1 березня 1991 р. в УРСР розпочався економічний страйк. Першими страйк розпочали шахтарі ВО «Первомайськвугілля» й «Красноармійськвугілля». 13 березня 1991 р. до страйку приєдналися й гірники Нововолинська. 19 березня 1991 р. у газеті «Робітничий голос» було надруковано резолюцію страйку шахтарів нововолинської групи шахт Волинської області ВО «Укрзахідвугілля», у якій було заявлено таке: «У зв'язку з невиконанням вимог шахтарів, викладених у Постанові Ради Міністрів СРСР від 03.08.89 р. № 608, у договорі від 26.07.89 р., і усвідомлюючи, що без докорінних змін політичної структури СРСР аж до повної її ліквідації ці вимоги й далі не будуть виконуватися, шахтарі Нововолинської групи шахт відновлюють тимчасово припинений 26.07.89 р. страйк і вимагають ліквідувати інститут президентської влади СРСР, розпустити Верховну Раду Союзу як орган, який стоїть на перешкоді республікам на шляху до побудови незалежних держав... Верховній Раді України негайно надати Декларації про державний суверенітет України статусу конституційного акта. На основі Декларації від 16 липня 1990 р. розробити новий проект Конституції України... Припинити судовий розгляд і звільнити з-під арешту С. Хмару й інших політв'язнів та ін.» [28, с. 1].

Варто зауважити, що шахтарські страйки підтримували мешканці Нововолинська та Іваничівського району. Яскравим доказом того, що до гасел шахтарів дослухалися й інші (одне з них – не голо-

сувати за збереження СРСР), є результати голосування на референдумі СРСР і опитування населення Української РСР по Волинському округу № 4, що проходило 17 березня 1991 р. Згідно із Союзним бюлетенем на запитання «Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права й свободи людини будь-якої національності?» найнижчими в області (де дали відповідь «Так») були показники мешканців м. Нововолинська (31,4%) та Іваничівського району (40,1%) [19, с. 1].

Розуміючи серйозність економічної ситуації, що склалася внаслідок страйку, президент СРСР М. Горбачов вирішив зібрати представників від кожного шахтарського регіону з усього Радянського Союзу в Свердловському залі Кремля. Цю зустріч транслювали по телебаченню в прямому ефірі, і, звісно ж, було складено список дозволених запитань. 2 квітня 1991 р. в Москві зібралися 200 шахтарів і директорів підприємств, четверта частина яких була з УРСР. 30 осіб представляли страйкуючі шахти. Гірники привезли із собою вимоги колективів, що їх делегували, які були переважно економічні. Тільки делегація ВО «Укрзахідвугілля», куди входили й волинські гірники, мала політичні вимоги. Обговорення пропозицій страйкарів відбувалося за участю міністра вугільної промисловості СРСР М. Щадова й народних депутатів СРСР. На цій зустрічі був присутній і голова страйкового комітету Нововолинської групи шахт Ф. Захарчук, який згадував: «Враження таке, що ця зустріч була організована за наперед придуманим сценарієм, було намічено, хто має виступати, з якими питаннями...» [19, с. 2]. Ф. Захарчуку вдалося проскочити через охорону, він спробував підійти до М. Горбачова, а той, побачивши наполегливість гірника, дозволив йому говорити. Ось як Ф. Захарчук згадує свою доповідь: «Я почав зачитувати вимоги свого страйкому, де першим пунктом стояла відставка президента СРСР М.С. Горбачова. Після цього Михайло Сергійович перегнувся через трибуну й попросив передати йому мої вимоги, оскільки він їх не читав. Пізніше до мене підійшов охоронець і запропонував пройти з ним у кабінет Горбачова. Пересиливши страх і хвилювання, я погодився й потім не пошкодував про це. Наша розмова з Михайлом Сергійовичем замість запланованих 45 хвилин тривала неповних три години. Горбачов мене запитав, чому в провінції в нього такий низький рейтинг. А я відповів, що в усьому винна комуністична партія й те, що він тривалий час

очолював її. Із цим Горбачов погодився й зауважив, що компартія не підлягає реформуванню, а економічну ситуацію в країні підриває зниження цін на міжнародному ринку на тюменську нафту, через що навіть подорожчання таких продуктів не першої необхідності, як автомобілі, вироби з хутра, не здатне покрити дефіцит бюджету. Вихід він бачив тільки в суверенітеті республік СРСР, які повинні самостійно виживати на своїх природних і виробничих ресурсах» [31].

Волинські гірники страйкували до 3 травня 1991 р. Втратив видобутку за період страйку установили 214 тис. тонн палива. [20, с. 1]. Споживачі 7 областей Західної України, яких забезпечував Львівсько-Волинський басейн, у своїх складах не дорухувалися лише так званого енергетичного вугілля понад 200 тис. тонн на 5,6 млн крб, а план поставок населенню зменшився на 119 тис. тонн. [15, с. 1]. Через нестачу палива було зупинено 4 з 12 діючих енергоблоків Бурштинської ДРЕС. Бурштинська ДРЕС одержувала лише по 3–4 тис. тонн вугілля при щодобовій потребі 16–18 тис. тонн, тому склалися списки великих підприємств, яким припинялася подача електроенергії. Серед них калуське об'єднання «Хлорвініл», львівські «Електрон», «Львівхімсільгоспмаш», «Кіноскоп», будівельні заводи. Міста й селища також зазнали проблем через нестачу електроенергії. Лише Добротвірська й Калуська ТЕЦ, де раніше було заготовлене вугілля, працювали стабільно й рятували ситуацію з електрозабезпеченням Волинської й Львівської областей [23, с. 1].

Висновки. Отже, страйки волинських шахтарів займали вагомe місце серед шахтарського страйкового руху в УРСР, хоч їх чисельність від загальної кількості страйкуючих гірників УРСР була невеликою. Складні соціально-побутові умови та засилля командно-адміністративної системи управління вугільною промисловістю стали тим каталізатором, що спровокував бурхливу антирадянську реакцію шахтарів УРСР. Нововолинські гірники активно включилися в організацію страйкових комітетів, узяли участь у з'їздах гірників, які вирішували організаційні питання шахтарського страйку, спільно з червоноградськими шахтарями брали участь у виступах у Москві, де єдиними висловлювали політичні вимоги перед владою. У суспільстві, яке було залякане тоталітарною комуністичною владою, яке боялося будь-яких антикомуністичних заяв, шахтарський страйк став доказом, який продемонстрував усю нездатність радянської влади протидіяти виступам цивільного населення.

Список літератури:

1. Агапов В. Взаємовідносини страйкового шахтарського й національно-демократичного рухів у 1991 р. Український історичний журнал. Київ, 2011. № 4. С. 23–40.
2. Баканов С. Структурные реформы 1960–80-х гг. в угольной отрасли и их последствия для угледобывающих предприятий Урала. Экономическая история Сибири XX в.: материалы III Всероссийской научной конференции (29 июня–1 июля 2012 г.). Барнаул, 2012. С. 134–143.
3. Борис А. Проблеми треба вирішувати. Радянська Волинь. 1990. 10 липня. С. 2.
4. Борис А. Рік після страйку: що зроблено? Робітничий голос. 1990. 6 липня. С. 3.
5. В Донбасі розпочався з'їзд шахтарів. Свобода. Український щоденник. 1990. 15 червня. С. 1.
6. Вербич В. Страйк триватиме до перемоги. Народна трибуна, 1991. 20 квітня. С. 3.
7. Вербич В. Шахта № 9: «Найголовніше – свобода України». Народна трибуна. 1991. 20 квітня. С. 2.
8. Віхров М. Тінь шахтаря. 2015. 2 вересня. URL: <http://m.tyzhden.ua/publication/145061> (дата звернення: 21.08.2018).
9. Віхров М. Шахтарі. Подорожні Незалежності. 2018. 29 липня. URL: <http://tyzhden.ua/History/217369> (дата звернення: 21.08.2018).
10. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2298, Оп. 1, Спр. 832, Арк. 26–27, 36, 54.
11. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2298, Оп. 1, Спр. 858, Арк. 27–28.
12. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2298, Оп. 1, Спр. 858, Арк. 34.
13. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2298, Оп. 1, Спр. 860, Арк. 52–53, 83.
14. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2298, Оп. 1, Спр. 757, Арк. 16, 34.
15. Зінченко О. Не лише шахтарям – всім важко. Радянська Волинь. 1991. 5 квітня. С. 1.
16. Зінченко О. Проблеми старі і нові. Роздуми після страйку у Нововолинську. Радянська Волинь. 1989. 15 серпня. С. 2.
17. Зінченко О. Страйк у Нововолинську. Радянська Волинь. 1989. 26 липня. С. 1.
18. Зінченко О. Страйк у Нововолинську. Радянська Волинь. 1990. 13 липня. С. 3.
19. Зінченко О. Страйк у Нововолинську. Радянська Волинь. 1991. 16 квітня 1991 р. С. 2.
20. Зінченко О. Шахтарі вийшли на роботу. Радянська Волинь. 1991. 7 травня. С. 1.
21. Лагановський В., Пастушак П. Є над чим задуматись... і не тільки шахтарям. Робітничий голос. 1990. 13 липня. С. 1.
22. Лучко В. Делегати з Нововолинська. Робітничий голос. 1990. 20 жовтня. С. 1.
23. Некрасов Г. Відлуння шахтарських страйків. Радянська Волинь. 1991. 16 березня. С. 1.
24. Ніколенко В. Відстаючих добавилось. Робітничий голос. 1990. 17 липня. С. 3.
25. Ніколенко В. Кому вигідний страйк? Робітничий голос. 1991. 12 березня. С. 1.
26. Оголосили 16 липня 1989 року страйк трудові колективи шести шахт міста Макіївки на Донбасі. 2007. 8 липня. URL: <http://photo.ukrinform.ua/ukr/current/photo.php?id=136845> (дата звернення: 21.08.2018).
27. Резолюція I з'їзду шахтарів з питань соціально-економічного становища, виконання постанови Ради Міністрів СРСР № 608 і перспектив переходу до ринку. Робітничий голос. 1990. 7 липня. С. 2.
28. Резолюція страйку шахтарів нововолинської групи шахт Волинської області ВО «Укрзахідвугілля». Робітничий голос. 1991. 19 березня. С. 1.
29. Результати голосування на референдумі СРСР та опитування населення Української РСР по Волинському округу № 4. Радянська Волинь. 1991. 20 березня 1991. С. 1.
30. Русначенко А. Стачка шахтерів на Украине в июле 1989 г. Отечественная история. Москва: Наука, 1993. № 1. С. 66–77.
31. Тимощук О. Неоголошена революція, або Як шахтарі добували... демократію. 2009. 31 липня. URL: https://dt.ua/SOCIETY/neogoloshena_revolyutsiya,_abo_yak_shahtari_dobuvali_demokratiyu.html (дата звернення: 21.08.2018).
32. Ціни на ринку. Робітничий голос. 1990. 13 жовтня. С. 2.
33. Ціни на ринку. Робітничий голос. 1990. 3 листопада. С. 3.
34. Шворак Т. Чотири тривожні дні. Молодий ленінець. 1989. 29 липня. С. 2.

ЗАБАСТОВКИ ШАХТЕРОВ ВОЛЫНСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕСОЮЗНОГО ШАХТЕРСКОГО ЗАБАСТОВОЧНОГО ДВИЖЕНИЯ 1989–1991 ГГ.

В статье рассматриваются забастовки волынских шахтеров 1989–1991 гг. на фоне общесоюзного шахтерского забастовочного движения. Охарактеризованы причины возникновения забастовок горняков Нововолынска, а также их последствия для экономики УССР. Определены роль и место забастовочного движения горняков в тогдашней украинской политической жизни. Освещаются изменения общественно-политического мировоззрения горняков Львовско-Волынского бассейна в ходе борьбы украинцев за свою независимость. На основе исторических источников и историографии проанализирована и дана оценка основных требований бастующих горняков шахт Нововолынска.

Ключевые слова: шахтеры, забастовка, забастовочный комитет, Нововолынск, Волынская область.

STRIKES OF THE VOLYN REGION MINERS IN THE CONTEXT OF THE ALL-UNION MINING STRIKE MOVEMENT OF 1989–1991

The article deals with the 1989–1991 strikes of Volyn region miners on the background of the All-Union Mining Strike Movement. The reasons of the Novovolynsk miners' strikes, as well as their consequences for the Ukrainian SSR economy, are described. The role and place of miners' strike movement in the political life of the time are determined. The changes of socio-political outlook of the miners of the Lviv-Volyn Basin during the struggle of Ukrainians for their independence are highlighted. On the basis of historical sources and historiography the estimation and the analysis of the main demands of the striking miners of Novovolynsk mine are given.

Key words: miners, strike, strike committee, Novovolynsk, Volyn region.

Гацелюк В.О.

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

ТВОРЧА СПІВПРАЦЯ УКРАЇНСЬКОГО ХОРЕОГРАФА ДІАСПОРИ ДЖОНА ТАРАСА ТА ДЖ. БАЛАНЧИНА В ТЕАТРИ «НЬЮ-ЙОРК СІТІ БАЛЕТ»

Стаття присвячена висвітленню маловідомої сторінки в історії розвитку культури української діаспори в США, зокрема творчій діяльності видатного хореографа українського походження Джона Тараса (Івана Тарасенка). Дослідження здійснене в контексті окреслення основних тенденцій і напрямів у розвитку художньої культури, що зумовлювали вплив на пошук нових виражальних форм і засобів у хореографічній культурі. Визначені основні чинники формування неокласичної хореографії, започатковані в США Дж. Баланчиним у рамках створення театру «Нью-Йорк Сіті Балет». Охарактеризовані основні напрями й етапи творчої діяльності українського хореографа Дж. Тараса в театрі під керівництвом Дж. Баланчина. Доведено, що, будучи вихованим на традиціях української народної хореографії, Дж. Тарас поєднав елементи автентичної культури й самобутності в неокласичних балетних постановках світового рівня.

Ключові слова: Джон Тарас, хореографія, неокласика, балетне мистецтво, українська діаспора, Джордж Баланчин, театр «Нью-Йорк Сіті балет».

Постановка проблеми. Вивчення різних сфер культурно-мистецького життя української діаспори як на рівні аматорському, так і на рівні високопрофесійному дає змогу цілісно осягнути її розвиток у межах інших країн та іноетнічного середовища, визначаючи ступінь діалогічності та взаємопроникнення й збагачення культур. Історія розвитку української культури нерозривно пов'язана з іменами виданих українців діаспори, що своєю творчою діяльністю утверджували український складник у розбудові загальносвітової культурної спадщини.

У цьому контексті важливим є питання дослідження історії розвитку хореографічної культури та мистецтва, що досить активно розвивалися українцями діаспори й займали вагоме місце в культурному житті емігрантів, будучи джерелом не лише національно-культурної ідентичності, а й окремою сферою творчої діяльності. Слід зазначити, що окрім найбільш знаної школи народного танцю, де українські діаспоряни проявили себе найбільшим чином, вагоме значення має дослідження внеску українських хореографів у розвиток класичного балетного мистецтва з усіма його авангардними й неокласичними тенденціями в контексті загальносвітового культурно-мистецького розвитку. Саме таку роль у цьому зв'язку відіграє постать знаного хореографа й балетмейстера українського походження Джона Тараса

(Івана Тарасенка), який тривалий час співпрацював із видатним засновником сучасного американського балету Дж. Баланчиним у театрі «Нью-Йорк Сіті Балет». З огляду на це необхідним є всебічне дослідження діяльності видатних митців української діаспори в загальносвітових процесах культурного розвитку та їх внеску в збагачення національної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні зазначеної проблематики увага науковців спрямовувалася переважно на вивчення життя й творчості Дж. Баланчина, де також торкалися питання співпраці з Дж. Тарасом. Це праці О. Левенкова, О. Суриц, О. Полісадової; серед українських дослідників варто виокремити роботи О. Зінич, О. Касьянової, Г. Перової, Ю. Станішевського.

Англомовна історіографія ґрунтується на описі постановок балетмейстера, оглядах періодики, що включає весь американський період Баланчина та більшою мірою відображає подробиці спільної творчої діяльності двох хореографів – Дж. Тараса й Дж. Баланчина. Це, зокрема, праця, яку підготував Н. Рейнолдс [12]; видання самого Дж. Баланчина й Ф. Мейсона «Детальний опис знаменитих балетів» [6], присвячене власним постановкам; інше видання Ф. Мейсона, присвячене спогадам про Дж. Баланчина [9] всіх, із ким він тривалий час працював. Сюди також слід віднести праці одного з найавто-

ритетніших американських меценатів ХХ ст. Л. Кірстайна [8], що, власне, і запросив Дж. Баланчина до США для створення сучасного балету.

Праці біографічного характеру, видані Б. Тайпером [13] і Р. Баклом [14], розкривають творчий шлях засновника «Школи Американського Балету» як балетмейстера та засновника трупи «Нью-Йорк Сіті Балет» і новатора в класичному балеті.

Також відомою роботою є біографія Дж. Баланчина, підготовлена безпосередньо самим Дж. Тарасом [10]. Слід зазначити, що життєвий і творчий шлях останнього ще не був предметом самостійних наукових досліджень, а тому пропонується стаття є спробою окреслити основні ключові факти творчості митця в контексті його діяльності в одному зі всесвітньо відомих балетних театрів.

Постановка завдання. Метою пропонованої роботи є дослідження творчої співпраці українського хореографа діаспори із США Дж. Тараса із видатним балетмейстером, засновником сучасного американського балету Дж. Баланчиним щодо формування й поширення неокласичних тенденцій у балеті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Джон Тарас (Іван Тарасенко), американський хореограф і балетмейстер українського походження, народився 18 квітня 1919 р. в Нью-Йорку, а помер 2 квітня 2004 р.

Виховувався він у місцевих українських католицьких школах, де служив так званим «вівтарним хлопчиком». Отримавши диплом середньої школи, Дж. Тарас розпочав свою кар'єру як член української народної танцювальної компанії. Його батько платив за уроки танцю, хоча він не бачив, що отримані навички можуть призвести до самостійної кар'єри. Пізніше Тарас навчався в Михайла Фокіна й Анатолія Вілзака, а потім вступив до школи американського балету, заснованого Дж. Баланчиним і Л. Кірстайном.

Початком створення балетного театру стала доленосна зустріч у 1933 р., коли Л. Кірстайн, меценат і покровитель, запросив Дж. Баланчина, який заснував компанію та школу балету в Сполучених Штатах. Наступного року відкрилася школа американського балету Дж. Баланчина, де хореограф поставив свою першу американську роботу «Серенада». Мовою танцю Баланчина була класика, той стиль танцю, який брав витоків з творчості М. Петіпа. Нова танцювальна лексика спиралася на традицію школи класичного танцю, уже апробовану, але в ній незвичайними були нові ракурси й комбінації [4, с. 54].

Між 1934 і 1948 рр. Дж. Баланчин Л. Кірстейн зазнали більше невдач, ніж успіхів: вони заснували

кілька короткочасних компаній, зокрема Американський балет, який був своєрідною «вітриною» роботи Дж. Баланчина. Згодом був також балет «Караван», який підкреслював американську тематику й заохочував американців до хореографії. У 1946 р. вони об'єдналися знову, цього разу – у підписну організацію під назвою «Балетна спільнота», для якої Дж. Баланчин здійснив такі постановки, як «Чотири темпераменти» й «Орфей». У 1946 р. їм було запропоновано сформувати резиденцію балету як компанію для міського центру [7, с. 9].

Як відзначає М. Куропась, балетмейстер Джон Тарас у «Нью-Йорк Сіті Балет» розпочав свою кар'єру з того, що навчився танцювати українські народні танки в танцювальній групі Василя Авраменка в Нью-Йорку. Пізніше він учився в балетній школі Михайла Фокіна. Тарас був хореографом низки балетів, також ставив балети Джорджа Баланчина в кількох балетних компаніях у Сполучених Штатах і Європі [3, с. 154].

Балетний театр «Нью-Йорк Сіті Балет» дебютував 11 жовтня 1948 р. у центрі міста, колишньому Масонському храмі на П'ятдесят п'ятій вулиці, і наступні шістьнадцять років міський центр буде будинком компанії Баланчина.

У цей період Дж. Баланчин ставив одні з найбільших своїх творів, виховуючи покоління блискучих танцюристів. У 1964 р. компанія переїхала до Лінкольн-центру в Нью-Йоркській державний театр – перший американський театр, створений спеціально для балету.

Характеризуючи загалом тогочасний розвиток художньої культури та «дух епохи», в умовах якого формувалися абсолютно нові засади хореографії й балетного мистецтва, дослідники відзначають, що в круговерть змін були включені всі сфери мистецького життя – театр, музика, живопис, література й балет. Зліт стилістики модернізму припадає якраз на 20–30-ті рр. ХХ століття. Саме в цей період архітектоніка простору у творах епохи модерну піддається ревізії за всіма параметрами: її досліджують і змінюють як художники й архітектори, так і композитори й хореографи. Багато хто з діячів того часу творили на стику різних сфер мистецтва: Баланчин займався, крім хореографії, музикою. Взаємозв'язки простору й часу в балеті змінюються через використання Дж. Баланчиним хореографії жестів, яка була визнана своєрідним концептом епохи модерну, загальним для вираження сенсу дії в музиці, пластичності, живопису. Взаємозв'язок мистецтв збагачував кожне з них, створюючи потужну синестезію. Так само полістилістика Дж. Баланчина була породженням споріднених явищ і процесів, що відбувалися в цей час в інших мистецтвах [1, с. 22, 24].

Міжнародну популярність і визнання Дж. Тарас отримав не тільки завдяки створенню образних балетів, але також завдяки постановкам і репетиціям творів інших відомих хореографів для численних танцювальних компаній. Один із найдовших його періодів творчої співпраці з хореографом був із Дж. Баланчиним і балетом Нью-Йорка («Нью-Йорк Сіті Балет»). Під час роботи Дж. Тараса із цією компанією він був відомий своєю відданою прихильністю до неокласичного стилю Дж. Баланчина.

Ще на початку творчої діяльності він виступив на Нью-Йоркському ярмарку 1939 р. в Нью-Йорку з «Балетним Караваном» у Павільйоні Форда та приєднався до «Балету Філадельфії» Кетрін Літлфілд для екскурсії південними штатами 1941 р. У 1942 р. він був на Бродвеї з відродженням Дж. М. Беррі («Поцілунок для Попелюшки»). Потім він побував у Південній Америці з «Американським Балетним Караваном». Там він не тільки танцював, але й працював балетмейстером, а в 1945 р. здійснив хореографічну постановку свого першого великого балету «Граціана».

У повоєнні роки Дж. Тарас опинився в Європі, спочатку танцював, а згодом став балетмейстером з оригінальною балетною постановкою в 1947 р. Він виступав у сезоні 1947 р. в «Chicago Civic Opera» з компанією «Маркова-Долін» і виступив у ролі «Оригінального балету Русі». У тому ж році він випустив «Мінотавр» для «Балетного Товариства». Тарас улаштував весняну симфонію для балету в Сан-Франциско до музики Чайковського для балету в Единбурзі в 1948 р. У 1949 р. він робив постановки для експериментальних балетів у Франції.

У наступному році він поставив «Designs with strings» для Лондонського балету. Також у тому році він став хореографом і балетмейстером Великого балету маркіза де Куеваса в Парижі – асоціації, яка існувала з перервами для роботи з іншими компаніями аж до 1959 р. Від того часу до 1959 р. він був балетмейстером для Великого балету маркіза де Куеваса. Серед таких балетів він виступив із компанією «П'єр де Люм'єр» з 1952 р. (яку він переніс у Нью-Йорк Сіті Балет у 1964 р.).

У 1959 р. на запрошення Дж. Баланчина Дж. Тарас повернувся до США, щоб реставрувати балет «Нічна тінь» Дж. Баланчина – популярний твір, який було переосмислено та представлено як «Ла Сомнамбула». Він також виконував у балеті окрему роль мстивого барона, приєднавшись до компанії як помічник балетмейстера.

Крім того, Дж. Тарас працював балетмейстером у Паризькому оперному балеті (1969–1970 рр.) і художнім директором Німецької опери «Вест-Берлін» (1971–1972 рр.). Тарас був афілійований у «Нью-

Йорк Сіті Балеті» з 1959 р. до смерті Дж. Баланчина в 1983 р., працюючи балетмейстером і помічником Баланчина. Він виконав такі балети, як «Ебоні Кончерто» (1960 р.), «Аркади» (1963 р.), у яких виступала з першою сольною роллю Сюзанна Фаррелл. Також особливе значення для «Нью-Йорк Сіті Балету» мала постановка «Сувенір Флоренції» (1981 р.). Дж. Тарас ставив також балет «Люмінації» Ф. Ештона для балету Джоффри та королівського балету «Ковент Гарден». У 1982 р. відбулася вистава Дж. Тараса «Жар-птиця» для театру танців Гарлема в Кеннеді-центрі. У 1984 р. на запрошення М. Барішнікова Дж. Тарас приєднався до «Американського театру балету», отримавши посаду заступника директора.

Згадуючи роботу Дж. Тараса, сучасники відзначали, що це була дуже приваблива й м'яка людина, надзвичайно інтелігентна; він показував усе дуже точно й музично – всі ходи, швидкі перебудовування [2, с. 10].

Досліджуючи історію хореографічної культури, відомий український учений Ю. Станішевський підкреслював значення й інших хореографів української діаспори, що піднесли це мистецтво на високопрофесійний рівень. Це, зокрема, Геннадій Задніпровський/Підлісний (Вацлав Орліковський), що відродив і очолив після Другої світової війни балет Віденської опери, а згодом – і балетний театр Швейцарії; буковинець Алекс Урсуляк, який народився в Канаді й понад двадцять років керував кращою європейською Академією балету імені Джона Кранко й широко відомою балетною трупю Штутгартської опери; блискучий класичний танцівник Володимир Дерев'яно, котрий був окрасою балету міланського театру «Ла Скала», а нині очолює Велику німецьку оперу в Дрездені [5, с. 303].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що творчий шлях українського балетмейстера Дж. Тараса був тісно пов'язаний із театром «Нью-Йорк Сіті Балет» Дж. Баланчина, який за життя став класиком і фундатором не лише неокласичного балету, що в подальшому визначав головні тенденції розвитку цього напрямку мистецтва в загальносвітовому напрямі, але й загалом сучасного американського балету. Це дає підстави поєднати різні періоди творчості двох митців, які фактично обидва були емігрантами в США, і виявити наскрізний розвиток принципів універсального балетного театру Дж. Баланчина неокласичного типу крізь призму діалогічності культур і точок їх перетину в цьому мистецькому середовищі. Таким чином, ми бачимо, як позначилися своєю дією як загальносвітові, так і національні культурні традиції, що вплинули на Дж. Тараса та Дж. Баланчина, доповнюючи різні етапи формування неокласичного стилю хореографії.

Список літератури:

1. Дробышева Е. Личность в архитектонике модерна: Баланчин. Вестник Академии Русского балета им. А.Я. Вагановой. 2015. № 1 (36). С. 21–26.
2. Комлева Г. Школа Д. Баланчина и традиция. Вестник Академии Русского балета им. А.Я. Вагановой. 2015. № 1 (36). С. 27–30.
3. Куропась М., Павловський В., Шуст М., Певна Х. Історія української міграції в Америці. Нью-Йорк: Український музей, 1984. 99 с.
4. Омельницькая В. Особенности исполнительской техники в балетах Дж. Баланчина. Вестник Академии Русского балета им. А.Я. Вагановой. 2015. № 1 (36). С. 48–50.
5. Станішевський Ю. Проблеми інтеграції українського хореографічного мистецтва у світовий та європейський культурний контекст. Художня культура. Актуальні проблеми. 2005. Вип. 2. С. 302–317.
6. Balanchine G., Mason F. Balanchine's complete stories of the great ballets. N. Y.: Doubleday, 1977.
7. Dance for a city: fifty years of the New York City Ballet New-York historical society exhibition curated by Lynn Garafola, april 20 – august 15, 1999. 68 p.
8. Kirstein L. The New York city ballet; Phot, by G. Piatt Lynes. N.Y.: Knopf, 1973.
9. Mason F. I remember Balanchine: recollections of the ballet master by those who knew him. 1st ed. NY: Doubleday, 1991.
10. George Balanchine [Texte imprimé]: ballet master: a biography / by Richard Buckle; in collaboration with John Taras. New-York: Random house, 1988. XI. 410 p.
11. Owens B. Visualizing the Corps de Ballet: Thesis submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Master of fine arts in Dance. University of California, Irvine. 2012. 48 p.
12. Remolds N. Repertory in review: 40 years of the New York City Ballet. N. Y.: The Dial Press, 1977.
13. Taper B. Balanchine. A biography. N. Y.: Times Book, 1984.
14. Buckle R. George Balanchine, ballet master: A Biograpy in collaboration with John Taras. NY: Random House, 1988.

ТВОРЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО УКРАИНСКОГО ХОРЕОГРАФА ДИАСПОРЫ ДЖОНА ТАРАСА И ДЖ. БАЛАНЧИНА В ТЕАТРЕ «НЬЮ-ЙОРК СИТИ БАЛЕТ»

Статья посвящена освещению малоизвестной страницы в истории развития культуры украинской диаспоры в США, в частности творческой деятельности выдающегося хореографа украинского происхождения Джона Тараса (Ивана Тарасенко). Исследование осуществлено в контексте определения основных тенденций и направлений в развитии художественной культуры, обусловивших свое влияние на поиск новых выразительных форм и средств в хореографической культуре. Определены основные факторы формирования неоклассической хореографии, основанные в США Дж. Баланчиным в рамках создания театра «Нью-Йорк Сити Балет». Охарактеризованы основные направления и этапы творческой деятельности украинского хореографа Дж. Тараса в театре под руководством Дж. Баланчина. Доказано, что, будучи воспитанным на традициях украинской народной хореографии, Дж. Тарас соединил элементы аутентичной культуры и самобытности в неоклассических балетных постановках мирового уровня.

Ключевые слова: Джон Тарас, хореография, неоклассика, балетное искусство, украинская диаспора, Джордж Баланчин, театр «Нью-Йорк Сити балет».

CREATIVE COOPERATION OF THE UKRAINIAN CHOREOGRAPHER OF DIASPORA JOHN TARAS AND G. BALANCHINE AT THE NEW YORK CITY BALLET THEATER

The article is devoted to the coverage of the little-known page in the history of the development of the Ukrainian diaspora culture in the United States, in particular the creative activity of the outstanding Ukrainian choreographer John Taras (Ivan Tarasenko). The research was carried out in the context of outlining the main tendencies and trends in the development of artistic culture, which determined its influence on the search for new expressive forms and means in the choreographic culture. The main factors of the formation of neoclassical choreography, which were initiated in the USA by G. Balanchine within the frameworks of the theater "New York City Ballet" were determined. The main directions and stages of creative activity of the Ukrainian choreographer J. Taras in the theater under the guidance of G. Balanchine are described. It has been proved that, being trained in the tradition of Ukrainian folk choreography, J. Taras combines elements of authentic culture and identity in neoclassical ballet productions of the world level.

Key words: John Taras, choreography, neoclassical, ballet art, Ukrainian Diaspora, George Balanchine, New York City Ballet Theater.

Городняк Я.П.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ПРЕСА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США ТА КАНАДИ ПРО ПОВСТАННЯ СЕЛЯН І МАСОВЕ ГОЛОДУВАННЯ В УСРР (1932 Р.)

У статті аналізуються повідомлення в пресі діаспори про масові повстання українських селян. Також наводиться статистика кількості бунтів у 1932 р. Описуються настрої серед військових частин на території УСРР. Особлива увага приділяється «Закону про п'ять колосків», який не лишається поза увагою преси українців США й Канади. Надається основна інформація про поширення голоду серед українського селянства та про висвітлення тих подій українською діаспорою на сторінках газет у липні–серпні 1932 р.

Ключові слова: Голодомор, українська діаспора, геноцид, українське селянство, преса.

Постановка проблеми. Тема Голодомору вважається однією з найдослідженіших тем в історії України. Та пресу цього періоду не вивчали, особливо пресу діаспори. Найвідомішими експертами з історії спротиву селянства та Голодоморугеноциду є В. Марочко [1; 2], С. Кульчицький [3; 4], С. Білан [5], Л. Гриневич [6].

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати події в радянській Україні в липні–серпні 1932 р. і прослідкувати, як саме українська діаспора в США та Канаді реагувала на масові повстання та голод серед селян, описуючи це на сторінках своїх газет.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спротив українських селян владі в 1932 р. виявляв себе в різних формах. Перша з них – масова втеча селян із колгоспів у міста, причому найбільш активної та працездатної частини сільського населення. Друга форма спротиву – це виходи з колгоспів. Тільки за перше півріччя 1932 р. кількість колективізованих господарств в Україні скоротилася на 41,2 тисячі. Так, у Вінницькій області за червень 1932 р. було зареєстровано 10 079 заяв, у Харківській – 3792, у Київській – 3325. У липні 1932 р. ці тенденції посилювалися. За першу декаду липня (відповідно до даних ОДПУ) було подано 13 743 заяви, із них у Вінницькій області – 7720, Харківській – 3579, Київській – 1377 [3, с. 401]. Десятки колгоспів узагалі самочинно припинили існування. Третя форма спротиву – це відверте й так само масове небажання збирати врожай у колгоспах, що зафіксовано партійними документами найвищого рівня. Четверта форма – це від-

криті масові виступи проти влади. Так, тільки в першому кварталі 1932 р. зафіксовані 257 таких виступів, у яких брали участь 23 946 осіб. І, нарешті, п'ята форма – це збройна боротьба з радянською владою. Газета «Новий шлях» (Едмонтон, Канада) ще в листопаді 1931 р. інформувала українську діаспору, що більшовицький уряд стурбований ситуацією в Україні [7]. За даними «Нового часу», Петровський надіслав до Москви тривожне повідомлення, у якому наголосив, що продовження вивозу з України збіжжя та всього продовольства може стати причиною загального повстання.

У січні 1932 р. з'являються статті про занепокоєння урядом у Москві ситуацією в Україні [8]. Усе більше повідомлень про національне повстання. Навіть військові частини, які знаходилися на території України, не отримували наказів, адже влада боялась і їхньої непокори. Дійсно, ці полки в основному були укомплектовані з місцевого населення. І хоча впродовж 1930–1931 рр. розпочалося згортання територіальної системи комплектування військових частин (до Українського військового округу були передислоковані дивізії з інших регіонів СРСР – 2-га Кавказька, 2-га туркестанська стрілецькі, 5-та й 14-та кавалерійські [9, с. 109]), усе ж армія лишалася селянською. Антирадянські повстання впливали на перемінників (призваних на строкові збори місцевих військовозобов'язаних громадян), викликаючи «контрреволюційні настрої». Із весни 1932 р. до бійців почали надходити листи з дому, де описувався стан українського села: голодування, кон-

фіскації зерна, смертність і прохання про допомогу [6, с. 640]. Такі повідомлення керівництву УВО намагалося приховувати, вилучало з кореспонденції. Серед червоноармійців відбулася поляризація: одні вважали такі листи «куркульською провокацією», інші ж були обурені діями радянської влади. Невдоволення проявлялось у двох формах: пасивній (розмови між собою, скарги) і активній (спроби організації підпільних груп для боротьби з режимом, дезертирування тощо). Та все ж гострих виступів серед червоноармійців не було через репресії проти командного складу та всіх, хто потенційно міг стати каталізатором антирадянського виступу в армії.

Недоволення сталінською політикою українського селянства провокувало постійний страх за владу. Як повідомляє «Дейлі Мейл», пошук ворогів почався й серед посольства СРСР у Лондоні, а згодом – і в Парижі [8]. Сталін і очільники компартії намагалися не допустити поширення троякостських поглядів, особливо закордоном, що могло вплинути на міждержавні відносини.

Однією з форм спротиву стали масові втечі селян за р. Збруч. У статті «Образки життя на Радянській Україні» [10] згадується, що більшовики на кордоні ставили шибениці: чи для того, щоб залякати селян, а можливо, і для покарання втікачів. Один українець, канадський громадянин, протягом 10 днів подорожував Харківщиною та Полтавщиною й описував голих, худих, голодних селян. Крім того, у статті розповідається про життя жінки, яка отримала клеймо «куркульки» й була змушена втікати з трьома дітьми. У неї забрали будинок, землю та продовольство, щораз накладаючи більші податки.

ДПУ намагалися проаналізувати стан колективізації українського села. Із цією метою відслідковувалися показники багатьох колгоспів, розташованих у різних економічних зонах України. До уваги бралися Правобережжя й Лівобережжя України та степова зона. За умови масової колективізації на селі мали місце й виключення окремих селянських господарств із колгоспів. Утечі з колгоспів, вихід або виключення з них окремих господарств, низький рівень продуктивності й оплати праці, що кидало село в дедалі глибшу соціальну прірву, свідчили для ДПУ лише про одне: потрібно вживати якихось радикальних заходів, рішучих і однозначно силових. Є архівні дані щодо причин виходу з колгоспів і соціального стану тих, хто зважився на такий крок. За статистикою органів ДПУ, наприклад, за даними щодо висвітлення «поведінки» різних соціальних

верств, трудову дисципліну в колгоспах найчастіше порушували бідняки, трохи менше – середняки, не порушували батраки. «Разложенческую» роботу, тобто агітацію проти колективізації, проводили переважно середняки, зрідка – бідняки й зовсім цього не робили батраки – найбільш бідні селяни. Колгоспними активістами на початку 1932 р. були бідняки та батраки (73%). Неважко зрозуміти, на кого саме могла надалі розраховувати радянська влада, як не на цю найбільш знедолену й зацьковану безвихідною бідністю категорію населення [11, с. 101].

Уже навесні 1932 р. в Україні голод став масовим явищем, що підтверджують листи В. Чубаря та Г. Петровського й скарги селян. Факти масового голодування були зафіксовані в районах Київської, Одеської, Харківської, Дніпропетровської та Вінницької областей. У травні 1932 р. 61 район голодував, а в червні голодувало 100 районів, де проживало приблизно 9 млн осіб [1, с. 13]. Незважаючи на це, на III Всеукраїнській партконференції «Про підсумки весняної засівної кампанії про хлібозаготівельну та збиральну кампанії й завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів» устанавлювався план хлібозаготівель для УСРР – 356 млн пудів зерна [1, с. 13]. Цифра значно перевищувала можливості України, і план був нерéalний для виконання. План викликав масу протестів партійних керівників і голів колгоспів на місцях. Вони добре розуміли, що для того, щоб виконати такі об'єми, необхідно було віддати державі абсолютно все, тобто померти від голоду.

Уже у вересні 1932 р. в пресі української діаспори була опублікована стаття про голод в Україні [13]. Бачили голодуючих селян американські студенти, які їздили в Москву й побували в Україні. «Цілі села стоять пустою, бо селяни вибираються до міст у надії добути поживи, щоби не згинуть з голоду. Вони переходять із міста до міста й жебрують хліба. Також приводять до міст своїх дітей, яких звичайно лишають на міських вулицях на ласку долі» [13]. Американські студенти, проїжджаючи через Київ, бачили залишених дітей, інколи на них висіли таблички, де пояснювалося, що батьки не хотіли бачити їхньої смерті від голоду. Дійсно, масовою стає дитяча безпритульність. Пік її припав на весну 1933 р. За травень 1933 р. у Харкові підбрали 11 тис. 940 дітей. У бараках і дитбудинках перебувало понад 27 тис. дітлахів [2, с. 563].

Керівники партії розуміли, що через значно завищений план хлібозаготівель селяни намагати-

муться врятувати себе й свої сім'ї. 20 липня 1932 р. Й. Сталін, перебуваючи в Сочі, висунув ініціативу про створення законодавчої бази для охорони залізничних вантажів, які стали об'єктом крадіжок, а також запропонував надати колгоспному майну юридичного статусу державного. Він радив застосовувати смертну кару за крадіжку майна, не застосовувати до крадігів амністії, адже без «...драконівських соціалістичних заходів неможливо встановити нову громадську дисципліну, а без дисципліни неможливо відстояти й зміцнити наш новий лад» [14, с. 257]. Він пропонував ухвалити закон, у якому: а) колгоспне й кооперативне майно прирівнювалося б до державного; б) установлювалася б смертна кара за крадіжки; в) заборонялося б застосовувати амністію до покараних за такі злочини. Після цього листа були ще два в липні 1932 р., у першому з них уже навіть указувалася назва закону («Об охране имущества общественных организаций (колхозы, кооперация и т. п.) и укреплении принципа общественной (социалистической) собственности») і було зроблено наголос на тому, що будівництво соціалістичного суспільства неможливе без таких заходів, адже державна власність повинна визнаватися священною й недоторканою. Охорона вважалася необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, а й «індивідуально-горлохватські звички, навички й традиції» [15, с. 264]. У наступному листі до Л. Кагановича Й. Сталін виділив роль Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) в реалізації задуманого документа: «Зрозуміло, що роль ОДПУ тут не тільки не буде зменшена, навпаки, буде посилена й «облагороджена» («на законній основі», а не «свавільно») будуть працювати органи ОДПУ» [16, с. 272]. Отже, репресивні органи тепер уже мали діяти на законній підставі, а кількість їхніх повноважень мала значно зрости. Селяни жалкували, що віддали державі урожай 1931 р. Тепер вони налаштовувалися відстояти свою, а не державну, власність.

Теорія задуманого закону освячувала наявну в 1932–1933 рр. практику, коли держава намагалася користуватися всією виробленою колгоспниками й одноосібниками продукцією як своєю власною. На факт існування одноосібників уже не зважали [4, с. 249]. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» була підписана 7 серпня 1932 р. [17, с. 282]. Усі рекомендації Сталіна були враховані. Складалася постанова з трьох розділів, які стосувалися розкрадання державного майна на

водному й залізничному транспорті, у колгоспах і кооперативах, а також боротьби з куркульсько-капіталістичними елементами. Покарання залежно від ступеня їх тяжкості не мали диференціації: розстріл із конфіскацією всього майна чи 10 років ув'язнення застосовувалися за будь-яку крадіжку соціалістичної власності без урахування її розмірів. Засуджені в цих справах за жодних умов не підпадали під амністію. Держава викачувала із села хліб, «даруючи» колгоспникам можливість прогудуватися з присадибних ділянок.

Уже 30 серпня 1932 р. у газеті «Свобода» з'явилася стаття «Більшовики розстрілюють голодних людей». Саме в цій публікації ідеться про «Закон про п'ять колосків», зокрема, наголошується, що в СРСР видано декрет, за яким можна розстрілювати голодуючих, щоб вони здавали збіжжя державі. «Ударні комуністичні бригади» забирають зерно, тому селяни вночі виходять на поля й намагаються щось украсти для прогудвання власних родин [18].

Антизаконність постанови ЦВК і РНК від 7 серпня 1932 р. полягала в тому, що вона перебрала на себе функції й ознаки кримінального закону, визначивши міру покарання – розстріл або ув'язнення до 10 років із конфіскацією майна. На практиці соціально-класова спрямованість закону обернулася тим, що судові й слідчі органи почали масово фальсифікувати відомості «про соцмайновий стан» притягнених до кримінальної відповідальності. Звичайною справою стало «перетворення маломіцного середняка на заможника, а цього останнього – на куркуля». Таким чином місцеві органи юстиції перестраховувалися: винесення розстрільного вироку за жменю вкрадених колосків завжди можна було виправдати «куркульським походженням» обвинуваченого [19, с. 18], хоча під дію закону потрапляли й середняки, і бідняки.

Боротьба з «розкраданням» і «охороною власності» стосувалися голодних селян, яких свідомо позбавили засобів до існування, а за намагання роздобути харчі шляхом «крадіжок» колгоспного хліба нерідко карали «вищою мірою соціального захисту – розстрілом». Засуджували всіх – бідняків, середняків, куркулів, які не виконували «твердих завдань» хлібозаготівель. При цьому не брали до уваги економічної спроможності селянських господарств, покладалися лише на списки сільських рад про «твердоздатчиків». Абсолютно об'єктивна неспроможність селян виконати дво- й навіть кількарізкові заготівлі вважалася злочином, хоча належної його класифікації ніхто не здійснював [20, с. 602].

Висновки. Отже, усі події на території радянської України знаходили своє відображення на сторінках преси української діаспори США та Канади. Наприклад, масові спротиви селян колективізації та конфіскаціям продовольства описувалися в газетах «Свобода» та «Новий шлях», досить часто ці замітки були написані на основі листів українців до своїх родичів закордоном або ж узагалі за свід-

ченнями тих, кому вдалося втекти з СРСР. Преса намагалася звернути увагу громадськості на події в радянській Україні, не прикрашаючи та не перебільшуючи реальні факти. Статті, які з'являлися на сторінках газет, потребують подальшого дослідження, адже завдяки їм ми можемо проаналізувати рівень інформованості української діаспори та світу загалом про Голодомор-геноцид.

Список літератури:

1. Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ, 2014. 64 с.
2. Марочко В. Діти – найчисленніші жертви голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / С. Білокінь, О. Веселова, Т. Вронська, О. Ганжа, В. Головка та ін.; відп. ред. В. Литвин. Київ, 2003. С. 562–568.
3. Кульчицький С. Криза колгоспного ладу. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / С. Білокінь, О. Веселова, Т. Вронська, О. Ганжа, В. Головка та ін.; відп. ред. В. Литвин. Київ, 2003. С. 385–403.
4. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ, 2007. 424 с.
5. Білан С. Аграрна політика радянського уряду та її наслідки в Україні. Ніжин, 2011. 274 с.
6. Гриневич Л. Соціальні почуття та політичні настрої червоноармійців в роки голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / С. Білокінь, О. Веселова, Т. Вронська, О. Ганжа, В. Головка та ін.; відп. ред. В. Литвин. Київ, 2003. С. 639–649.
7. Більшовики мають клопіт з українськими селянами. «Новий шлях», Едмонтон (Канада), ч. 47, 19 листопада 1931 р. Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ). Бібл. ф. № 3. Інв. № 6000-о.
8. Неспокої на Радянській Україні. «Новий шлях», Едмонтон (Канада), ч. 2, 14 січня 1932 р. ЦДАЗУ. Бібл. ф. № 3. Інв. № 6000-о.
9. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа, 1919. Київ, 1969. 542 с.
10. Образки життя на Радянській Україні. «Новий шлях», Едмонтон (Канада), ч. 3, 21 січня 1932 р. ЦДАЗУ. Бібл. ф. № 3. Інв. № 6000-о.
11. Даниленко В. Відображення Голодомору 1932–1933 років в Україні у матеріалах радянських спецслужб. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 2003. С. 99–106.
12. Резолюція III Всеукраїнської партконференції 6–9 липня 1932 р. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 383. Арк. 4.
13. Американські студенти про страхіття голоду на Україні. «Новий шлях», Едмонтон (Канада), ч. 33, 6 вересня 1932 р. ЦДАЗУ. Бібл. ф. № 3. Інв. № 6000-о.
14. Витяг із листа Й. Сталіна до В. Молотова та Л. Кагановича щодо підготовки закону про захист соціалістичної власності та застосування репресій до противників колгоспного ладу. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг. Київ, 2007. С. 257–258.
15. Лист Й. Сталіна до Л. Кагановича та В. Молотова з обґрунтуванням необхідності ухвали закону про захист соціалістичної власності. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг. Київ, 2007. С. 263–264.
16. Витяг із листа Й. Сталіна до Л. Кагановича щодо підготовки закону про охорону соціалістичної власності. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг. Київ, 2007. С. 272–273.
17. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг. Київ, 2007. С. 282.
18. Большевики розстрілюють голодних людей. «Свобода». Джерзи Сіті, ч. 202, 30 серпня 1932 р. URL: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення: 10.11.2018).
19. Романець Н. «Закон про п'ять колосків»: особливості застосування в Україні. Грані. 2011. № 5 (79). С. 17–22.
20. Кривоніс В. Діяльність органів юстиції та «правопорядку» в 1932–1933 рр. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / С. Білокінь, О. Веселова, Т. Вронська, О. Ганжа, В. Головка та ін.; відп. ред. В. Литвин. Київ, 2003. С. 598–606.

**ПРЕССА УКРАИНСКОЙ ДИАСПОРЫ США И КАНАДЫ
О ВОССТАНИИ КРЕСТЬЯН И МАССОВОМ ГОЛОДЕ В УССР (1932 г.)**

В статье анализируются сообщения в прессе диаспоры о массовых восстаниях украинских крестьян. Также приводится статистика количества бунтов в 1932 г. Описываются настроения среди военных частей на территории УССР. Особое внимание уделяется «Закону о пяти колосках», о котором пишет пресса украинцев США и Канады. Предоставляется основная информация о распространении голода среди украинского крестьянства и об освещении тех событий украинской диаспорой на страницах газет в июле–августе 1932 г.

Ключевые слова: Голодомор, украинская диаспора, геноцид, украинское крестьянство, пресса.

**THE PRESS OF UKRAINIAN DIASPORA IN THE USA AND CANADA ABOUT
UKRAINIAN PEASANTS' REBELLIONS AND MASS STARVATION IN UKRAINIAN SSR (1932)**

In the article, the materials in the press of Ukrainian diaspora about the mass rebellions of Ukrainian peasants are analyzed. Also, the statistics of the number of risings in 1932 is given. The moods of the military bases located at the territory of Ukraine are described. The particular attention is drawn to the “Law on five spikes”, which is not ignored by the press of Ukrainians living in the USA and Canada. The main information about the spreading of starvation among the Ukrainian peasantry and the reporting on these events by the Ukrainian diaspora on the pages of the newspapers during July – August of 1932 is given.

Key words: Holodomor, Ukrainian diaspora, genocide, Ukrainian peasantry, press.

Лаврут О.О.

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР.

Події 1985–1991 рр. знайшли своє відображення й у діяльності загальноосвітньої школи, зокрема у викладанні предметів. До них належала й географія. Її вивчення починали з 5 класу, де учні звертали увагу на пропедевтику, що в майбутньому створювало підґрунтя для розширення їхнього світогляду. Це зумовлювалося суспільно-політичними змінами в колишньому СРСР і УРСР.

Ключові слова: Українська РСР, суспільно-політичні зміни, освіта, вивчення, предмет, географія, учні, план.

Постановка проблеми. У другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. в усіх сферах життя Української РСР спостерігалися серйозні зміни. Не минули вони й освітню сферу, де наголошували на демократизації, багатоваріантності навчальних програм, планів, підручників, форм і методів навчання. Особливо звертали увагу на українознавчі курси, які довгий час були «табу», стояли осторонь або вивчалися дещо розмито та деформовано. Одним із таких предметів була географія. Використання матеріалу доречне в курсах вітчизняної історії зазначеного періоду, а практичне використання дасть можливість використати досвід у сучасних умовах розвитку вітчизняної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці зосередили свою увагу на питаннях вивчення географії з педагогічного погляду [4], із позиції еволюції цього питання [10, с. 56–61], не занурюючись у суспільно-політичні особливості розвитку тогочасного суспільства [11, с. 60–63; 12, с. 59–62].

Постановка завдання. Вивчення географії в загальноосвітніх школах УРСР у контексті суспільних змін у зазначений період залишилося поза увагою. Тому мета нашого дослідження полягає в надолуженні цього через виконання таких завдань:

- вивчення джерельної бази дослідження;
- характеристика програмного забезпечення дисципліни;
- з'ясування варіантів вивчення предмета в різних класах і труднощів у долученні підростаючого покоління до вивчення географії.

Джерелами для написання нашого дослідження стали «Збірник наказів Міністерства освіти Укра-

їнської РСР», часопис «Радянська школа», які дозволили вивчити нормативно-правове підґрунтя проблеми, особливості запровадження дисципліни в різних класах; інтерв'ю з безпосередніми учасниками освітнього процесу, які наблизили нас до тих часів, показавши картину навчально-методичного забезпечення посібниками та наочністю.

Виклад основного матеріалу дослідження. На виконання основних напрямів реформи загальноосвітньої й професійної школи щодо підвищення якості навчання й комуністичного виховання учнівської молоді та Рішення колегії Міністерства освіти СРСР «Про перехід на нові навчальні плани й програми середньої загальноосвітньої школи» від 10 жовтня 1985 р. № 20/2 було ухвалено ввести перехідний навчальний план і нові програми з 1986/87 н. р. в масових загальноосвітніх школах з українською та російською мовами навчання [7, с. 3–5]. Згідно з Концепцією української національної школи, це мало забезпечити базовий рівень освіти з усіх навчальних предметів [5, с. 73–78].

Концепція національної школи передбачала глибоке змістовне вивчення географії своєї республіки та рідного краю. В основі пропедевтичного курсу «Рідний край» лежав красназавчий принцип освіти, який передбачав вивчення систематичних курсів географії, зокрема й географії країни, на базі місцевого матеріалу. Програма курсу забезпечувала красназавчу базу для подальшого вивчення географії в середній школі. Вона складалася з тем, що вичерпували географічний матеріал курсу «Природознавство» для 5 класу, замість якого вводився цей курс, а також красназавчий матеріал про природу й населення своєї області. Програма роз-

рахована на 35 годин (1 година щотижня). Після вивчення кожної теми було передбачене проведення практичних робіт, в основному на місцевості та в процесі проведення екскурсій. Значна увага приділялася дослідницькій діяльності учнів, зокрема роботі на географічному майданчику: спостереженню за явищами природи й елементами погоди, веденню щоденника та календаря погоди. Години між темами курсу вчитель розподіляв на власний розсуд, урахувавши потреби й інтереси учнів, можливості школи [9, с. 9–12].

Реалізація завдань географічної освіти відповідно до Концепції вимагала внесення певних корективів у структуру та зміст шкільної географії. Насамперед вони були пов'язані зі введенням у 9 класі повноцінного самостійного курсу з географії Української РСР. Так, у 1991/92 н. р. географія в загальноосвітніх школах УРСР вивчалась у 6–8 і 10 класах за минулорічними програмами. Для 9 класів із курсу «Географія України» у 1991 р. видали нову програму. У вечірніх школах курс фізичної географії вивчався за програмою 1988 р., а в 10–11 класах – за новою програмою, що була надрукована в другому номері «Збірника наказів Міністерства освіти УРСР» за 1991 р. До початку нового року школи планувалося забезпечити підручниками 6 класу «Фізична географія» (автор – Т.П. Герасимова), які учителі могли використовувати і з актуальними підручниками «Фізична географія» (автор – М.О. Максимов) і підручниками для 10 класу з українською мовою навчання «Економічна й соціальна географія світу» (автор – В.П. Максаковський). Решта курсів географії вивчалася за чинними підручниками. У зв'язку з тим, що не повністю були забезпечені потреби шкіл у нових картографічних посібниках (атласах, стінних і контурних картах), учителю дозволялося самостійно замінювати практичні роботи відповідно до тих навчальних тем, які пропонувала програма. У новому навчальному році курс фізичної географії (6 клас) вивчався в тому самому обсязі (68 годин, або 2 години щотижнево). Зміст курсу залишався без змін. Під час організації процесу навчання в цьому класі можна було користуватись одним зі згаданих підручників на вибір. У 7 класі, як і в попередньому році, вивчалася географія материків і океанів. Кількість годин, які виділялися на вивчення дисципліни, теж становила 68 годин, а зміст курсу не змінився [6, с. 51–60].

У 8 класі вивчався комплексний курс географії СРСР (фізичної й економічної). Згідно з навчальним планом, на його вивчення виділялося 68 годин: одна – у першому й 3 години – у другому півріччі. Перша частина курсу давала уявлення про природу

СРСР без детального вивчення великих фізико-географічних регіонів. Послідовність при цьому могла бути такою: спочатку в класі учні колективно склали фізико-географічну характеристику тільки одного природного району (на основі типового плану). Далі учні могли самостійно характеризувати один з обраних районів, тобто виконували творче завдання, яке оцінювалося на підсумкових або узагальнюючих уроках. Вивчення курсу здійснювалося за чинними підручниками «Фізична географія СРСР» (автор – О.І. Соловйов) і «Економічна географія СРСР» (автор – К.Ф. Строев).

Вивчаючи питання соціального характеру в курсі економічної й соціальної географії країни, слід було враховувати вимоги чинного на той час Закону «Про освіту», де йшлося, зокрема, про деідеологізацію та деполітизацію навчання. Не рекомендували уникати й гострих питань економічного й національного характеру, міжнародних взаємовідносин у країні, об'єктивно розкривати їх причини та наслідки. «Скорочення часу на вивчення курсу в цілому викликало необхідність сконцентрувати увагу на глибокому й цілісному вивченні загальних питань розвитку економіки країни, її головних галузей, проблем економічного характеру, зокрема переходу до ринку, здійснення роздержавлення, приватизації та конверсії. Особливу увагу необхідно було приділити екологічним проблемам, які виникли в результаті господарської діяльності людини. Основне скорочення припадало на регіональну частину курсу, яка вивчалась узагальнено. У складі економічних зон, що вивчались оглядово, необхідно було сконцентрувати увагу на складанні економіко-географічних характеристик (за типовим планом) суверенних республік, які входили до Союзу».

У 9 класі вивчався курс географії України, обсяг якого також, як і попередні, становив 68 годин. Зміст курсу був розширений за рахунок введення нових тем як із фізичної, так і з економічної та соціальної географії республіки. Курс доповнений такими темами: «Декларація про державний суверенітет України», «Роль і місце УРСР серед інших країн світу», «Походження й розвиток української символіки», «Час на території республіки. Годинні пояси», «Історія геологічного розвитку території України», «Стихійні природні явища на території України», «Кліматичні пояси й області», «Головні типи ґрунтів республіки», «Склад і закономірність поширення флори й фауни, карта рослинності й тваринного світу», «Природні комплекси Чорного й Азовського морів», «Раціональне природокористування й охорона природи республіки», «Демографічна ситуа-

ція, історія формування української нації, проблеми національної культури й мови», «Національний прибуток України», «Зовнішні економічні зв'язки республіки», «Українська діаспора».

У курсі посилено екологічну спрямованість галузевої частини предмета, що було пов'язано з безвідповідальним і споживацьким ставленням людини до природи, Чорнобильською трагедією, масштаби якої замовчували. Ураховуючи те, що обсяг підручника із цього курсу перевищував вимоги програми, слід було приділити увагу відбору основного навчального матеріалу й вилученню другорядного. Тогорічні дев'ятикласники в попередньому навчальному році вже вивчали фізичну географію України, тому в першій чверті 1991/92 н. р. вони мали ознайомитися протягом 17 годин із економічною й соціальною географією СРСР, матеріал якої «видав» у цьому році з програми. За підсумками вивчення зазначеного матеріалу учні отримували оцінки. Економічна й соціальна географія України, таким чином, вивчалась із другої чверті (обсяг – 51 година). У зв'язку зі збільшенням кількості годин на вивчення економічної й соціальної географії республіки з'явилася можливість більш глибоко вивчати основні галузі народного господарства України. Оскільки в чинному підручнику навчальний матеріал із деяких тем був відсутній, учитель міг використовувати підручник Ф.Д. Заставного «Географія України». У 10 класі вивчали економічну географію світу з таким самим навантаженням, що й у попередньому році.

Автор підручника В.П. Максаковський пропонував використати цей час на нетрадиційні форми навчання. Так, можна було провести конференцію на тему «Раціональне природокористування» (за підручником). У темі «Географія світових природних ресурсів» виконати практичну роботу – «Оцінка ресурсозабезпеченості на прикладах окремих країн і регіонів» або провести дискусію «Глобальні проблеми людства та шляхи їх вирішення». Проводячи нестандартні уроки, автор радив використовувати кросворди, загадки, інсценування, пісні, конкурси, плакати, малюнки, усні журнали, уроки-телесті. Метою при цьому стало формування в учнів умінь здійснювати загальну й порівняльну оцінку забезпеченості світу й окремих його регіонів різними видами мінеральних ресурсів на основі розрахунків за відомостями підручника (на вибір) тощо [6, с. 51–60].

Щодо матеріального забезпечення навчальними посібниками та наочністю, то це питання не було вирішене. Як зазначають безпосередні учасники освітнього процесу того періоду – учителі шкіл

Донеччини – не вистачало або й зовсім були відсутні книги. «У нашій школі вивчали географію СРСР через відсутність підручників. Зокрема, учні 6–7 класу на початку 1990-х рр. вивчали географічні умови й економічне районування колишнього Радянського Союзу, особливості розвитку промисловості, сільського господарства й роль колишньої УРСР у його складі» [3]. Отже, це був період, коли УРСР уже прийняла Акт проголошення незалежності України, проте внаслідок певних причин географію власне України не вивчали в тому контексті, у якому мали. «Щодо географії материків і океанів, то тут справа була кращою – вона фактично не змінилася, за винятком ідеології, яку поступово вилучали» [3].

«Наочність... Користувалися старими картами –десь за 1960–70-ті роки. Учитель вившував велику карту, і по ній учні вчили матеріал. Як і зараз, діти мали орієнтуватися по ній: показувати різні географічні об'єкти (назви населених пунктів, райони, регіони; річки, озера, моря, океани; гори, височини, низовини й інше). Учні вчили й життя живих організмів у різних сферах існування. Кольорових книг було мало через економічні негаразди. Особливо запам'ятався атлас «Мир и человек», де двоє дітлахів (хлопчик і дівчинка) подорожували різними континентами, знайомили читачів із особливостями природи: космосом і сонячною системою, географічними умовами (рельєфом), орієнтуванням на місцевості, відкриттями різних континентів, корисними копалинами, тваринним і рослинним світом, політичною картою планети» [2].

У кінці учні складали іспити з курсу географії, що встановлювалося нормативно-правовими та науково-методичними документами майже кожного року. Так, згідно зі Статутом середньої школи, Інструкцією про екзамен, переведення та випуск учнів загальноосвітніх шкіл Міністерство освіти Української РСР установило певний порядок закінчення 1985/86 н. р. і проведення іспитів у денних, вечірніх і заочних загальноосвітніх школах УРСР. Перевідні й випускні іспити в 5–10 класах неповних і середніх загальноосвітніх шкіл складались у певні терміни. Так, географію учні мали скласти 28–31 травня 1985/86 навчального року [8, с. 3–6].

Щодо порядку переведення та випуску учнів, то він був таким. Учні 1–7 і 9 (10) класів (назва класів у дужках стосувалася вечірніх (змінних) і заочних шкіл), знання й уміння яких відповідали вимогам навчальних програм, переводились у наступні класи. Річні оцінки із загальноосвітніх предметів виставлялися за 3–5 днів до закінчення навчальних занять на основі четвертних (піврічних) оцінок і фактичного рівня і якості знань,

умінь і навичок школярів. Підсумкові оцінки з предметів, які виносилися на іспит, виставлялися відповідними іспитовими комісіями [1, с. 6–22].

Висновки. Отже, за 1985–1991 рр. відбулися суттєві зміни у вивченні географії. «Кістяк» цієї дисципліни наближався до сучасного стану. Проте підходи до її вивчення змінилися. І в навчальних планах, і в програмах звертали увагу на особливості конкретної колишньої радянської республіки та

використання краєзнавчого потенціалу, починаючи з пропедевтичного краєзнавчого курсу, який вивчали з 5 класу. Зважаючи на бурхливий період, освіта не встигала за суспільними й економічними змінами. Автори обережно підходили до висвітлення матеріалу, але «перші ластівки» стали добрими провісниками нового освітнього процесу. Перспективою нашого дослідження може бути вивчення питання викладання інших дисциплін зазначеного періоду.

Список літератури:

1. Інструкція про екзамен, переведення і випуск учнів загальноосвітніх шкіл УРСР від 20 січня 1986 р. № 14. Збірник наказів Міністерства освіти УРСР. Київ. 1986. № 5. С. 6–22.
2. Інтерв'ю з Герасименко Олександром Васильовичем, 1955 р. н. (с. Костянтинівка Мар'їнського району Донецької області, 28 вересня 2018 р. Транскрибований аудіозапис). Особистий архів автора.
3. Інтерв'ю з Герасименко Таїсією Яківною, 1956 р. н. (с. Костянтинівка Мар'їнського району Донецької області, 26 вересня 2018 р. Транскрибований аудіозапис). Особистий архів автора.
4. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / за ред. В.Г. Кременя. Київ: Знання, 2005. 767 с.
5. Концепція української національної школи і проблеми викладання історії України. Радянська школа. Науково-педагогічний місячник, орган Міністерства освіти УРСР. 1991. № 3. С. 73–78.
6. Про викладання географії у 1991/92 навчальному році. Збірник наказів Міністерства освіти УРСР. Київ. 1991. № 17–18. С. 51–60.
7. Про перехід на нові навчальні плани і програми середньої загальноосвітньої школи. Збірник наказів Міністерства освіти УРСР. Київ. 1986. № 3. С. 3–5.
8. Про порядок закінчення 1985/86 н. р. і проведення екзаменів у загальноосвітніх школах УРСР. Збірник наказів Міністерства освіти УРСР. Київ. 1986. № 5. С. 3–6.
9. Програма для середньої загальноосвітньої школи. Рідний край, 5 клас. Збірник наказів Міністерства освіти УРСР. Київ. 1991. № 4. С. 9–12.
10. Сиротенко А.Й., Чернов Б.О., Плахута В.Я. Географія України. Рідна школа. Науково-педагогічний місячник, орган Міністерства освіти УРСР. 1992. № 11/12. С. 60–63. Продовження. Початок в №№ 2, 3, 4, 8, 12. 1991; № 5/6. 1992.
11. Сиротенко А.Й., Чернов Б.О., Плахута В.Я. Географія України. Рідна школа. 1991. № 11. С. 68–72.
12. Сиротенко А.Й., Чернов Б.О., Плахута В.Я. Географія України. Радянська школа. 1991. № 12. С. 59–62.
13. Сиротенко А.Й., Чернов Б.О., Плахута В.Я. Географія Української РСР. Радянська школа. 1991. № 9. С. 56–61.

ИЗУЧЕНИЕ ГЕОГРАФИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ УССР ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1980 – НАЧАЛЕ 1990-Х ГГ.

События 1985–1991 гг. нашли свое отражение и в деятельности общеобразовательной школы, в частности в преподавании предметов. К ним относилась и география. Ее изучение начинали с 5 класса, где учащиеся обращали внимание на пропедевтику, что в будущем готовило почву для расширения их мировоззрения в следующих периодах. Это обусловлено общественно-политическими изменениями в бывшем СССР и УССР.

Ключевые слова: Украинская ССР, общественно-политические изменения, образование, изучение, предмет, география, ученики, план.

STUDY OF GEOGRAPHY IN THE SECONDARY SCHOOLS OF THE USSR IN THE SECOND HALF OF 1980 – THE BEGINNING OF THE 1990

The events of 1985–1991 were reflected in the activities of the secondary school, in particular in the teaching of subjects. They also concerned geography. Her study began with grade 5, where students paid attention to propedeutics, which in the future was preparing the basis for expanding their outlook in subsequent periods. This was due to socio-political changes in the former USSR and the Ukrainian SSR, in particular.

Key words: Ukrainian SSR, socio-political changes, education, study, subject, geography, students, plan.

Левенець О.М.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В СЕРЕДИНІ 60-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-Х РР. ХХ СТ.

Публікація демонструє результати науково-історичного дослідження, темою якого є процес комуністичного виховання в загальноосвітніх школах Волинської області в середині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. У статті висвітлюються основні форми й методи проведення комуністичного виховання. Наведено багато прикладів проведення комуністичного виховання різними шляхами. Перераховано школи, які на той час були провідними в області з комуністичного виховання. Автор, спираючись на широкий спектр історичних джерел та історіографії, намагається відобразити трансформацію комуністичного виховання в різні десятиліття та відзначити характерні особливості цього напрямку виховання.

Ключові слова: комуністичне виховання, школа, виховний процес, учитель, учні, урок, виховний захід, комунізм.

Постановка проблеми. У жовтні 1964 р. в СРСР відбулася зміна партійно-державного керівництва, що вплинуло не тільки на політичну ситуацію в державі, а й відобразилося на виховному процесі загальноосвітніх шкіл союзних республік і УРСР зокрема. Слід зауважити, що після приходу до влади Л. Брежнєва партійне керівництво Радянського Союзу поставило особливо важливе (для СРСР) завдання перед радянськими педагогами – виховати покоління епохи «розвинутого соціалізму», а це означало, що слід особливо увагу приділити організації та проведенню виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах, що й увиразнилося в подальшій роботі радянських педагогів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії є чимало науково-історичних публікацій, які висвітлюють цю тему на загальноукраїнському рівні (праці І. Пхиденка [33], І. Прокоп [32], О. Кузьмінця, В. Дереша). Проте є зовсім мало наукових публікацій, які всебічно відображали б цей напрям виховання в школах Волинської області. Певні аспекти цієї теми можна віднайти в деяких наукових роботах М. Ветрової [3], І. Пхиденка та Г. Романчук.

Постановка завдання. Основне завдання наукової роботи полягає в тому, щоб цілісно й об'єктивно відобразити суть комуністичного виховання, яке інтенсивно проводилось у загальноосвітніх школах Волинської області впродовж середини 60-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У школах Волинської області (як і у всьому СРСР) із середини 60-х рр. ХХ ст. частково змінювалася система виховання, а до шкільного виховного процесу долучалися нові компоненти й напрями виховання [27, с. 125]. Радянська система виховання в основному була зорієнтована на те, щоб виховати «радянську людину» з усіма її особливостями та якостями. Станом на середину 80-х рр. ХХ ст. вона містила 7 великих напрямів виховного процесу: комуністичне виховання, атеїстичне, ідейно-моральне, інтелектуальне, естетичне, трудове й фізичне виховання [29, с. 477; 32].

Чи не найважливішим (для радянської влади) напрямом виховної роботи в школах було комуністичне виховання – цілеспрямований багатосторонній процес формування «будівників комунізму». Цей напрям передбачав виконання цілого комплексу завдань: вироблення марксистсько-ленінського політичного світогляду у свідомості учнів, перетворення норм комуністичної моралі на особисті переконання й правила повсякденної поведінки, формування у свідомості людини розуміння високих комуністичних ідеалів. Вирішальну роль у комуністичному вихованні відіграла ідеологічна робота КПРС, основою якої було творче застосування принципів і положень марксизму-ленінізму [24], тобто формування «радянської людини» з притаманним для неї радянським патріотизмом, усвідомлення людиною (вихован-

цем) керівної ролі партії, чітке розуміння того, що марксистсько-ленінська ідеологія є єдиною правильною теорією розвитку суспільства. Учні повинні були бути безмежно вдячними КПРС і особисто В. Леніну за щасливе дитинство, мирне життя, можливість здобувати освіту тощо. Комуністичне виховання – це, по суті, нав'язування учням ідейно-політичних (комуністичних) догм, правил, комуністичних принципів і положень, які суттєво впливали на процес формування так званої «радянської людини», а саме забезпечували її політичний складник і формували політичну свідомість вихованця [29, с. 125–132].

1965 р. в історії освіти УРСР характеризується тим, що саме цього року масово майже по всіх школах УРСР відбулися методичні перевірки щодо проведення всіх напрямів виховання. Не стала винятком і Волинська область. Особлива увага інспекторів-методистів була прикута до комуністичного виховання [13, арк. 59–61]. Ця перевірка виявила певні недоліки в здійсненні виховної роботи в школах, а тому, щоб їх усунути, друга половина 60-х – початок 70-х рр. ХХ ст. в освіті УРСР (зокрема й у Волинській області) характеризується інтенсивністю та скрупульозністю в проведенні виховної роботи в школах. У цей час перед педагогами було поставлене завдання посилити комуністичне виховання, більше вклинювати в навчальний матеріал політичних та ідеологічних нюансів, постать В. Леніна ще більше популяризувати та підняти до небувалих до цього висот; усіяло спрямовувати учнів до розуміння того, що в Радянському Союзі керівна роль належить КПРС, а марксистсько-ленінські ідеї є єдиними правильними суспільно-політичними концепціями у світі [13, арк. 59–61].

Якими ж методичними діями проводилося комуністичне виховання? Для цього радянською педагогікою було передбачено цілий комплекс методико-педагогічних засобів, а саме дидактичний – під час вивчення окремих шкільних дисциплін (предметів), у процесі проведення виховних годин на ідейно-політичні теми, загальношкільних виховних заходів і в ході проведення позашкільної виховної роботи.

Комуністичне виховання, відповідно до вимог обласного, районних і міських відділів народної освіти, повинне було здійснюватися під час проведення уроків із різних шкільних предметів, тобто викладання навчального матеріалу мало нести не тільки освітню функцію, а й здійснювати комуністичне виховання. Особлива вимога була до вчителів історії та суспільствознавства, бо ці

предмети оптимально підходили для проведення саме цього напрямку виховної роботи в школі. Учителі цих предметів повинні були викладати навчальний матеріал крізь призму марксистсько-ленінської ідеології, усіяло перекичувати історичні факти, акцентувати увагу на соціалістичних і комуністичних ідеях, суспільно-історичний розвиток зображувати як споконвічну класову боротьбу, у якій нижчі класи боролись і борються проти панівних класів (дворянства, духовенства, буржуазії) і виборюють собі право на вільне соціалістичне життя. Для проведення ідейно-політичного виховання, яке є складовою частиною комуністичного, на уроках історії вчителі часто обирали теми про селянську війну в Московському царстві під проводом І. Болотникова, про польську інтервенцію в Росію на початку ХVІІ ст., Французько-російську війну 1812 р., а особливо про події в Росії в 1917 р. та інші [7, арк. 35]. Учителі повинні були формувати розуміння учнів, що особлива роль у подальшому розвитку світової цивілізації належить СРСР – першій державі, у якій запанувала соціалістична справедливість. На уроках суспільствознавства вчителі мали знайомити учнів із соціалістичними й комуністичними ідеями, демонструвати їх переваги над капіталістичним (буржуазним) суспільством [34; 38].

Для викладання української й російської літератури навчальна програма спеціально передбачала вивчення творчості тих письменників і поетів, які прославляли комуністичний лад або принаймні були прихильними до нього. Так, на уроках російської літератури учні вивчали вірші В. Маяковського, К. Сімонова, Д. Бедного, прозові твори О. Фадєєва, М. Шолохова, А. Гайдара, О. Твардовського, М. Островського і, звичайно ж, радянського «пролетарського» письменника М. Горького [16, арк. 42; 17, арк. 73; 20 с. 175–176]. Учителі під час вивчення творчості цих літературних діячів зобов'язані були акцентувати увагу учнів на комуністичних і соціалістичних аспектах, які притаманні творчості цих літераторів. Сюжет творів цих письменників також сприяв виробленню прокомуністичних уявлень і розуміння у свідомості школярів. Таким чином і здійснювався взаємозв'язок навчання та комуністичного виховання на уроках російської літератури [34; 38]. Щодо уроків української літератури, то на них теж відбувалося комуністичне виховання. Зокрема, шкільні курси української літератури передбачали вивчення творчості П. Тичини, О. Корнійчука, Ю. Смолича, А. Головка, Я. Галана й інших [2, с. 461–463]. Комуністичне виховання

на уроках української літератури здійснювалося не стільки в процесі розгляду сюжетів творів, скільки під час вивчення частково перекручених у бік прорадянської позиції біографій літераторів. У біографіях українських письменників кінця XIX – першої половини XX ст. увага зверталася на те, що начебто українські митці зазнали важкої долі, злиденного життя в дореволюційний (буржуазний) час і всіляко вихваляли радянську дійсність. Таке трактування й подання навчального матеріалу залишало певний прокомуністичний слід у свідомості учнів. Вчитель української мови та літератури Камінь-Каширської середньої школи № 1 В. Кмединська в 1976 р. ділилася своїм досвідом і вмінням проводити комуністичне виховання й вдало поєднувати навчальний матеріал з ідейно-політичною пропагандою на уроках української літератури. Вона підбирала теми з навчальної програми та ретельно готувала урок, щоб він виконував функцію комуністичного виховання, а паралельно учні засвоювали навчальний матеріал. Розглядаючи творчість Г. Сковороди, вчитель акцентувала увагу учнів на тому, що В. Ленін високо цінував творчість українського філософа, а в перші дні радянської влади В. Ленін підписав Декрет про спорудження пам'ятників-монументів найвидатнішим прогресивним діячам минулого, серед імен яких було й ім'я Г. Сковороди. Під час вивчення творчості Т. Шевченка вчитель відводила окремий урок, на якому учні розглядали питання «В. Ленін і творчість Т. Шевченка». У ході уроку вчитель подавала навчальний матеріал таким чином, щоб учням були зрозумілі начебто прокомуністичні елементи у творчості Т. Шевченка, а також розповідала учням, як захоплювався творчістю українського поета В. Ленін. Під час такого уроку вчитель пояснювала школярам, що класик радянської «пролетарської» літератури – М. Горький – також високо цінував творчість Т. Шевченка, тому що вбачав у ній елементи класової боротьби українського народу [23, с. 3].

На уроках російської мови теж відбувалося комуністичне виховання. Для того, щоб поєднати викладання російської мови й комуністичне виховання, учителі для морфологічного й синтаксичного розбору, виокремлення основних і другорядних членів речення, частин мови, складнопідрядних і складносурядних речень складали такі речення, які пропагували все комуністичне, радянське, партійне, возвеличували й популяризували постать В. Леніна. Те ж саме відбувалося й на уроках української мови [34; 36; 37; 38]. На початку 70-х рр. XX ст. вчитель російської мови

й літератури восьмирічної школи с. Буяни Луцького р-ну Н. Троць проводила урок російської мови на тему «Правописание суффиксов имен прилагательных в русском языке», на цьому уроці був присутній директор школи О. Головач. Після закінчення уроку директор повідомив учителю, що урок пройшов добре, але є одне зауваження – на уроці не було відбито ролі комуністичної партії. Вчитель Н. Троць запитала директора, як саме на суфіксах можна відбити роль комуністичної партії, на що директор відповів: «Ви подумайте, якось обов'язково потрібно». Після цього вчитель зробила заготовку відповідних речень про комуністичну партію, про керівну роль комуністичної партії, про В. Леніна й надалі під час уроків використовувала саме такі речення [38].

Елементи комуністичного виховання були присутні й на уроках у початкових класах. У 1 класі діти робили перші кроки до освіти, і ці кроки були частково поєднані з комуністичною ідеологією. Перша книга всіх школярів – буквар – також містила прокомуністичні вкраплення, які мали на підсвідомому рівні забезпечувати комуністичне розуміння радянської дійсності. Серед таких вкраплень у радянському букварі були портрети В. Леніна, маленькі за розміром та прості за змістом вірші про В. Леніна, про комуністичну партію, радянська та комуністична символіка тощо [34; 36; 37; 38].

Комуністичному вихованню сприяли навіть звичайні тогочасні шкільні підручники. Вони містили в собі чимало різноманітних художніх і текстових деталей, які на підсвідомому рівні залишали в дітей асоціації з радянською державою, комуністичною партією, постаттю В. Леніна, марксистсько-ленінською ідеологією, символікою Радянського Союзу, Великою Жовтневою соціалістичною революцією тощо. Отже, розглянемо декілька тогочасних шкільних підручників із різних предметів.

Підручник з історії СРСР для 8 класу, виданий у 1963 р., автор – І. Мінц. На обкладинці розміщені малюнки в стилі соціалістичного реалізму, на яких зображено людину в русі, яка тримає червоний радянський прапор, на задньому плані – силуети натовпу людей зі зброєю в руках (немов під час штурму Зимового палацу), з правого боку – Спаська вежа московського Кремля, біля неї майорить червоний прапор на Кремлівському палаці з'їздів, а в правому верхньому куті обкладинки зображено політ радянської ракети [28]. Усі ці елементи тільки на одній обкладинці шкільного підручника розташовувалися не випадково. Мета таких символів

була надзвичайно важливою для комуністичного виховання, адже ці символи візуально впливали на свідомість учня, асоціювалися з досягненням радянських космічних технологій; червоні кольори, червоний прапор – це символи СРСР, людина в русі мала символізувати споконвічне прагнення радянської людини до побудови соціалізму й комунізму в майбутньому. Підручник охоплює час із 1917 до 1961 рр. (до XXII з'їзду КПРС). Досить цікавою є й структура цього підручника, яка відображає всі здобутки Радянського Союзу (Велику Жовтневу соціалістичну революцію, боротьбу радянського народу з іноземними інтервентами, становлення радянської влади й відбудову народного господарства, перемогу соціалізму в СРСР, перемогу над фашистською Німеччиною, відбудову й розвиток народного господарства, утворення й розвиток світової соціалістичної системи, розпад системи колоніалізму, СРСР у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства) [28, с. 252–254]. Щодо змісту підручника, то як ми бачимо, він висвітлює минуле суто в прорадянському дусі, відображені тільки позитивні аспекти минулого, досягнення радянської держави, її політичну й економічну велич. Такі підручники, як «Історія СРСР» для 9–10 класів, виданий у 1964 р., авторами якого є П. Єпіфанов, І. Федосов [21], і «Нова історія. Частина II» для 9 класу, виданий у 1973 р. за редакцією В. Хвостова, теж були зорієнтовані на суто прорадянський виклад минулого, який був далеким від об'єктивної дійсності [1]. Підручник «Українська радянська література» для 10 класу, виданий у 1973 р. (автори – Т. Бугайко, Ф. Бугайко, П. Мисник), теж містив комуністичну символіку, а саме на 3 сторінці – вступ «Велика Жовтнева соціалістична революція й становлення української радянської літератури», що також мало певною мірою впливати на розуміння навчального матеріалу крізь призму комуністичної ідеології [2, с. 3].

«Пособие для занятий по русскому языку в старших классах средней школы», 1983 р. видання, автори – В. Греков, С. Крючков, Л. Чешко. Ця книга також містить прокомуністичні елементи, зокрема, на 5 сторінці йдеться про те, що завдяки російській мові в інші мови світу увійшли слова, які відображають радянську дійсність, науково-технічні досягнення радянських людей: «большевик», «комсомолец», «субботник», «колхоз», «ударник», «пятилетка», «лунник» [6, с. 5]. У лівій частині обкладинки підручника з російської мови для 7–8 класів, виданого у 1985 р., зображено московський Кремль, а в центрі – радянська символіка (серп і молот), а також епіграф до підручника:

Слово русское – слово свободы, –
Животворный, кристальный родник!
Он сдружил и сплотил все народы,
Революции нашей язык!... [22].

У вступі до цього підручника йдеться про Радянський Союз, який населяє багато народів, і всі ці народи мають єдину мету – будівництво комунізму [22, с. 3].

Для того, щоб учні краще розуміли важливість постаті В. Леніна для радянського комуністичного суспільства, у школах області організувалися шкільні музеї В. Леніна та ленінські кімнати. Друга половина 60-х рр. XX ст. – це час, коли при школах області повсюдно й масово створювалися шкільні музеї В. Леніна та ленінські кімнати. Наприклад, у 1965 р. у школі с. Коритниця Локачинського р-ну було урочисто відкрито ленінську кімнату-музей, у якій були копії різноманітних фото В. Леніна, плакати з його зображенням, копії документів, листівки тощо [10, арк. 51]. Станом на кінець 1966 р. всього в області нараховувалося 76 шкільних музеїв В. Леніна й ленінських кімнат. Зазвичай такі музеї комплектувалися поградуddям В. Леніна, численними його портретами, вирізками із журнальних і газетних статей, його працями. Стіни були завішені численними цитатами з його праць, матеріалами, які свідчили про життя й діяльність Ілліча, різноманітними лозунгами тощо. У багатьох випадках і самих школярів долучали до створення таких музеїв і кімнат. Матеріали про життя й діяльність В. Леніна, зібрані школярами м. Ковеля, значною мірою допомогли створити в місті музей В. Леніна на громадських засадах. Упродовж 1965–1966 рр. у Луцькій середній школі № 7 було проведено переобладнання шкільного музею В. Леніна, а старі експонати були передані для обладнання ленінської кімнати в Лиценській середній школі тогочасного Ківерцівського р-ну [30, с. 3]. У республіканському огляді-конкурсі з оформлення шкільного музею В. Леніна одним із переможців, що зайняли перше місце серед сільських шкіл, було визнано Сенкевичівську середню школу-інтернат Горохівського р-ну [12, арк. 56; 30, с. 3]. Перше місце в області було присуджено Луцькій середній школі № 7 [18, арк. 120]. Також на високому рівні були відзначені шкільні музеї В. Леніна при Іваничівській школі-інтернаті та ленінські кімнати при Луцькій середній школі-інтернаті [11, арк. 53], Володимир-Волинській середній школі № 2, Нововолинській школі-інтернаті та Камінь-Каширській середній школі.

Значення шкільного музею В. Леніна було надзвичайно важливе для проведення комуністичного виховання на високому теоретико-методологічному рівні, адже часто в таких музеях, пришкільних ленінських кімнатах проводилися виховні години й уроки з історії й суспільствознавства. Використання наочності (експонатів) під час викладання історії справляло на учнів певну емоційну дію та візуально допомагало засвоїти навчальний матеріал, поданий учителем. Але слід відзначити, що такі музеї й ленінські кімнати були далеко не в усіх школах Волинської області, особливо мало їх було у восьмирічних школах сільської місцевості [30, с. 3], але поступово їх кількість збільшувалася, і вже в 1975 р. шкільних музеїв В. Леніна й ленінських кімнат при школах області було більше ніж 310.

Важлива роль для здійснення комуністичного виховання належала й шкільній бібліотеці. Саме до неї вчителі спрямовували учнів задля глибшого ознайомлення з працями класиків марксизму-ленінізму, художніми творами тих авторів, які прославляли та популяризували радянський комуністичний спосіб життя. На той час шкільна бібліотека була досить дієвим засобом комуністичного виховання та пропаганди, адже більшість тогочасних школярів читали багато радянської художньої літератури. Свідомість юних читачів сприймала прочитане як об'єктивну дійсність. Діти переймалися долею літературних героїв, співчували їм, захоплювалися їхніми подвигами та досягненнями на благо комуністичного суспільства. Станом на початок 1965–1966 н. р. в області було 906 шкільних бібліотек, їх загальний фонд становив 1 461 642 книги. Окрім того, більшість шкільних бібліотек щорічно комплектувалася новими книгами й журналами [14, арк. 158].

Комуністичне виховання в загальноосвітніх школах відбувалось і під час проведення загальношкільних виховних заходів [40, с. 24–39], зокрема тоді, коли в школах відбувалися звіти художньої самодіяльності, звіти драматичних гуртків, новорічні заходи, різноманітні шкільні свята (Перший дзвоник, День учителя, Останній дзвоник та інші). Обов'язково на початку заходу або в кінці мав бути елемент «комуністичності»: цитати В. Леніна або інших класиків марксизму-ленінізму, відомості про роль котрогось зі з'їздів КПРС або про керівну роль КПРС тощо [34; 36; 37; 38]. Наказ Волинського обласного відділу народної освіти від 2 лютого 1965 р. передбачав відзначити 20-річчя перемоги радянської армії у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Відпо-

відно до цього наказу в школах області в травні–червні 1965 р. відбувалися виховні заходи, присвячені цій події. Одне з виховних завдань таких заходів полягало в тому, щоб сприяти комуністичному вихованню на прикладі героїчних вчинків радянських воїнів-комуністів під час війни, самовідданій і хоробрій боротьбі радянських солдат за радянську державу, радянський народ, за соціалістичний уклад радянського суспільства й задля можливості в подальшому будувати комуністичне суспільство. Отже, такі заходи в травні–червні 1965 р. проходили чи не в кожній волинській школі [8, арк. 27].

Наказ Волинського обласного відділу народної освіти від 25 лютого 1965 р. № 31 «Про відзначення 95-річчя з дня народження В. Леніна у восьмирічних і середніх школах області» передбачав організацію ювілейних заходів, різноманітних дитячих виступів, які були приурочені до цієї події. Такі ювілейні заходи відбувалися в квітні 1965 р. [9, арк. 36]. Немало загальношкільних заходів, які сприяли комуністичному вихованню, відбулись у школах області в листопаді 1967 р. й були приурочені до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. У квітні 1968 р. в більшості шкіл області відзначалося 98-річчя В. Леніна. У зв'язку із цим у восьмирічній школі с. Любохини й Смідинській середній школі Старовижівського р-ну політичні лектори читали для учнів лекції про роль В. Леніна в історії [19, арк. 130]. Особливо багато позакласних виховних заходів, які сприяли комуністичному вихованню, було проведено в 1970 р. і було приурочено до 100-річчя від дня народження В. Леніна. Цього року в усіх загальноосвітніх школах області відбулися ювілейні заходи, виховні години, присвячені постаті В. Леніна, його діяльності, біографії й історичній ролі. Сам ювілей відзначався в квітні 1970 р., але його підготовку розпочали ще з січня. Наприклад, у восьмирічній школі с. Буяни Луцького р-ну вчитель В. Сліпчук ще в двадцятих числах січня читав лекцію для школярів і вчителів про підготовку до ленінського ювілею [5, с. 2; 38].

1972 р. також виявився багатим на виховні заходи, які сприяли комуністичному вихованню в школах області, адже саме на цей рік припало 50-річчя СРСР. У листопаді–грудні 1972 р. в загальноосвітніх навчальних закладах відбувалися виховні заходи, присвячені цій річниці. Педагоги готували учнівські колективи до творчих виступів, художніх постановок, заходів прорадянського патріотичного виховання, заходів, які формували в свідомості молодого покоління почуття

інтернаціональної соціалістичної солідарності та братерства. У рамках відзначення цієї пам'ятної дати увагу було звернуто на викладання російської мови в школах області. Розглянемо це на прикладі шкіл Луцького р-ну. Добре була поставлена навчально-виховна робота на уроках російської мови й літератури в таких середніх школах, як Маяківська, Лищеньська, Торчинська та Піддубцівська восьмирічні школи. Багато вчителів цих шкіл уміло використовували зміст шкільних предметів і навчальних програм для посилення ідейно-політичного виховання учнів, прищеплення їм почуття радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму [26, с. 2].

Керівництвом Луцького районного відділу народної освіти було позитивно відзначено роботу з комуністичного виховання вчителя Лищеньської середньої школи Н. Радіонової, учителів історії й суспільствознавства В. Романюка зі Мстишинської восьмирічної школи, В. Печерської з Маяківської середньої школи. Досить ефективно роботу з комуністичного виховання проводили педагогічні колективи Торчинської й Лаврівської середніх і Піддубцівської восьмирічної школи. Також у деяких школах діяли додаткові гуртки чи клуби задля посилення комуністичного виховання. Так, при Лаврівській середній школі діяв клуб інтернаціональної дружби. Суть комуністичного виховання учасників цього клубу полягала в тому, що учні листувалися з учнями – учасниками аналогічних клубів з інших союзних республік. Це мало розвивати в дітей почуття інтернаціоналізму, солідарності, згуртованості єдиними комуністичними ідеями з учнями інших союзних республік. На основі цих переписок і матеріалів у цій школі було оформлено стенд «У сім'ї єдиній», що мало викликати у свідомості учнів асоціацію Радянського Союзу з єдиною великою сім'єю [26, с. 2]. При Буянівській восьмирічній школі цього ж району діяв політичний гурток. Мета цього гуртка полягала в тому, щоб проводити з учнями старших класів політичні заняття, комуністичну пропаганду тощо [38]. У підготовці до 50-річчя СРСР серед шкіл Луцького р-ну було проведено конкурс учнівських робіт з образотворчого мистецтва, конкурс літературних робіт «О родине, о дружбе, о себе», огляд художньої самодіяльності, бальних танців, дитячих театральних колективів тощо [26, с. 2].

У Володимир-Волинському р-ні впродовж першої половини 70-х рр. ХХ ст. неодноразово педагогічні колективи таких шкіл, як Володимир-Волинські середні школи № 1, № 5 та Устилузька

середня школа відзначалися провідними в районі з комуністичного виховання школярів. Упродовж 1972–1973 н. р. серед шкіл цього району проходив так званий «ленінський залік» – учнівський конкурс на знання біографії В. Леніна, ленінської теорії й змісту його праць. Найкращі результати продемонстрували учні Володимир-Волинської середньої школи № 1, Оваднівської й Устилузької середніх шкіл [39, с. 2].

У 1978 р. було прийнято нову Конституцію УРСР, яка відповідала тогочасному етапу розвитку соціалістичного радянського суспільства. У статті 25 Конституції УРСР йшлося про те, що «єдина система народної освіти <...> служить комуністичному вихованню». Таким чином, комуністичне виховання фактично перейшло на новий щабель свого розвитку, що й було закріплено на найвищому законодавчому рівні в УРСР [25, с. 10]. Отже, кінець 70-х – початок 80-х рр. ХХ ст. характеризується ще більшим посиленням комуністичного виховання в школах області. Особливо почастишали методичні перевірки шкіл області на предмет проведення комуністичного виховання в роки так званої «андроповщини» – у час перебування Ю. Андропова на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС (листопад 1982 – лютий 1984 рр.) [33, с. 70–74; 34; 36; 37; 38].

Ефективним методом комуністичного виховання в позашкільній виховній роботі були екскурсійні поїздки школярів до місць бойової слави, міст-героїв, до визначних історичних і пам'ятних місць. Такий вид позашкільної виховної роботи, на думку радянських методистів із виховної роботи, мав остаточно закріпити комуністичні переконання, здобуті в школі. Особливо часто й масово учні шкіл північних районів Волинської обл. відвідували екскурсії в Брестській фортеці (м. Брест, тогочасна БРСР), оскільки це було географічно близько. Найпопулярнішими напрямками екскурсійних поїздок були Брест, Рига, Київ, Москва, Ленінград [15, арк. 81]. У січні 1966 р. учні Тойкутської середньої школи відвідали Київ, Москву й Ленінград, побували на зустрічах з учасниками Великої Жовтневої соціалістичної революції, на палубі крейсера «Аврора» та в інших визначних місцях [4, с. 4]. Досить часто такі поїздки у 80-х рр. минулого століття влаштовувалися для учнів шкіл Горохівського р-ну. Наприклад, учні Мирненської середньої школи їздили в Київ на екскурсію, учні Пустомитівської восьмирічної школи відвідували Ленінград і Севастополь [35], для учнів тогочасної Вільхівської восьмирічної школи була влаштована екскурсійна поїздка в Москву [36].

Слід відзначити той факт, що, незважаючи на жорсткий контроль із боку обласного, районних і міських відділів народної освіти, комуністичне виховання не завжди й не повсюдно проводилося на високому рівні. Певною мірою це було пов'язано з не надто великим бажанням учителів проводити комуністичне виховання, із низькою політичною свідомістю окремих вчителів тощо [34; 36; 37; 38].

Висновки. Отже, як стає зрозуміло з нашої наукової публікації, комуністичному вихованню в радянських загальноосвітніх навчальних закладах у середині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. приділялась особливо велика увага. Цей напрям виховання повинен був здійснюватися на високому теоретико-методологічному рівні. Основна мета комуністичного виховання полягала в тому, що воно повинне було суттєво впливати на формування так званої «радянської людини» з усіма притаманними

для неї якостями. Форми проведення комуністичного виховання були різноманітні: 1) дидактична – комплексне поєднання навчання й комуністичного виховання під час вивчення шкільних предметів; 2) під час проведення виховних годин у класі та загальношкільних виховних заходів; 3) у ході проведення позашкільної виховної роботи. Окрім цього, важлива роль у комуністичному вихованні відводилася й пришкільним ленінським кімнатам, музеям і шкільним бібліотекам.

Зазвичай проведення цього аспекту виховання контролювалось інспекторами та методистами відділів народної освіти, але слід відзначити й те, що не всі вчителі, виходячи зі своїх особистих поглядів і політичних міркувань, проводили цю роботу на високому рівні, оскільки не були переконані в її важливості та необхідності. Подекуди комуністичне виховання вчителями під час проведення уроків виконувалося формально.

Список літератури:

1. Авер'янов О., Галкін І., Зубок Л. та інші. Нова історія. Частина II. Підручник для 9 класу середньої школи / за ред. академіка В. Хвостова. Київ: Радянська школа, 1973. 294 с.
2. Бугайко Т., Бугайко Ф., Мисник П. Українська радянська література. Підручник для 10 класу середньої школи. Київ: Радянська школа, 1973. 464 с.
3. Ветрова М. Розвиток освіти на Волині у 50–60-х рр. ХХ століття. Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. 2005. № 6. С. 69–74.
4. Гладков К., Чамар А. Незабутні враження, хвилюючі зустрічі. Прапор Леніна. 1966. 21 січня. С. 4.
5. Головач О. До серця кожного. Слава праці. 1970. 27 січня. С. 2.
6. Греков В., Крючков С., Чешко Л. Пособие для занятий по русскому языку в старших классах средней школы. Москва: Просвещение, 1983. 256 с.
7. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 718. Арк. 35.
8. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 728. Арк. 27.
9. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 728. Арк. 36.
10. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 765. Арк. 51.
11. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 765. Арк. 53.
12. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 765. Арк. 56.
13. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 765. Арк. 59–61.
14. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 765. Арк. 158.
15. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 767. Арк. 81.
16. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 782. Арк. 42.
17. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 811. Арк. 73.
18. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 811. Арк. 120.
19. Державний архів Волинської області. Ф. Р-59. Оп. 11. Спр. 811. Арк. 130.
20. Дубинская М. Внеклассное чтение по русской литературе в 4–7 классах. Киев: Радянська школа, 1981. 176 с.
21. Єпіфанов П., Федосов І. Історія СРСР. Навчальний посібник для 9–10 класів середньої школи. Київ: Радянська школа, 1964. 388 с.
22. Иваницкая Г., Пашковская Н., Сулова Н. и др. Русский язык. Учебник для 7–8 классов школ с украинским языком обучения. Киев: Радянська школа, 1985. 224 с.
23. Кмецинська В. І наукова, і виховна мета. Радянське Полісся. 1976. 20 січня. С. 3.
24. Комуністичне виховання. Leksika.com.ua. URL: http://leksika.com.ua/18741103/ure/komunistichne_vihovannya (дата звернення: 21.08.2018).
25. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: Прийнята на позачерг. сьомій сесії Верхов. Ради Укр. РСР дев'ятого скликання 20 квіт. 1978 р. Київ: Політвидав України, 1984. 46 с.

26. Кравченко О. Виховувати нову людину. Слава праці. 1972. 7 жовтня. С. 2.
27. Левенець О. Методи атеїстичного виховання учнів сільських шкіл Волинської області в середині 60-х – першій половині 80-х рр. XX ст. Матеріали науково-практичної конференції «Педагогічне краєзнавство Волині»: Зб. наук. праць. Володимир-Волинський: ВВПК, 2018. С. 125–130.
28. Мінц І. Історія СРСР. Навчальний посібник для 8 класу. Київ: Радянська школа, 1963. 255 с.
29. Бабанский Ю., Слостенин В., Сорокин Н. и др. Педагогика: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / под ред. Ю. Бабанского. 2-е изд., доп. и перераб. Москва: Просвещение, 1988. 479 с.
30. Поліщук О. Важливий фактор виховання. Радянська Волинь. 1966. 5 листопада. С. 3.
31. Примерное содержание воспитания школьников / Под ред. И. Марьенко. Москва: Педагогика, 1971. 176 с.
32. Прокоп І. Історико-педагогічний аналіз мети виховання у радянській школі 1950–1980-х рр. Мета виховання у радянській школі. URL: <https://docviewer.yandex.ua/view>. (дата звернення: 28.08.2018).
33. Пхиденко І. Політика комунікації школи в період 70-х – першої половини 80-х рр. XX ст. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2017. № 4. С. 70–74.
34. Свідчення Гришук Ангеліни Іванівни, 1949 р. н., прож. у с. Вільхівка Горохівського р-ну Волинської обл., запис від 08.07.2018 р.
35. Свідчення Демко Людмили Олександрівни, 1950 р. н., прож. у с. Зеленолужне Горохівського р-ну Волинської обл., запис від 15.01.2018 р.
36. Свідчення Клехи Світлани Степанівни, 1954 р. н., прож. у с. Вільхівка Горохівського р-ну Волинської обл., запис від 12.08.2018 р.
37. Свідчення Ковальчук Олесі Григорівни, 1942 р. н., прож. у с. Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл., запис від 21.02.2018 р.
38. Свідчення Троць Ніни Тимофіївни, 1935 р. н., прож. у с. Буяни Луцького р-ну Волинської обл., запис від 05.07.2018 р.
39. Ситник А. Нові завдання освітан. Слово правди. 1973. 23 серпня. С. 2.
40. Сухомлинский В. Методика воспитания коллектива. Москва: Просвещение, 1981. 192 с.

КОММУНИСТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ ВОЛЫНСКОЙ ОБЛАСТИ В СЕРЕДИНЕ 60-Х – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 80-Х ГГ. XX В.

Публикация демонстрирует результаты научно-исторического исследования, темой которого является процесс коммунистического воспитания в общеобразовательных школах Волынской области в середине 60-х – первой половине 80-х гг. XX в. В статье освещаются основные формы и методы проведения коммунистического воспитания. Приведено много примеров проведения коммунистического воспитания разными путями. Перечислены школы, которые в то время были ведущими в области по коммунистическому воспитанию. Автор, опираясь на широкий спектр исторических источников и историографии, пытается отразить трансформацию коммунистического воспитания в разные десятилетия и отметить характерные особенности этого направления воспитания.

Ключевые слова: коммунистическое воспитание, школа, воспитательный процесс, учитель, ученики, урок, воспитательное мероприятие, коммунизм.

COMMUNIST UPBRINGING IN THE GENERAL SCHOOLS OF VOLYN REGION IN THE MIDDLE OF THE 60's – THE FIRST HALF OF 80's XX CENTURY

The publication demonstrates the results of a scientific-historical research, the theme of which is the process of communist upbringing in general schools of the Volyn region in the mid 60's – the first half of the 80's of the XX century. The article covers the main forms and methods of communist upbringing. Listed many examples of communist upbringing in various ways. Listed schools that at that time were leading in the field of communist upbringing. The author, based on a wide range of historical sources and historiography, tries to reflect the transformation of communist upbringing in different decades and to note the characteristic features of this direction of upbringing.

Key words: communist upbringing, school, educational process, teacher, pupils, lesson, educational event, communism.

П'єх Н.Р.

Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві

МАЛЯРСЬКИЙ КОНТЕКСТ МИСТЕЦЬКОЇ ЗБІРКИ ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, СКЛАД І ТЕМАТИЧНІ НАПРЯМИ

У статті висвітлено основні етапи формування Жовківської мистецької збірки з початку XVII ст. і аж до занепаду, а також досліджено визначальний вплив господарів замку – Жолкевських, Собеських і Радзівілів, їхніх естетичних смаків, обізнаності з тогочасними тенденціями в мистецтві та суспільно-політичного й фінансового становища на її становлення. На підставі цілого спектра інвентарних описів замкового майна окреслено кількість і склад художніх творів, визначено основні тематичні напрями замкової колекції. Досліджено період і обставини її розформування.

Ключові слова: мистецька збірка, Жовківський замок, Ян Собеський, Міхал Радзівілл, Антоніс ван Дейк, Лавінья Фонтана.

Постановка проблеми. Зачини формування мистецької збірки сягають ранніх етапів функціонування Жовківського замку. Художні твори, предмети розкоші, скульптури, колекція монет, воєнні трофеї, книгозбірня – це далеко не повний перелік її складу. Кожен із власників у міру своїх можливостей і естетичних смаків намагався внести власну лепту в цю безцінну колекцію. Значний вплив на цей процес справили події, що розгорталися довкола замку в різні історичні періоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексне опрацювання цієї наукової проблеми наразі не відображене в окремому монографічному дослідженні, проте особливий інтерес у дослідників викликає ідентифікація численних «жовківських творів» зі збереженими сучасними музейними експонатами. Уперше про картини із замкової збірки написав А. Чоловський [9, s. 199–237], згадавши про «жовківську» серію батальних полотен. Спроби прослідкувати історію створення цих творів і визначення їх авторства робили М. Гембарович [14], М. Комашинський [16], В. Овсійчук [4]. Ідентифікацію окремих полотен із визначенням їх місцезнаходження здійснили Т. Маньковський [19; 20; 21], В. Дрецька [12], В. Александрович [1; 2; 3]. Тому ця публікація покликана окреслити загальні масштаби Жовківської художньої збірки від зачинів її формування й аж до повної ліквідації.

Постановка завдання. Метою публікації є дослідження основних етапів становлення мис-

тецької збірки Жовківського замку, її складу, визначення обставин розпорошення.

Виклад основного матеріалу дослідження. На ранніх етапах функціонування замку (початок XVII ст.) розпочалося нагромадження різноманітних предметів, що мали мистецьку цінність, із метою оздоблення інтер'єрів парадної частини – палацового корпусу. Чільне місце серед них займав живопис – портрети та картини, виконані в різноманітних техніках і з різноманітних матеріалів. Основним джерелом вивчення цієї проблеми стали інвентарні описи. Одним із перших документів, який указує на наявність певної художньої збірки в Жовківському замку, є інвентар замку 1671 р. [13, s. 117–123], де в контексті загального опису парадної частини згадано 50 портретів і 4 картини на релігійну тематику. Більшість із них розміщувалась у великій столовій кімнаті. Імовірно, на той час у замку було представлено лише деяку частину художньої колекції, адже після його пограбування в 1665 р. князем Любомирським із міркувань безпеки окремі цінні речі вивезено до інших маєтностей Я. Собеського. Доволі нефаховий рівень укладання документа не дозволяє встановити відомостей стосовно авторства чи сюжету експонованих творів.

Глибока обізнаність власників замку, Жолкевських і Собеських, із творчістю малярських осередків Львова, а згодом – і місцевого Жовківського, що перебував на стадії становлення, дозволила сформулювати основне джерело напо-

внення замкової колекції [1, с. 375–385]. Суттєве розширення останньої відбувалося наприкінці XVII ст., коли в замку зосереджувалися майже всі картини, зібрані власником Жовківського замку, Я. Собеським, художні смаки якого сформувалися впродовж навчання та подорожей Європою. Власне, Яну вдалося вплинути на утвердження нових барокових тенденцій у мистецтві тогочасної Речі Посполитої в період свого перебування на троні [18, с. 28].

Поза домінуючим впливом власника замку на склад і обсяги Жовківської художньої збірки окрему лепту вносило і його оточення. Зокрема, В. Дрецька відзначає доволі значний вплив на цей процес маркіза Франциска Гастона де Бетуна, брата Марії Казимири, що працював послом Франції у Варшаві протягом 1676–1688 рр. Не останню роль відігравали придворні малярі, за допомогою яких Я. Собеський здійснював купівлю закордонних шедеврів [20, с. 247]. Особливо він захоплювався голландською й італійською школами живопису, тому в королівських збірках їх частка була найбільшою. Т. Маньковський, посиляючись на текст «Діаріуша» Казимира Сернецького [8, с. 169], констатував безпосередню участь єзуїта о. Вота, особистого сповідника Я. Собеського, у поповненні художньої збірки в Жовківському замку. Зокрема, він наводить факт приїзду в травні 1694 р. вищезгаданого монаха до Риму, звідки той привіз велику кількість портретів і картин із зображенням міст [21, с. 128].

На жаль, цілісного документа, який би містив повний перелік усього живопису, що зберігався в Жовківському замку наприкінці XVII ст., немає. Проте на увагу заслуговує «реєстр картин, які знаходились у лазні по другій стороні від фільварку, датований 1694 р.», опублікований М. Гембаровичем [13, с. 147]. Відзначимо доволі грамотне укладення документа, де біля кожної описаної картини чи портрета вказано відомості стосовно автора й походження твору, детально зазначений сюжет, подано наявність і опис оправи. У тексті зафіксовано 18 портретів, переважно князів Радзівіллів і вищого церковного духовенства. Біля декількох із них маємо уточнюючий запис «*malіowania pana Ruznega*». Імовірно, автор документа мав на увазі придворного маляра Яна III, Яна Рейзнера. Крім того, у тексті зазначено 17 картин, виконаних на полотні, мідній блясі та дошці, причому останні переважали кількісно. Викликає зацікавлення кілька картин із підписом копіїста «*malarczyka wilanowskiego*». Практика копіювання художніх творів набула особливого поширення при дворі

Яна III, адже деякі улюблені полотна король хотів споглядати одразу в кількох своїх резиденціях одночасно. Зокрема, маємо згадку стосовно скопійованої в Віланові відомої картини «Сврейка в береті» Рембрандта ван Рейна, передану до Жовкви в 1687 р. за посередництва пана Диневича. Т. Маньковський вважав, що саме ця картина може зберігатись у музейних фондах Музею палацу Яна III у Віланові [19, с. 234].

Загалом інвентарі кінця XVII ст. дають лише фрагментарні відомості стосовно окремих частин Жовківської художньої колекції, адже в них не представлена цілісна картина, яка б дала змогу охарактеризувати обсяги колекції, стилістичне та змістове наповнення, стала б відправною точкою в дослідженні зміни складу.

Ситуація кардинально змінилася вже на початку XVIII ст. Зокрема, із того часу збережено цілу низку інвентарних описів картин, предметів інтер'єру, зброї, бібліотеки та й самого замку. Частину документів ввів до наукового обігу М. Гембарович [13, с. 158–161, 172–195], інші зберігаються в Архіві давніх актів у Варшаві [6] і Центральному державному історичному архіві Литви [17].

Одним із перших укладених реєстр майна, вивезеного до Москви 15 травня 1707 р. Александром Меньшиковим за дорученням Петра I, який перебував у замку протягом кількох місяців того ж року за часів Північної війни [13, с. 158–161]. Крім предметів інтер'єру, книг, посуду та меблів, лише із замкових покоїв забрано 56 картин. Окремим пунктом вказано ще 40 картин, вилучених із лазень [13, с. 161]. Загалом одних лише художніх творів вивезено 106 одиниць. Це стало значною втратою для Жовківської художньої колекції, яку вдалося компенсувати лише в 1720 р. Власне, тоді Костянтин Собеський продав свої маєтності у Віланові, що під Варшавою, залишаючи за собою право забрати звідти все рухоме майно, яке було перевезене до Жовкви, де королевич стало замешкав із 1709 р.

Наступний інвентар, датований 14 вересня 1726 р., опублікований Л. Фінкелем [11, с. 1–7], – це чи не найперший комплексний документ, який чітко окреслює обсяги всього рухомого майна в Жовківському замку, включно з картинами. Опис укладений через кілька місяців після смерті королевича Костянтина. У той же день зроблено ще один реєстр речей із замкової скарбниці [6, с. 83–106]. Обидва документи доволі чітко структуровані, картини описані з детальним зазначенням сюжетів, визначенням їх мистецької вартості (зазначено, оригінал це чи копія, біля

деяких картин є оцінка мистецької вартості з означенням «*podłego malowania*»). Зважаючи на професійну оцінку живопису й інших предметів мистецтва, автором інвентарю цілком міг стати Юрій Шимонович-молодший, який залишався сервітором королевичів і по смерті Яна III [2, с. 43].

Два роки потому, 4 листопада 1728 р. [6, s. 86–106], із нагоди вступу у володіння старшого брата покійного Костянтина, Якуба Людвіка Собеського, укладено ще один реєстр майна. Порівняльний аналіз цих трьох документів засвідчує сталість складу Жовківської художньої збірки за цей час, окремі зміни стосувалися лише переміщення деяких творів у самому замку. Єдине, що відрізняє останній документ від двох попередніх, – це відсутність переліку речей із замкової скарбниці, натомість текст доповнений уточнюючими відомостями стосовно розміщення творів мистецтва в кожній кімнаті, ба навіть на кожній стіні. Докладний аналіз описів 1726 та 1728 рр. уперше дає можливість окреслити загальну чисельність Жовківської художньої збірки, що нараховувала 603 одиниці. Це фактично відправна точка в подальшому дослідженні зміни кількості, складу й сюжетних ліній мистецьких творів, яким надавали перевагу нові власники. Замкову художню збірку склали картини польської, німецької, італійської, голландської художніх шкіл, мальовані на полотні, папері, дереві, мідній блясі, мармурі, виконані в різних техніках (олійний живопис, графіка, пастель, ретуш).

Важливим моментом у вивченні історії формування Жовківської мистецької збірки став період 40-х рр. XVIII ст., коли замок разом із усім рухомим майном перейшов у власність М.К. Радзівілла. Із того часу відомо три інвентарі (1740 [13, s. 172–190], 1743 [17, s. 7–12] та 1746 рр. [13, s. 190–195]), що характеризують її стан. Перший і третій документи, опубліковані М. Гембаровичем, пов'язані між собою. Нумерація картин, що застосовувалась у першому документі 1740 р., чітко збігається з нумерацією інвентарю 1746 р. Натомість другий не творить самостійної одиниці, а радше є розділом комплексного інвентарного опису замку 1743 р., укладеного з приводу вступу в права на володіння Жовківським замком М.К. Радзівілла; частину опису опублікував Т. Бернатович [7, s. 49–67]. У ньому зафіксовано 438 картин із зазначенням номера, який присвоєний картині раніше та відображений в інвентарі 1741 р. Докладно невідомо, чи цей номер проставлявся на самій картині, адже натрапляємо на таку практику в збірках інших резиден-

цій князя. Зазначимо, що кількість творів суттєво зменшилася порівняно з 1728 р. Однак невідомо, що спричинило таку зміну, адже маємо перерву у відомостях у 12 років. За цей час у замку господарювали двоє власників, Якуб Людвік і Марія Кароліна, які могли продати частину картин або якимось по-іншому ними розпорядитися. Склад художньої збірки станом на 1743 р. дещо змінився, зокрема, до інвентарю вписано 97 нових картин, про які не згадано в документі 1728 р. Отже, можемо говорити не тільки про кількісні, але й про якісні зміни в складі колекції. Загалом зі старої замкової збірки залишилося лише 343 із 601 картини, без урахування новоприбулих творів. Зважаючи на те, що М.К. Радзівілл офіційно отримав ці маєтності в 1743 р., проте прибув до Жовкви ще в 1741 р., то він цілком міг забрати частину збірки у свої володіння в Несвіжі чи Олиці. Про «*gózne rzuczy żółkiewskie i inne deponowane*» згадано в тексті інвентарного опису Олицького замку 1755 р., опублікованого В. Александровичем [3, s. 303]. Припускаємо, що це та частина речей і картин, забрали із Жовкви, яка не увійшла до переліку 1746 р.

У документі 1743 р. занотовано чимало імен усевітньо відомих малярів: Лавінья Фонтана [17, s. 8rev.], Антоніс ван Дейк [17, s. 8rev.], Ніколас Берхем [17, s. 9], Рембрандт ван Рейн [17, s. 9], Карло Маратті [17, s. 11rev.], що дозволяє ідентифікувати художні твори в сучасних музейних колекціях. Крім того, у тексті є кілька позицій із означенням «*Le Roy de Siam*» [17, s. 12], що, найімовірніше, вказує на гравюри з видання 1686 р. під назвою «*Tarchard Guy. Voyage de Siam, des Pères Jésuites, Envoyés par le Roy aux Indes & à la Chine. Avec leurs observations Astronomiques, Et leurs Remarques de Physique, de Géographie, d'Hydrographie et d'Histoire. Paris, A. Seneuze et D. Northemels, 1686*», які теж експонувалися в замку.

Тематика збірки в цей період, як і раніше, зберігала дві головні сюжетні лінії: релігійну та міфологічну. В окрему групу слід виділити пейзажі й натюрморти. Дещо зменшилася кількість портретів, частина з них замінена іншими, актуальними для нових господарів.

Кардинальні зміни в кількісно-якісному складі Жовківської мистецької збірки зафіксував інвентарний опис 1746 р. [13, s. 190–195], де є лише 242 картини (порівняємо з 1743 р. – 438 одиниць). З усіх картин, згаданих у документі, маємо лише 120 творів, що зберігались у замку в 1743 р. Фактично спостерігаємо ще одну зміну складу збірки, причому 120 одиниць влилися до складу Жов-

ківської збірки в 1743 р. Таким чином, простежується тенденція повного заміщення художніх шедеврів, які роками нагромаджувалися в замку, новими. Крім того, зауважимо зміни стосовно складу збірки: кількісно почали переважати портрети, натомість картин залишилося досить мало. Левова частка всіх творів у замку (33 одиниці), окрім портретів, розміщувалася в каплиці.

Як складалася доля Жовківської художньої збірки, сказати складно, хоча з інвентарів самого замку зрозуміло, що до 1762 р. певна кількість художніх творів прикрашала замкові інтер'єри. Після смерті М.К. Радзівілла його спадкоємці звели нанівець усі зусилля їхнього предка. Частина картин, яка ще залишалася в замку, розпродавалася, зважаючи на численні борги, якими обростав замок. Усі цінності, які ще залишалися в Жовківському замку, вивозилися до інших позажовківських маєтностей Радзівіллів. Зокрема, із 1775 р. [5, с. 6–9] зберігся перелік рухомого майна, перевезеного капітаном гарнізонних ординатських військ до гардеробу К.С. Радзівілла в Пряшеві. Серед небагатьох речей у тексті згадані такі: портрет князя М.К. Радзівілла, вишитий на кармазиновому оксамиті срібними та золотими

нитками без рам; три картинки коралових на мідній блясі, позолочені; дві великі картини із зображенням Матері Божої й Ісуса Христа; дві картини мальовані, одна – під склом, друга – на мідній блясі із зображенням «Зняття Ісуса з хреста». Таким чином, від численних художніх багатств у Жовківському замку не залишилось і сліду.

Висновки. Аналізуючи обставини формування, склад і кількісні показники мистецької збірки Жовківського замку протягом XVII ст. – 60-х рр. XVIII ст., зауважимо, що основоположним принципом її творення стали особисті естетичні смаки й обізнаність власників замку з панівними тенденціями в мистецтві, їх суспільне та фінансове становище. Не останню роль відіграли також історичні події, що відбувалися довкола замку. Початком розформування замкової художньої колекції стало завершення більш ніж столітнього господарювання роду Собеських у Жовкві. Нові власники, Радзівілли, усіяко намагалися збагатити безцінними жовківськими шедеврами власні маєтності, поступово переміщуючи їх із Жовкви до Несвіжу, Олики та Міру. Останні художні твори покинули стіни замку в 1775 р. за вищезгаданих обставин.

Список літератури:

1. Александрович В. Жовківський осередок українського малярства та різьблення: початки традиції. Жовква крізь століття: Матеріали наукової конференції, присвяченої 15-й річниці утворення ДІАЗу у м. Жовкві 22–24 квітня 2010 року. Жовква, 2010. Вип. 1. С. 375–385.
2. Александрович В. Українські малярі польського короля Яна III Собеського. Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 – жовтень 1993 р.). Львів, 1994. С. 17–148.
3. Александрович В. Інвентар Олицького замку 1755 р. Вісник Львівського Університету: серія мистецтво. Львів, 2003. Вип. 3. С. 301–303.
4. Овсійчук В. Майстри українського бароко. Жовківський художній осередок. Київ, 1991. 400 с.
5. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 694. Оп. 2. Д. 2511. С. 6–9.
6. Archiwum główne akt dawnych. Zbiór A. Czołowskiego. Sygn. 394. S. 86–106.
7. Bernatowicz T. Królewska rezydencja w Żółkwi w XVIII wieku. Ad Villam Novam. Warszawa, 2009. T. 2. 160 s.
8. Diariusz podróży po Europie Jana i Marka Sobieskich, przez Sebastiana Gawareckiego prowadzony, oraz przydana instrukcja ojca Jakuba Sobieskiego. Warszawa, 1883. 191 s.
9. Czołowski A. Urządzenie pałacu Wilanowskiego za Jana III. Lwów, 1937. 60 s.
10. Czołowski A. Ikonografia wojenna Jana III. Przegląd Historyczno-wojskowy. R. 2. Lwów, 1930. T. 2. S. 199–234.
11. Finkel L. Inwentarz zamku Żółkiewskiego z r. 1726. Sprawozdania komisii do badania historii. Kraków, 1891. S. 1–7.
12. Drecka W. Na tropach obrazów ze zbiorów Jana III. Studia Wilanowskie. Warszawa, 1977. T. 1. S. 127–153.
13. Gębarowicz M. Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII wieku. Wrocław, 1973. S. 117–193.
14. Gębarowicz M. Nowe materiały do ikonografii wojennej króla Jana III Sobieskiego. Studia Wilanowskie. Warszawa, 1978. T. III–IV. S. 45–87.
15. Gubrynowicz B. Malarze na dworze Jana III. Szkic historyczny. Lwów, 1896. 23 s.
16. Komarzyński M. Ikonografia batalistyczna z zagranicznych rezydencjach Marii Kazimierzy Sobieskiej. Studia Wilanowskie. Warszawa, 1978. T. 3–4. S. 89–98.
17. Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas. F. 459. Inv. 1. F. 1472.

18. Majda T. Orientalizacja smaku artystycznego w Polsce za panowania Jana III Sobieskiego. Studia Wilanowskie. Warszawa, 1985. T. XI. S. 28–36.
19. Mańkowski T. Galeria Stanisława Augusta. Lwów, 1932. 472 s.
20. Mańkowski T. Malarstwo na dworze Jana III. Biuletyn historii sztuki. Warszawa, 1951. Rok 12. Nr. 1–4. S. 201–288.
21. Mańkowski T. Meczenat Jana III w Żółkwi. Prace Komisji Historii Sztuki. T. 9. Kraków, 1948. S. 127–152.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ КОНТЕКСТ КОЛЛЕКЦИИ ЖОВКОВСКОГО ЗАМКА: ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ, СОСТАВ И ТЕМАТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ

В статье отражены основные этапы формирования Жовковской художественной коллекции с начала XVII ст. и до упадка, а также исследовано определяющее влияние хозяев замка – Жолкевских, Собеских и Радзивиллов, их эстетических вкусов, осведомленности о тогдашних тенденциях в искусстве, общественно-политического и финансового положения в ее становлении. На основании целого спектра инвентарных описей замкового имуществва обозначено количество и состав художественных произведений, определены основные тематические направления замковой коллекции. Исследован период и обстоятельства ее расформирования.

Ключевые слова: художественная коллекция, Жовковский замок, Ян Собеский, Михал Радзивилл, Ван Дейк, Лавинья Фонтана.

PAINTER CONTEXT OF THE ARTISTIC COLLECTION OF ZOVKVA CASTLE: HISTORY OF FORMATION, COMPOSITION AND THEMATIC DIRECTIONS

This article describes the main stages of the formation of the Zhovkva artistic collection, establishes its quantitative indicator sand composition in different historical periods of its functioning, as well as the ways and time of the dispersal of priceless Zhovkva works. The decisive influence of castle owners, their aesthetic tastes, awareness of contemporary tendencies and trends in art, and ultimately the socio-political and financial situation, on the creation and expansion of a big castle art collection.

Key words: artistic collection, Zhovkva Castle, Jan Sobieski, Michal Radziwill, Antonis van Dyck, Lavigne Fontana.

Понов В.Ж.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ОШУКАНІ ОЧІКУВАННЯ: ПОВСЯКДЕННІСТЬ 1917 Р. НА СТОРІНКАХ ПРОВІНЦІЙНИХ ГАЗЕТ

Основна мета статті полягає у визначенні тенденцій, характерних для повсякденного життя населення великих українських міст в 1917 р. У дослідженні застосовувався аналіз матеріалів міських газет, що виходили в цей період. Вони представляють історичну цінність як джерело інформації для дослідників соціальних практик в умовах наростання кризових явищ в політичній і економічній сфері. Переважний обсяг інформації почерпнутий із випусків газет «Одеські новини», «Одеський листок» і «Київська думка». Вивчення публікацій у цих та інших газетах дозволило систематизувати провідні теми, на яких протягом 1917 р. було зосереджено увагу журналістів і їх читачів. У статті простежується характер поступових змін у суспільній психології; зафіксовані факти, що свідчать про погіршення матеріального становища міського населення; наведені приклади загострення соціальних суперечностей.

Ключові слова: революція 1917 р., історія повсякденності, періодична преса, громадська активність, соціальна апатія, нормоване споживання, соціальний екстремізм.

Постановка проблеми. Для сучасного етапу розвитку історичної науки характерний інтерес до історії повсякденності, школи з вивчення якої склалися в багатьох країнах світу. Не залишилися осторонь і академічні спільноти держав пострадянського простору. Дослідження звичайних практик минулих епох дозволяють із більшим ступенем вірогідності аналізувати політичні процеси минулого, визначати причини й наслідки глобальних історичних подій. Одним із перспективних напрямів є дослідження повсякденності в умовах соціальних катаклізмів. Війни й революції часто ведуть до ослаблення чи краху держави, ставлять пересічних громадян перед необхідністю самостійно організовуватися, шукати й знаходити нестандартні способи вирішення стандартних завдань. Не є винятком і революція 1917 р. в Україні. Аналіз її сприйняття населенням на побутовому рівні збагачує загальну картину того, що відбувалося. Він дозволяє також знайти додаткові аргументи для пояснення результатів революції.

Відомо, що революції починаються в столицях. Але їх подальший хід і підсумки багато в чому визначаються ставленням до них населення інших регіонів країни. У цьому, на наш погляд, і полягає наукове значення теми, запропонованої до розгляду.

За наявності широкого кола джерел з історії повсякденності важко переоцінити значення пері-

одичної преси тих днів для реконструкції минулого. Газети ставали миттєвими знімками кожного конкретного дня, і з їх допомогою можна було спостерігати за поступовими змінами соціального простору. Співробітники газет були сучасниками всіх подій, що відбувалися, і намагалися об'єктивно їх оцінювати. Вибір тем для публікацій визначався не тільки особистими перевагами авторів, а й бажанням привернути увагу масового читача до найбільш значущих фактів і епізодів. Проте журналісти залишалися звичайними обивателями, які сприймали й переживали події свого часу нарівні з рештою населення з тією лише відмінністю, що могли ділитися враженнями з різних приводів не лише в листах і щоденниках, але й на газетних шпальтах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерелами із цієї теми послужили газети, що виходили в українських містах із березня по грудень 1917 р. Вони є документальними свідченнями поступового погіршення економічного становища населення, загострення соціальних суперечностей, руйнівних процесів у суспільній і індивідуальній психології. У статті розглядаються матеріали газет ліберальної спрямованості «Одеський листок», «Одеські новини», «Одеська пошта», «Київська думка», «Вечірня газета» (Київ), «Останні новини» (Київ). Також використані публікації в демократичних газетах «Народне

життя» (Катеринослав) і «Вільний Південь» (Севастополь). Їх перевагами є відсутність зайвої політизованості, висока інформативна насиченість і практично повний комплект підшивок.

Повсякденне життя громадян України в роки революції й громадянської війни 1917–1920 рр. стало предметом вивчення багатьох зарубіжних і вітчизняних авторів. Класичним дослідженням є книга Ш. Фіцпатрік [1], у якій авторка часто звертається до періоду 1917–1920 рр.

О. Семенов [2] у своїх роботах спробував охопити проблеми повсякденності тих років у масштабах усієї Росії. Фундаментальна праця І.В. Нарського [3] дозволяє всебічно ознайомитися із соціальними практиками населення Уралу в революційних і військових умовах. Доповнюють загальну картину монографії Д. Рязанова [4] і О. Іл'юхова [5].

Теоретичне обґрунтування процесів, що відбувалися на побутовому рівні серед основних соціальних груп революційної Росії, міститься в книзі В. Булдакова [6]. Із методологічними підходами до вивчення повсякденності можна ознайомитися в статтях О. Удода [7] і М. Головатого [8].

Проте з огляду на багатогранність і невичерпність теми повсякденності епохи революції й громадянської війни 1917–1920 рр. необхідно продовжити вивчення цього періоду в цілому й окремих його етапів. Воно має супроводжуватися залученням нових джерел, пошуком нових фактів, поглибленням уже наявних знань і їх розглядом із нових світоглядних позицій.

Постановка завдання. Метою статті є визначення провідних тенденцій повсякденного життя у великих українських містах протягом 1917 р. Завдання дослідження – відстежити характер поступових трансформацій у суспільній психології, зафіксувати й оцінити факти погіршення матеріального становища міського населення, навести та проаналізувати приклади загострення соціальних протиріч.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звістка про революцію в Петрограді поширилася в українських містах на початку березня 1917 р. Кореспондент «Одеського листка» в номері від 2 березня писав про «повні, як ніколи» великі кафе та ресторани, зазвичай яких традиційно реагували на «всякого роду події». Пожвавилися зазвичай байдужі до політики міські околиці, свіжі газети розбиралися миттєво. Колективні читання організовувалися в трамвайних вагонах. Репортер завершив замітку традиційним для тих днів формулюванням: «Усюди спокійно, усе в зразковому порядку» [9].

Про зречення Миколи II стало відомо 4 березня. Від ранку на вулицях Одеси панував «надзвичайний спокій». Городяни були «пригнічені, приголомшені, навіть стривожені» змістом ранкових газет. «На вулицях не видно було ані груп, ані купок, які жваво спілкувалися, як це було позавчора». З отриманням обідніх телеграм на населення «налетів шквал, який розбив усі традиції, усе те, що століттями впроваджувалося у свідомість обивателя». У кожній новині відчувався «подих історії», і одесити, які це розуміли, «ховали на пам'ять історичні відтепер номери вчорашніх газет» [10].

У той же день київська «Вечірня газета» підкреслювала зразковий порядок у місті, справну роботу громадського транспорту й упевнено відзначала, що «кожен, усвідомлюючи важливість пережитого моменту, інтенсивно працює, жваво цікавлячись усім, що відбувається в Росії». У роботі на заводах і фабриках спостерігався «поширений темп» [11].

Читання газет навесні 1917 р. стало обов'язковим, мало не ритуальним дійством. Із нього починався кожен день. Не був винятком і день 5 березня. «Наелектризовані за останні дні жителі, проковтнувши ранкові газети, потроху висипали на вулицю». Навіть робочі поспішали на виробництво, «прочитуючи на ходу ранкові газети». Обивателі поспішали в центр міста, як правило, у кафе, які «наповнилися публікою, що так жадала все нових і нових звісток». Очікування нових газет супроводжувалося обміном чутками, який відбувався «під секретом на всю вулицю» і з гарантією абсолютної достовірності. Крім звісток зі столиці, циркулювали останні новини місцевого життя. Поява газетярів із друкованою інформацією викликала азіотаж. Городянин, що зумів заволодіти бланком телеграми, ставав «центром загальної уваги», натовп, що оточував його, негайно вимагав оголошення тексту. Як зауважив кореспондент, «нетерплячий обиватель прагнув скоріше стати громадянином».

Попит на друковану продукцію досяг піку до вечора. Ознайомлення з текстом першого маніфесту Тимчасового уряду пройшло «тихо й спокійно». Не було чути «ніяких криків, ніяких вигуків». Вулицями «мирно розгулювала, насолоджуючись сонцем і погодою, розряджена і до всього, здавалося, байдужа публіка». Далі, до околиць міста, життя взагалі текло своєю чергою. І знову журналіст повернувся до теми про «зразковий» порядок, який панував «по всіх вулицях». Можливо, ще й тому, що «поліцейські весь час залишалися на своїх місцях» [12].

Прикметою часу стали численні мирні маніфестації. 17 березня в Києві в процесії, присвяченій «святу свободи», пройшли «десятки тисяч людей», під звуки музики, «під прапорами вільної Росії». Людський потік не припинявся з десятої ранку до шостої вечора. Журналіст помітив серед учасників ходи представників не тільки «всіх верств і класів», а й «усіх національностей». Він висловив загальне почуття, яке охопило в той день киян: «Ніхто з тих, хто бачив цю єдину радість звільненого народу, довіку цих часів не забуде» [13].

Першими, кого налякало загальне захоплення вуличними акціями, виявилися педагоги й батьки учнів. На одному з одеських засідань батьківських комітетів і керівників навчальних закладів обговорювалося питання про участь гімназистів у ходах по місту. Джерелом інформації стали чутки, які потім підтвердив попечитель навчального округу П.М. Соковнін. На зборах «стався страшний переполох». Коли ж директор жіночої гімназії повідав про запрошення його учениць «на якийсь мітинг», «жах присутніх досяг свого апогею».

Учасники наради наввипередки почали пропонувати заходи «щодо попередження цього дуже небажаного, із погляду педагогів, явища». Журналіст, що спостерігав обговорення, не приховував своєї іронії відносно прийнятої за підсумками дискусії резолюції: «Ухвалили робити все можливе для недопущення учнівських маніфестацій. Із тим і розійшлися». Усе ж нарада виявилася не зовсім марною. На ній був заснований «Союз батьківських комітетів» Одеси [14].

Поява безлічі громадських об'єднань стала ще однією прикметою часу. Від педагогів було потрібне обрання декількох представників у загальноміській комітет, а також в окружний і всеросійський союзи вчителів. Автор, який виступив у газеті під псевдонімом «Педагог», звернувся до колег із таким заклик: «Наші сьогоднішні гасла – організація, самодіяльність і самопомога! Над нашою батьківщиною зійшло сонце, живою водою окроплена, встає Велика Русь. Учителям потрібно негайно взятися за роботу!» [15].

Від батьків і педагогів не відставали й учні. Л. Петровський, який був присутній на зборах майбутніх членів учнівського союзу молоді, записував за молодими ораторами: «Ми будемо працювати з подвоєною енергією для придбання знань!»; «Створіть нам «Будинок юнацтва», де б ми розвинули в собі ініціативу й творчість!».

Попечитель навчального округу був досить демократичний: «Я не знаю вашої програми, але я вірю

вам. Союз не повинен шкодити успіху навчальних закладів» [16].

Студенти Новоросійського університету, зібравшись уперше після початку подій, звернулися до викладачів, щоб з'ясувати їхнє ставлення до «потрясінь». Професор Орлов «привітав студентів із новим ладом і закликав учнівську молодь до спокійної роботи». Студенти «відповіли дружними оплесками». Професор Лисенков позаздрив молоді, яка «доживе до того часу, коли країна буде користуватися плодами того, що сталося». Студенти шумно вітали «схвильованого старого професора, який заплакав перед величчю подій» [17].

Усе населення Одеси було готове організуватися для охорони порядку. Новий апарат формувався «з лав студентства, робітників і солдатів». Журналіст скептично поставився до нових перспектив правоохоронної справи: «Чи мислимо порівняти поліцейського постового, здатного дати підозрілим елементам відому відсіч, із яким-небудь щупленьким міліціонером, студентом або робочим, без усякого стажу і досвіду» [18].

Питання про дієздатність правоохоронних органів набуло особливої актуальності ще й тому, що революційним хаосом намагалися скористатися кримінальні злочинці. Після масової амністії політичних в'язнів родичі кримінальників зібралися біля одеської в'язниці й закликали натовп розз'яв на допомогу. Натовп висунув вимогу про звільнення всіх в'язнів. Представник однієї з міських громадських організацій заявив присутнім, що в камерах не залишилося політичних. Люди заспокоїлися, але не розійшлися. Скориставшись цим, наполегливі родичі ще кілька разів налаштували натовп на войовничий лад. «Кожен раз доводилося переконувати натовп і доводити йому одне й те ж» [19].

Наступного дня, 8 березня, арештанти почали ламати решітки, знімати із себе кайдани, висадили двері кількох камер. Кілька сотень в'язнів опинилися на тюремному дворі, проникли до цейхгаузу, переодяглися в цивільний одяг і перестрибнули через тюремну огорожу [20].

Хронікер «Одеського листка» супроводив розповідь про бунт декількома мальовничими деталями. Арештанти зібралися біля замкнених воріт, «озброєні спочатку залізними палицями, а потім – рушницями й револьверами, захопленими ними із цейхгаузу». Зовсім випадково до в'язниці підійшла кулеметна рота. «Вид солдатів і зброї змусив арештантів зупинитися». Знову-таки випадково з'явився «горезвісний Котовський», який став умовляти втікачів повернутися до камер. «Деякі

повернулися, але близько ста осіб перелізли через огорожу». Хоча кулеметна рота ще залишалася біля воріт в'язниці, солдати не зважилися стріляти, бо в будівлі «зібралось багато народу» [21].

В'язні одеської в'язниці вирішили не відставати від інших і створили свій виконавчий комітет. Тюремний режим був уже настільки ліберальним, що комітет направив двох своїх представників – Г. Котовського й А. Кіціса – для наради з представниками «злочинного світу Одеси». На зборах у кав'ярні «Саратов» Котовський, зокрема, сказав: «Причина, яка загнала нас на шлях злочинів, із крахом старого ладу відпала. Нам потрібно об'єднатися для боротьби зі злочинністю Одеси, і ми доведемо суспільству, що й без поліції, яка перебувала в нас на утриманні, можливе запровадження повної безпеки». Кримінальники заявили «про повну готовність сприяти підтримці порядку у відродженій Одесі» [22].

Ще однією громадською організацією став союз професійних жебраків. Автор репортажу кількома яскравими штрихами змалював життя своїх героїв: «Професія ця ніколи не давала більше шматка черствого хліба. За нинішньої дорожнечі жебраки приречені буквально на голод. Багато з них ночують на вулиці, бо «кут» на Молдаванці коштує тепер дорого. Про одяг говорити нічого. Злиденне лахміття коштує тепер на «товкучці» дорожче, ніж колись франтівський костюм у модному конфекціоні». Тим часом ініціатори союзу, Білоцерківський та Ерліх, зібрали близько п'ятдесяти однодумців і домовилися з тютюновою фабрикою про видачу невеликої кількості тютюну, який розподілявся між членами союзу для торгівлі на вулицях [23].

Газети публікували приклади організації не тільки за місцем роботи або навчання, а й за місцем проживання. «Одеський листок» пояснив своїм читачам, що «російськими обивателями» вони були в дореволюційний час, будучи опікуваними «у всіх рішуче своїх потребах владою, аж до городского й двірника». У новий час обивателів більше немає, «вони перейменовані на вільних громадян» і зобов'язані об'єднатися в «будинкову організацію», що є першим етапом «для створення стрункого, міцного самоврядування». За організацією закріплювалися численні функції, зокрема візити до квартир із метою перевірки продовольчих запасів у мешканців [24].

Проявом активності вільного народу повинні були стати вибори в міську думу Одеси 7 серпня 1917 р. Репортери спостерігали за тим, як у місті «кипить передвиборча війна», і дивилися в май-

бутнє з невичерпним оптимізмом: «У цю хвилину обличчя Одеси висловлює надію й сподівання. Багато горя й мороку залишилося в минулому Одеси. А тепер хай буде попереду свобода й розквіт!» [25]. Газети закликали відкласти всі справи, відмовитися «від заробітку, їжі, задоволення», але обов'язково брати участь у перших загальних виборах у Росії [26].

Періодична преса не залишила поза увагою економічний хаос і товарний дефіцит, які зростали. Не оновлювався трамвайний парк, а зростання кількості відпочиваючих громадян вело до прискореного зносу наявних вагонів. Одеська рада опублікувала відозву: «Солдати й громадяни! Запасіться терпінням на деякий час. Користуйтеся трамваєм тільки тоді, коли це кожному з вас дійсно вкрай необхідно. Не перевантажуйте вагонів, не чіпляйтеся за сходинки й бар'єри. Перевантаження вагонів, коли в них набивається вчетверо більше людей, ніж вони можуть умістити, приводить вагони в повну непридатність» [27].

«Київська думка» повідомила про зниження ефективності виробництва в Донецькому басейні. Число виходів на роботу на одного робітника в січні 1917 р. становило 18 робочих днів на місяць, у червні–серпні того ж року – усього лише 10–12 робочих днів. Після подібних публікацій нікого з громадян, які читали газети, не дивувала поява все нових і нових видів дефіциту [28].

«Одеський листок» звернув увагу на проблеми з мануфактурою: «У великих магазинів мануфактури по певних днях устанавлюється черга. Якимось нухом публіка дізнається про прибуття товару протягом декількох хвилин і так набивається до магазину, що доводиться встановлювати черги, у яких дами покірно вистоюють годинами» [29].

Спроби місцевих органів регулювати споживчий ринок вели до прикрих наслідків. Постраждали, зокрема, курці: «До сих пір у всіх крамницях цигарок було вдосталь. Крім того, на кожній вулиці можна було зустріти по кілька рознощиків із цим товаром. Споживачі тютюнових виробів, хоча й платили дорожче зазначеної ціни, але завжди мали їх під рукою. Зі взяттям тютюну й цигарок на облік продовольчим комітетом справа зовсім змінилася» [30].

Продовольчий дефіцит призвів до обвального зростання цін. У ресторанных преїскурантах із березня до липня склянка чаю подорожчала із 6 до 30 копійок, склянка кави – із 25 до 60 копійок, пляшка ситро – із 43 копійок до карбованця двадцяти копійок, порція скумбрії – з одного до трьох карбованців, біфштекс – із карбованця тридцяти

копійок до чотирьох карбованців. Господарі підприємств громадського харчування позбавили офіціантів заробітної плати, запропонувавши їм жити за рахунок чайових [31].

На початку нового навчального року виник дефіцит навчальної літератури. Злетів попит на старі підручники. У центрі Києва з'явилося безліч магазинчиків, які торгують навчальним мотлохом, із величезними чергами «спраглих до науки» школярів. «Старі, пошарпані книжки хапають із радістю в темному підвалі» [32].

Газетярі ще знаходили в собі сили жартувати з приводу наростаючої нестачі предметів першої необхідності. Ось що писав один з одеських журналістів у зв'язку з дефіцитом хліба: «Я розіслав усіх своїх домочадців у різні стратегічні пункти міста, щоб дістати хліб. Прочекавши кілька годин поруч із зачиненими крамницями, уся сім'я зібралася до обіднього столу. У руках у них була всяка їжа, не було тільки хліба. Я пішов до сусіда й попросив у нього шматок хліба під заставу свого вінчального сюртука. Ми стали уплітати цей хліб, як пряник. Дружина заявила, що шкодує про своє заміжжя. Тепер краще за все – вийти заміж за пекаря» [33].

Усе більше часу городяни проводили в чергах, або, як тоді говорили, у «хвостах»: «Добре, якщо хвіст мануфактурний, – відстояв дві доби, отримав талон – і йди додому радіти! А хто палить, у тютюновому хвості, то біда... – Чому? – Він, чекаючи, з нудьги й холоду вдвічі курить. Поки дочекається – весь колишній запас і викурить, знову, отже, треба запасатися! Так і стій усе життя в тютюновому хвості!». Усе більший інтерес виявляли громадяни до зброї, продовжуючи при цьому скаржитися на дорожнечу: «Ви подумайте – паршивий револьверчик коштує двісті карбованців! Патрони до нього – півтора карбованці штука! А до браунінгу, до парабелуму – до тих і зовсім приступу немає – сотні чотири треба віддати! Як бути бідній людині?» «А навіщо бідній людині револьвер?» «Ну, як же... Кому своє життя не дороге! Та й грошенята бажано зберегти» [34].

Затребуваною категорією товару стала нерухомість. «У місті йде вакханалія покупки й продажу будинків. Сьогодні будинок купується, завтра продається. Обиватель не хоче гроші в руках тримати й бажає замінити їх чимось більш фундаментальним». Великою популярністю користувалися також діаманти. «Такий колорит часу, створений загальною економічною розрухою й падінням карбованця. Наш побут набуває найхімерніших форм. Обриси життя стають фантастичними» [35].

Глибокої осені 1917 р. зростання цін тривало. Кореспондент поділився зі своїми читачами розповіддю знайомого: «Живемо скромно. Ресторанами не їздимо, на візниках не катаємося, шампанського не п'ємо, балів не даємо. Діамантів не купуємо, у карти не граємо, у театрі буваємо раз на місяць. А грошей виходить купа! У день не менше сотні карбованців. До війни на все це 250 на місяць вистачало. А тепер на три тисячі на місяць ледве проіснуєш» [36].

Навіть за високою ціною все рідше вдавалося купити якісні продукти. Хліб тхнув цвіллю, м'ясо за твердою ціною (85 копійок за фунт) складалося з кісток і жиру. Ціна за гарне м'ясо починалася від карбованця двадцяти копійок. Із куплених яєць «доводилося мало не половину знищувати, та й друга половина відрізнялася не більшою свіжістю». Молоко тільки на вигляд було схоже на молоко, на смак же це була «справжня вода з неприємним присмаком». Вершкове масло «рідко бувало якісним, незважаючи на високу ціну» [37].

Нестача продуктів для нормованого розподілу, черги, зростання цін і спекуляція викликали законне роздратування в малозабезпечених верствах міського населення: «Чому скрізь і всі говорять, що немає шкіри, але черевиків по 100–150 карбованців за пару можна дістати – хоч греблю гати. Чому нам говорять, і ми це знаємо, що цукру немає, але по 3 карбованці за фунт можна діставати цукор пудами. Якщо в нас усе є, нема чого вводити карткову систему. Якщо ж у всьому нестача, то справедливо, якщо її відчуватимуть усі однаково» [38].

У листопаді 1917 р. провінційні журналісти продовжували жартувати на тему дефіциту, але вже з урахуванням нових віянь часу. Ось діалог у черзі біля газової лавки: «Згляньтесь, дайте гас, хворій дружині зварити бульйон! – Ми тут стоїмо зі світанку, ставай у чергу!» Громадянин, недовго думаючи, відійшов убік, надів пальто навиворіт, натягнув картуза, повернувся до крамниці й гаркнув: «Дорогу дайте! Більшовик іде!» Черга моментально розбіглася». А ось – сцена сватання. Сваха спілкується з нареченим: «Подобається наречена? – Мавпа! – Є гардероб! – До біса! – Придане – п'ять тисяч. – Що таке за нинішнім курсом п'ять тисяч? Не хочу!» І тут у розмову втрутився батько нареченої: «Я даю за моєю дочкою десять фунтів цукру і два талони на калоші. – Згоден!» – сказав радісно наречений» [39].

Місцева влада через газету посилала підвідомчому населенню заспокійливі сигнали, яким, утім, уже мало хто вірив: «Населення не повинне

турбуватися, не закупувати більше хліба, ніж треба, не створювати непотрібної паніки, бо хліб випікається й буде випікатися в належній кількості, для чого власниками пекарень ужито всіх заходів» [40].

Ще однією темою, яку не залишали поза своєю увагою міські газети, був правопорядок, точніше, його відсутність. Ця проблема загострювалася з кожним місяцем. Звичні сварки в чергах біля торгових закладів восени 1917 р. усе частіше переростали в серйозні заворушення, тим більше, що в тилкових містах ставало все більше й більше людей у солдатських шинелях, готових вступити в будь-які зіткнення. У вересні на Володимирському базарі Києва бійкою закінчилася суперечка між власницею однієї з крамниць і покупницею, яка порушила борошняну чергу. Переважали в натовпі солдати, які «сильно пом'яли» багатьох міліціонерів і обеззброїли бойову дружину. Торговка була вбита, її лавка розгромлена [41]. Проте начальник київської міліції О.М. Лепарський, відповідаючи на запитання кореспондента «Київської думки» про організацію «дружин порядку», сказав: «Створення їх недоцільне, краще б сформувати додатковий склад міліції, особливо кінної. Будь-яких великих заворушень у місті зараз очікувати не можна, для них немає підстав» [42].

Минуло трохи більше місяця, і київський натовп знову продемонстрував свої можливості, на цей раз – у боротьбі зі злочинцями. У Солом'янському районі був виявлений убитим постовий міліціонер. В одному з найближчих будинків був затриманий, як передбачалося, убивця, який після виявлення в нього револьвера назвав ще двох співучасників. Натовп увірвався до відділку й «самосудом розправився з убивцями» [43].

Ще через місяць та сама «Київська думка» констатувала, що «грабежі, напади, нальоти відбуваються щодня десятками». Наводилися окремі приклади хаосу, що панував на міських вулицях: «Доктора роздягли в парадному під'їзді його квартири. Інженера, який їхав на візнику, зупинили й обібрали. Вакханалія невідомих набуває форми страшного суспільного лиха». І тут же, намагаючись розважити читачів, автор привів пару сумних анекдотів. «Мадам, тут чоловіки не проходили? – Ні. – А в той бік? – Теж ні. – Значить, тут безпечно? – А чого тут боятися? – Ну, тоді знімайте пальто». «Громадянин, ви не бачили міліціонера поблизу? – Побачиш його, як же! – Значить, немає? – Звичайно, ні! Гріється десь... – Тоді дозвольте шубку вашу» [44].

Бразили обивателів бої між більшовиками й частинами Тимчасового уряду в Києві з 29 по 31 жовтня 1917 р. Це були перші бойові дії на міських вулицях. Коли настала тиша, городяни вже слабо вірили в її стійкість і тривалість. Їхній настрій висловив журналіст «Київської думки» Д. Волков: «Кошмар, який терзав населення Києва, мало-помалу розсіюється. Життя в місті начебто налагоджується. Чи надовго? Знову виходять газети, дзвонять на вулицях трамваї. Відкрилися театри, навчальні заклади, ресторани й кафе. Вулиці знову обплітаються різноманітними чергами. Однак київський громадянин не оговтався ще від переляку, говорить частіше обережним шепотом, невизначено» [45].

1 грудня 1917 р. в Одесі відбулися сутички між червоногвардійцями й гайдамаками Української Народної Республіки. У газетній публікації про цю подію репортер, який провів весь день на міських вулицях, звернув увагу на раптовість стрільби, яка почалася в місті. Миттєво опустилися жалюзі магазинів, закрилися ворота, у кожному під'їзді стовпилися купки людей із «блідами, переляканими обличчями». Роззяви стояли на кожному розі, серед них було багато дітей. «Одесит заради цікавості готовий пожертвувати навіть життям» [46].

Від номера до номера газети відображали наростання в суспільстві екстремістських настроїв, причому вирішальну роль у загостренні обстановки в містах, зовсім ще недавно мирних, відігравали демобілізовані солдати й дезертири. На мітингу анархістів у Севастополі «натовп стягнув із трибуни артилерійського прапорщика й почав його бити». Ті нечисленні учасники мітингу, які ще зберегли людські почуття, намагалися захистити офіцера, але були також побиті. Офіцеру вдалося вирватися й сховатися за воротами одного з будинків. Натовп почав ламати ворота. «Тільки його одного вбити зараз, тоді всі вони будуть нашої думки!» – кричали з натовпу. Коли комісар ділянки записав особисті дані офіцера й відпустив його, солдати й матроси закричали: «Тоді й комісара вбити!» [47].

Через кілька днів біля міської управи Севастополя знову зібрався великий натовп солдатів. Учасники стихійного мітингу обурювалися мізерними видачами на харчування. Один із солдатів кричав: «Я не можу красти, мені совість не дозволяє, а вони самі змушують. Я буду краще більшовиком або чесним анархістом і піду прямо брати. Візьму за глотку – віддай! Це наше!». Натовп усе збільшувався, довго й галасливо бушував, але на активні дії на цей раз не зважився [48].

Люди у військовій формі, з одного боку, поставали в очах обивателів основною загрозою для їхнього життя чи майна, а з іншого – могли допомогти у вирішенні повсякденних завдань. Житель Катеринослава, який написав у газету під псевдонімом «Мандрівник», поділився враженнями про поїздку залізницею на початку грудня 1917 р.: «У жодному вагоні у вікнах немає скла – все скло вибили «сірі шинелі», які заповнили вагони до останньої можливості. Підходжу до одного з вікон, з якого стирчать голови й ноги, починаю розмову зі всесильними «сірими шинелями». Підкуповую їх цигарками й в останню хвилину після третього дзвінка із їхньою допомогою пролізаю через вікно всередину вагона. Усередині горошині ніде впасти. Сяк-так примостився. Поїхали» [49].

Незважаючи на наростання тривожних сигналів про крайній ступінь неблагополуччя в суспільстві й країні, у грудні 1917 р. в газетах епізодично з'являлися повідомлення про спроби зберегти звичний спосіб життя. Катеринославський учитель Г. Молчанов переконував читачів у користності для школярів колективного святкування Різдва, що наближалось: «Країна (а разом із нею й школа) оповита таким туманом, у якому яскраві вогники у вигляді ялинок, вистав, лекцій були б маяками й вогнищами, де учень міг би відпочити й отримати гарне враження» [50].

У Балаклаві культурно-освітня секція кооперативу організувала вечірні курси для дорослих із предметів середніх навчальних закладів. «Поки записалося до п'ятдесяти чоловік, здебільшого матроси» [51].

У Києві одна за одною відкрилися три художні виставки. «Усе це начебто свідчить про те, що художнє життя не завмирає, що є ще сили не тільки для турботи про хліб, спирт і розмін грошей, але й для творчості. Але, на жаль, усе це тільки як нібито. Насправді це мистецьке життя триває більше за інерцією, не радує чимось свіжим і новим, під колишнім же знаком глибокого провінціалізму» [52].

Як завжди перед новим роком, журналісти підбивали підсумки року, що минає, і намагалися вгадати, що чекає їх та їхніх читачів у прийдешньому році. Киянин А. Зоров на межі років писав: «Новий рік – завжди загадка. Тисяча дев'ятсот вісімнадцятий – рік-сфінкс. І маска його вся чорно-червона – кольору крові й ночі. Що він при-

несе? Хто буде нашим рятівником? Люди роблять оптимістичні висновки. Дев'ятсот сімнадцятий був роком крові й смерті, а дев'ятсот вісімнадцятий стане роком відродження живого життя для людства. Бідні люди – як хочеться всім нам щастя й радості...» [53].

Висновки. Таким чином, періодична преса в 1917 р. не тільки з фотографічною точністю відображала основні події, що відбувалися в країні, а й фіксувала стрімку трансформацію суспільних настроїв.

Нотатки, присвячені ситуації в різних містах України в перші дні революції в Петрограді, були пронизані неприхованим захопленням, що його переживали автори разом з усім народом. Журналісти намагалися висловити власне ставлення до усвідомлення історичності моменту, причетності до великих подій, відповідальності всіх і кожного за майбутнє країни. Однак руйнування старої системи управління не супроводжувалося скільки-небудь серйозними реформами. Непрофесіоналізм нової правлячої еліти сприяв поглибленню економічної кризи й за лічені місяці викликав розчарування в демократичних інститутах влади.

Суспільство охопила апатія щодо політичного життя. Більшість обивателів була стурбована зниженням рівня власного матеріального становища. Газетні публікації створювали відчуття поступового занурення в господарський хаос. Але ця поступовість якраз і давала можливість вижити основній масі міського населення, яке встигало пристосуватися до чергових негативних змін.

Автори газетних статей підкреслювали комічність багатьох життєвих епізодів, з одного боку, демонструючи абсурдність нової реальності, з іншого – використовуючи сміх як механізм психологічного захисту. Очікування того, що криза в державі рано чи пізно вирішиться сама по собі, зосередженість на проблемах свого маленького світу, прагнення зберегти звичний стиль життя, надія на диво – ці якості міського обивателя, які яскраво проявилися на сторінках провінційних газет, зробили його заручником політичних експериментів і жертвою численних авантюристів. У такій ситуації поступове сповзання до громадянської війни пройшло непоміченим для основної маси населення, і початок бойових дій на вулицях міст став для їх жителів повною несподіванкою.

Список літератури:

1. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. 336 с.
2. Семенов А. Повседневная жизнь населения России в годы Гражданской войны (1917–1920 гг.). Армавир: Армавирское полиграфпредприятие, 2005. 170 с.
3. Нарский И. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917–1922 гг. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. 632 с.
4. Рязанов Д. Революция и обыватель. Тамбов: Изд-во ТГУ, 2006. 179 с.
5. Ильюхов А. Жизнь в эпоху перемен: Материальное положение городских жителей в годы революции и гражданской войны (1917–1921 гг.). М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 264 с.
6. Булдаков В. Красная смута: природа и последствия революционного насилия. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2010. 967 с.
7. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. Краєзнавство. 2010. № 3. С. 6–9.
8. Holovatyi M. (2014). Multiculturalism as a means of nations and countries interethnic unity achieving. *Economic Annals-XXI*, 11–12, 15–18.
9. По городу. Одесские новости. 1917. 2 марта. № 10351.
10. Мелочи жизни. Одесский листок. 1917. 4 марта. № 61.
11. Вечерняя газета. 1917. 4 марта. № 1354.
12. По городу. Одесский листок. 1917. 5 марта. № 62.
13. Праздник Свободы в Киеве. Вечерняя газета. 1917. 17 марта. № 1366.
14. Педагогическое совещание. Одесские новости. 1917. 8 марта. № 10357.
15. Организация учительства. Одесский листок. 1917. 8 марта. № 65.
16. Петровский Л. Отцы и дети. Одесский листок. 1917. 9 марта. № 66.
17. В университете. Одесский листок. 1917. 5 марта. № 62.
18. Новая полиция. Одесские новости. 1917. 9 марта. № 10358.
19. Прискорбный инцидент. Одесский листок. 1917. 8 марта. № 65.
20. Побег арестантов из одесской тюрьмы. Одесские новости. 1917. 9 марта. № 10358.
21. События в одесской тюрьме. Одесский листок. 1917. 9 марта. № 66.
22. Среди уголовных преступников. Одесские новости. 1917. 16 марта. № 10365.
23. Выброшенные за борт жизни. Одесская почта. 1917. 30 ноября. № 3195.
24. Что такое подомовая организация. Одесский листок. 1917. 22 июня. № 156.
25. Лицо Одессы. Одесская почта. 1917. 2 августа. № 3096.
26. Граждане, к урнам! Одесская почта. 1917. 6 августа. № 3100.
27. Щадите трамвай! (от исполкома СРД). Одесский листок. 1917. 13 июня. № 10432.
28. Разрушение донецкой промышленности. Киевская мысль. 1917. 15 ноября. № 145.
29. Ситцевые хвосты. Одесский листок. 1917. 3 июня. № 10432.
30. Почему нет папирос? Одесская почта. 1917. 6 июля. № 3073.
31. Голос официантов. Одесская почта. 1917. 25 июля. № 3089.
32. Миниатюры. Киевская мысль. 1917. 6 сентября. № 89.
33. Хлебный танец. Одесская почта. 1917. 19 сентября. № 3134.
34. Между прочим. Киевская мысль. 1917. 26 сентября. № 104.
35. Миниатюры. Киевская мысль. 1917. 21 сентября. № 100.
36. Ничего лишнего. Киевская мысль. 1917. 3 октября. № 110.
37. К тифозной эпидемии и о мерах борьбы с ней. Киевская мысль. 1917. 26 сентября. № 104.
38. Почему? Народная жизнь. 1917. 4 ноября. № 190.
39. Сказки жизни. Одесская почта. 1917. 19 ноября. № 3187.
40. О хлебе. Одесская почта. 1917. 30 ноября. № 3195.
41. Беспорядки на Владимирском базаре. Киевская мысль. 1917. 12 сентября. № 93.
42. Охрана города (беседа с начальником милиции). Киевская мысль. 1917. 27 сентября. № 105.
43. Убийство милиционера и самосуд. Киевская мысль. 1917. 20 октября. № 125.
44. Грабители. Киевская мысль. 1917. 29 ноября. № 156.

45. После угара. Киевская мысль. 1917. 8 ноября. № 139.
46. Белый флаг. Одесская почта. 1917. 2 декабря. № 3197.
47. Попытка самосуда. Вольный Юг. 1917. 21 ноября. № 2.
48. Погромные настроения. Вольный Юг. 1917. 2 декабря. № 10.
49. Дорожные впечатления. Народная жизнь. 1917. 10 декабря. № 214.
50. О развлечениях для учащихся. Народная жизнь. 1917. 17 ноября. № 201.
51. Вольный Юг. 1917. 17 декабря. № 21.
52. По выставкам. Киевская мысль. 1917. 23 декабря. № 175.
53. Сфинкс (А. Зоров). Последние новости. 1918. 2 января. № 4853.

ОБМАНУТЫЕ ОЖИДАНИЯ: ПОВСЕДНЕВНОСТЬ 1917 ГОДА НА СТРАНИЦАХ ПРОВИНЦИАЛЬНЫХ ГАЗЕТ

Основная цель статьи заключается в определении тенденций, характерных для повседневной жизни населения крупных городов Юга России в 1917 г. В исследовании применялся анализ материалов городских газет, вышедших в этот период и представляющих историческую ценность как источник информации для исследователей социальных практик в условиях нарастания кризисных явлений в политической и экономической сфере. Преобладающий объем информации почерпнут из выпусков газет «Одесские новости», «Одесский листок» и «Киевская мысль». Изучение публикаций в этих и других газетах позволило систематизировать ведущие темы, на которых в течение 1917 г. было сосредоточено внимание журналистов и читателей. В статье прослеживается характер постепенных изменений в общественной психологии, зафиксированы факты, свидетельствующие об ухудшении материального положения городского населения, приведены примеры обострения социальных противоречий.

Ключевые слова: революция 1917 г., история повседневности, периодическая печать, общественная активность, социальная апатия, нормированное потребление, социальный экстремизм.

CHEATED EXPECTATIONS: DAILY ROUTINE OF 1917 ON THE PAGES OF PROVINCIAL NEWSPAPERS

The main purpose of the article is to identify the specific trends of daily life in large cities of South of Russia in 1917. The analysis of materials in urban newspapers published during this period was used as a method of research. Newspapers are historically valuable as a source of information for researchers of social practices in the conditions of growing crisis in the political and economic sphere. The prevailing amount of information was gleaned from such newspapers as "Odessa News", "Odessa Listok" and "Kiev Mysl". The study of publications in these and other newspapers helped to organize the leading topics on which the attention of journalists and their readers were concentrated during 1917. The article traces the gradual nature of the changes in social psychology; the evidence of the deterioration of material conditions of the urban population documented; examples of social contradictions degree provided.

Key words: Revolution of 1917, history of everyday life, periodicals, social activity, social apathy, normed consumption, social extremism.

УДК 369.034:364.444(477.62)

Сараєва О.В.

ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

ЗЕМСТВА СЛОВ'ЯНОСЕРБЬСЬКОГО ПОВІТУ ТА НАДАННЯ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ

У статті на основі аналізу джерел і літератури розглядається діяльність земських органів самоврядування в розвитку медицини Слов'яносербського повіту. Підкреслюється, що основним джерелом фінансування медичних закладів були пожертвування земських зібрань і допомога суспільства. Відмічається, що земства зіграли вирішальну роль у становленні системи охорони здоров'я Слов'яносербського повіту. Більше того, вони завоювали довіру місцевого населення, знайшли можливість взаємодіяти з різними суспільними сегментами щодо організації медичної справи та побудували ефективну систему медичної допомоги. Саме їм належить першість у розробленні проєктів земсько-медичного устрою.

Ключові слова: Слов'яносербський повіт, земства, місцеве самоврядування, система охорони здоров'я, діловодна документація.

Постановка проблеми. Вагомою тенденцією владно-політичних відносин у сучасному демократичному світі є децентралізація державного управління, розширення прав місцевих територіальних громад, створення реальних можливостей для самоврядних органів самостійно вирішувати питання місцевого значення. У цьому зв'язку корисним видається вивчення досвіду місцевого самоврядування та звернення до історичних прикладів децентралізації управління. Саме такий досвід уособлює феномен земств, адже земські органи самоврядування виявилися здатними до вирішення важливих питань у соціально-економічній, медичній, культурно-освітній та інших галузях.

Крім того, налагодження діалогу із суспільством, ініціювання й організація суспільно значущих ініціатив у сфері медицини, доброчинності, просвітництва зумовлювали зростання громадянської активності, посилювали артикуляцію членами суспільства власної небайдужої позиції, сприяли росту громадської солідарності та водночас зменшували пасивно-патерналістські настрої. Отже, позитивний досвід земської медицини може бути корисним в умовах реформування сучасної системи охорони здоров'я.

Особливо важливо дослідити розвиток медичної справи в Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії, адже для цього регіону були властиві такі специфічні риси, як якісні зміни в економіці, поліетнічне соціокультурне поле тощо. Більше того, Слов'яносербське повітове земство

доклало багато зусиль для розвитку медицини. Воно активно вирішувало питання підвищення якості надання медичних послуг і вдосконалення лікувальних методик. Отже, вивчення медичної діяльності Слов'яносербського земства є актуальним для сучасних дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Медичну діяльність земств Катеринославської губернії (Слов'яносербського повітового земства) представлено в роботах М. Писаренко, Н. Рубан, А. Лохматової, О. Обметко й ін. У цих публікаціях подається характеристика земських медичних закладів, вивчається питання про підвищення рівня кваліфікації лікарів тощо [1].

Але, незважаючи на численні дослідження, низка аспектів земської історії залишається не вивченою. Так, відсутні концептуальні роботи, присвячені земствам Слов'яносербського повіту, хоча діяльність Слов'яносербського повітового земства заслуговує на особливу увагу, адже з багатьох питань земства Донеччини випереджали решту земств Росії. Значних успіхів земства зазначеного регіону досягли й у розвитку медицини. Важливим фактором, який позитивно вплинув на діяльність повітових земств Донеччини, став стрімкий розвиток промисловості в 1890-х рр. Економічне зростання регіону істотно позначилося на фінансовому стані земств, дозволивши їм реалізовувати різноманітні соціальні проєкти. Ці моменти вносять своєрідність і неповторність у діяльність Слов'яносербського повітового зем-

ства. Саме тому в умовах реформування вітчизняної системи охорони здоров'я досвід земств заслуговує на поглиблене наукове вивчення.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування характеру та напрямів діяльності земств Слов'яносербського повіту у сфері медичного забезпечення.

Завдання дослідження:

– охарактеризувати стан наукового опрацювання теми;

– висвітлити діяльність земств Слов'яносербського повіту у сфері охорони здоров'я та реакцію суспільного загалу на медичні ініціативи земств;

– дослідити напрями взаємодії земства з різними суспільними сегментами щодо організації медичної справи.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Отже, щоб оцінити характер і масштаб завдань, що постали перед земствами Слов'яносербського повіту в медичній галузі, треба спершу в кількох аспектах висвітлити стан медичної справи в дореформений період у Російській імперії.

Характеризуючи суспільну кризу в Російській імперії напередодні реформ 1860–1870-х рр., дослідники звертають увагу насамперед на її економічні, політичні, військові аспекти. Але варто додати, що була ще глибока соціальна криза, адже умови життя переважної більшості населення, задоволення його соціально-побутових потреб перебували на катастрофічно низькому рівні. Щодо організації медичної допомоги населенню (особливо сільському), то тут справи були зовсім кепськими. При цьому формально організацією охорони здоров'я мали займатися різні відомства. Так, за лікування державних і удільних селян відповідало відомство державного майна й уділів, кріпосних селян – утримувані поміщиками лікарі та фельдшери тощо [2, с. 82].

Центральний елемент доволі примітивної медичної інфраструктури становили прикази громадського піклування, які повинні були дбати про здоров'я пересічних громадян. Більшість лікарень розміщувалася в старих, занедбаних, непристосованих приміщеннях. Часто хворі з різними діагнозами, навіть інфекційні, перебували в загальних палатах. Лікування було платним, а медикаментів та їжі не вистачало [3, с. 40].

Слабка матеріальна база подекуди перетворювала лікаря фактично на знахаря, у якого, окрім трав і зілля, під рукою нічого не було. Але ж у кожному селі був «свій» визнаний знахар, перевірений практикою поколінь. Тож для чого, згідно

із селянською логікою, було звертатися до якогось незнайомця, та ще й чекати на його приїзд до села?

Отже, стан організації медицини в дореформені часи, відсутність елементарної медичної допомоги широкому загалу селянства зумовлювали недовірливе ставлення до лікарів, що перенеслося невдовзі й на земську медицину.

За таких умов головною метою земської медицини, її основним принципом визначалися безкоштовність і загальнодоступність. Хоча цей ідеал досягався поступово, орієнтир був обраний правильно. Під загальнодоступністю розумілася також і достатня кількість закладів і медичних працівників, щоб мати реальну можливість надавати допомогу всім, хто її потребував.

Загалом система земського медобслуговування містила три основних складники: лікарсько-дільничну медицину, стаціонарне лікування та санітарно-епідемічні заходи. При цьому найпоширеніший напрям – лікарсько-дільнична медицина – був справою лише повітових земств.

Невід'ємною частиною роз'їзної системи був т. зв. фельдшеризм – наявність фельдшерських пунктів у селах і надання фельдшерами самостійної медичної допомоги за відсутності лікаря. Цікаво, що до 1912 р. у Маріупольському та Бахмутському повітах кількість фельдшерських дільниць більш ніж удвічі перевищувала лікарські. Лише в Слов'яносербському повіті кількість лікарських дільниць завжди переважала фельдшерські [4, с. 89]. Це свідчить про довіру місцевого населення до лікарської медицини.

«Мужицькі лікарі», як часто називали фельдшерів, утрачали свою популярність. Різниця в кількості хворих, прийнятих лікарями й фельдшерами, із роками збільшувалася на користь перших. Так, у Слов'яносербському повіті в 1891 р. кількість прийнятих хворих становила 14,5 тис., у 1892 р. – 22 тис., у 1894 р. – 35,5 тис., а в 1896 р. – 43 тис. [5, с. 18–19]. Але взагалі відмовитися від фельдшеризму було нереально, треба було звести функції фельдшера до помічника лікаря, що надавав самостійні медичні послуги лише в нетяжких випадках і стежив за станом здоров'я мешканців маленьких сіл. До кінця 1880-х рр. у Слов'яносербському повіті роз'їзна чи мішана система залишалася переважаючою.

На початку ХХ ст. земці вважали, що правильна постановка дільничної медицини повинна передбачати 5–6-разове перевищення прийомів у лікаря над прийомами фельдшерів. Такого показника вдалося досягти лише в Слов'яносербському

повіті. У 1901 р. лікарі прийняли тут 126 пацієнтів, фельдшери – 47; у 1902 р. співвідношення було 192 й 39; у 1903 р. – 232 й 33. У Маріупольському повіті лікарі приймали хоч ненабагато, але все ж більше, ніж фельдшери. У 1901 р. лікарі прийняли тут 320, а фельдшери – 280 хворих. У решті повітів губернії, зокрема й у Бахмутському, ще домінував фельдшеризм [6, с. 53].

Також заради справедливості слід зазначити, що сумлінний і компетентний фельдшер був популярною особою на селі. Він викликав симпатії тим, чого нерідко не вистачало лікареві, – своєю чуйністю, простотою, близькістю до народу, розумінням його інтересів і психології. Фельдшерська справа висунула багатьох подвижників, що беззавітно служили народній медицині. Так, луганський дільничний фельдшер Г. Рудников за самовіддану десятирічну працю був нагороджений медаллю, а опікун Луганської дільничної лікарні гласний Г. Смекалов характеризував його як спеціаліста, що має «повну пошану громадськості за чуйність, знання й досвідченість у медичній допомозі» [7, с. 164].

Поліпшення медичного обслуговування, а отже, і завоювання довіри населення прямо залежало від фінансових можливостей земств. Треба відзначити, що на розвиток медичної справи вони щодали виділяли значні суми, які щорічно збільшувалися, займаючи одне з ключових місць у земських кошторисах.

Так, наприклад, Маріупольське земство в 1870 р. витратило 4760 руб., у 1874 р. – 17 300 руб., у 1905 р. – 92 172 руб., а у 1912 р. – 209 656 руб.

Слов'яносербське земство, яке спочатку витрачало на медицину мізерні суми (приміром, у 1870 р. – лише 1465 руб.), на початку ХХ ст. навіть випередило в масштабах фінансування Маріупольське земство, витративши в 1905 р. 110 067 руб., а у 1912 р. – 240 548 руб. [8, с. 62].

Важливим елементом системи земської медицини були стаціонарні лікарні в губернському місті, повітових центрах і деяких селах (важливо, що при лікарнях обов'язково будувались і аптечні пункти). Варто відзначити, що в 1872 р. у трьох повітах Донбасу було лише дві лікарні – Бахмутська земська на 70 ліжок (перейшла від приказу громадського піклування) і Слов'яносербська земська лікарня на 18 ліжок [9, с. 154].

Як і у справі з медичним обслуговуванням узагалі, спочатку треба було переборювати вкрай негативне ставлення населення (особливо селян) до лікарень. Часто-густо селяни вбачали в них такі собі будинки безпритульних, тому до лікарень зверталися вкрай рідко.

Як правило, лікарні розміщувалися в орендованих приміщеннях. Відносини з власниками будинків не завжди були безхмарними. Так, під Слов'яносербську земську лікарню з 1868 р. орендувався будинок купця 1-ї гільдії Мейера Бродського [10, с. 122]. Але коли в 1873 р. термін оренди продовжити не вдалося, лікарня була змушена припинити своє існування. Це, звісно, ставило на порядок денний питання будівництва спеціалізованого приміщення для земської лікарні.

Через певний час лікарі зуміли переконати земців у тому, що для швидкого задоволення потреб населення в медичній допомозі краще мати мережу невеликих лікарень, більш-менш рівномірно розподілених по повітах, аніж витратити кошти на розвиток великих лікарень у губернських і повітових центрах [11, с. 101]. Наслідком цього стало будівництво лікарні в Луганську в 1898 р., а в 1907 р. – у с. Званівці Слов'яносербського повіту. Для набору персоналу до Луганської лікарні земство помістило оголошення в газетах «Южный край» і «Российские ведомости» [12, арк. 6].

Чи не найскладнішим і найвідповідальнішим завданням медицини в досліджуваній період була боротьба з епідемічними хворобами. Причинами підвищеної захворюваності були умови розселення, незадовільні обставини життя та праці, погане водопостачання, віддаленість від найближчого медичного пункту, низький рівень культури й гігієни. Великі промислово-заводські, торговельні селища, де поєднувалися негативні умови як селищ, так і міст (тіснота, бруд, відсутність водопостачання тощо), ставали вогнищами загрозливих епідемій.

На відміну від лікарсько-дільничної медицини, санітарно-епідемічна справа здебільшого перебувала у віданні губернського земства. Діяльність Катеринославського губернського земства щодо боротьби з епідеміями розпочалася з 1870 р., але спочатку мала пасивний характер, виражаючись в основному в асигнуванні коштів повітам, відрядженні до охоплених пошестями повітів лікарів, фельдшерів, сестер милосердя. Досить часто губернське земство не знало, на що йдуть його гроші, де і яка епідемія лютує, які її розміри, адже повітові земства не завжди звітували перед губернською управою, приймаючи кошти, що їм надавалися, як безповоротну допомогу. Так, у 1885 та 1887 рр. губернська земська управа скаржилася, що Бахмутське та Слов'яносербське земства навіть не надіслали даних про перебіг епідемій у відповідних повітах [13, с. 28].

Відсутність належної координації між різними службами у справі боротьби з пошестями на початкових етапах діяльності земств ілюструє такий випадок. У Слов'яносербському повіті спалахнула епідемія холери. Ситуація набувала катастрофічних масштабів, тим більше, що в повіті не було лікаря. Бахмутський лікар В. Левицький зібрався виїхати до Слов'яносербська, але Бахмутська повітова управа заборонила надавати лікареві коней, тому що для цього необхідно було взяти дозвіл палати державного майна [14, с. 58]. Так формальна бюрократична процедура стала на заваді вчасній допомозі людям.

Важливу роль в одужанні хворих відіграла їжа, яка купувалася на кошти земств. Хворі отримували її навіть у надлишковій кількості. Наприклад, у Слов'яносербській психіатричній лікарні меню на одного хворого мало приблизно такий вигляд: сніданок – хліб із маслом і молоко, 11 година – кава з молоком і бутерброд, 12 год. 30 хв. – суп, м'ясо, овочі, кружка пива, 17 година – кава з молоком, 20 година – суп і печеня. Але Слов'яносербська земська управа й таке меню вважала незадовільним, у зв'язку з чим клопоталася перед Катеринославською губернською управою про розширення раціону.

У клопотанні (1897 р.) зазначалося, що до меню хворих треба ввести борщ, крупи, соуси тощо [15, арк. 259]. Звісно, що з позицій сьогодення, ураховуючи доволі скромне забезпечення більшості українських державних лікарень, такі приклади є вражаючими.

Висновки. Таким чином, земство Слов'яносербського повіту, виконуючи завдання медичного обслуговування населення, спромоглося в досить короткий термін і практично з нуля створити дієву систему охорони здоров'я. Розбудова стаціонарних лікарень, піклування про умови лікування хворих відіграли важливу роль у боротьбі з хворобами та пошестями в Слов'яносербському повіті.

Водночас Слов'яносербське земство постійно відчувало труднощі, пов'язані з браком фінансування, адже утримувалося воно майже виключно за рахунок земських податків без допомоги держави (окрім санітарно-епідемічної галузі). Але, незважаючи на перешкоди, земству Слов'яносербського повіту вдалося побудувати дієву систему медичної допомоги. Секрет такого успіху полягає в тому, що головна ідея земської медицини – не збагачення лікарського персоналу (через підвищення плати за лікування), а задоволення потреб населення.

Список літератури:

1. Писаренко Н. Развитие земского здравоохранения Донбасса в конце XIX – начале XX вв. Нові сторінки історії Донбасу. 1999. Кн. 7. С. 61–64; Рубан Н. Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2004. 248 с.; Лохматова А. Катеринославське земство. Запоріжжя, 1999. 200 с.; Обметко О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90- років XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 182 с.
2. Лохматова А. Катеринославське земство. Запоріжжя, 1999. 200 с.
3. Герасименко М. Досягнення земств Півдня України в організації медичної допомоги населенню на початковому етапі діяльності (60–70-ті роки XIX ст.). Південний архів. Іст. науки. 2008. Вип. 28/29. С. 39–51.
4. Лохматова А. Катеринославське земство. Запоріжжя, 1999. С. 89.
5. Отчеты и доклады Славяносербской уездной земской управы и журналы уездного земского собрания с приложениями за 1896 г. Харьков, 1897. 203 с.
6. 9-й губернский съезд врачей и представителей земских учреждений во Врачебно-санитарной части в Екатеринославской губернии (1903 г.) «О современном строе и состоянии земской медицины в уездах Екатеринославской губернии». Екатеринослав, 1904. 356 с.
7. Татаринов С., Тутова С. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у XVIII–XX століттях. Артемівськ, 2008. 227 с.
8. Писаренко Н. Развитие земского здравоохранения Донбасса в конце XIX – начале XX вв. Нові сторінки історії Донбасу. 1999. Кн. 7. С. 61–64.
9. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1872 г. Екатеринослав, 1873. 315 с.
10. Журнал Екатеринославской губернской земской управы за 1868 г. Екатеринослав, 1869. 367 с.
11. Носенко О. Самоврядна діяльність земств Південно-Східної України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2006. 190 с.
12. Державний архів Луганської області. Ф. 61. Оп. 1. Спр. 16. 14 арк.
13. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1885 г. Екатеринослав, 1887. 342 с.
14. Отчет Ектеринославской губернской земской управы за 1889 г. Екатеринослав, 1890. 415 с.
15. Російський державний історичний архів. Ф. 1284. Оп. 92. Спр. 53. 302 арк.

ЗЕМСТВА СЛАВЯНОСЕРБСКОГО УЕЗДА И ПРЕДОСТАВЛЕНИЕ МЕДИЦИНСКОЙ ПОМОЩИ НАСЕЛЕНИЮ

В статье на основе анализа источников и литературы рассматривается деятельность земских органов самоуправления в развитии медицины Славяносербского уезда. Подчеркивается, что основным источником финансирования медицинских учреждений были пожертвования земских собраний и общественная помощь. Отмечается, что земства сыграли решающую роль в становлении системы охраны здоровья Славяносербского уезда. Более того, они завоевали доверие местного населения, нашли возможность взаимодействия с разными общественными сегментами в вопросе организации медицинского дела и создали эффективную систему медицинской помощи. Именно им принадлежит первенство в разработке проектов земско-медицинского устройства.

Ключевые слова: Славяносербский уезд, земства, местное самоуправление, система охраны здоровья, делопроизводственная документация.

BODIES OF LAND OF SLOV'ANOSERBSKY DISTRICT AND PROVISION OF HEALTH CARE TO ITS RESIDENTS

On the base of analysis of sources and literature, the author describes the activity of Zemstvo government in the development of medical Slov'anoserbsky district. It is emphasized that the donations of Zemstvo assemblies and help society were the main sources of medical founding. It is noted that Zemstvo's played a crucial role in the development of system health protection Slov'anoserbsky district. Moreover, they won the trust of local residents, found the opportunity to interact with different social segments as for health care organization as well as shaped the active and efficient updated health care system. The priority in development of the projects of Zemstvo medical organization belongs precisely to them.

Key words: Slov'anoserbsky district, zemstva (bodies of Land), local governments, health care system, paperwork materials.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(497.2):338.43«1950/1980»

Георгиева М.Д.

Национальный транспортный университет

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ РЕГУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ БОЛГАРИИ (1950–1980-е ГГ.)

В статье раскрывается процесс организации и внедрения инноваций в аграрную сферу экономики Болгарии в период 1950–1980-х гг. Определено место и роль Академии сельскохозяйственных наук в формировании научно-технического потенциала сельского хозяйства в период реформирования кооперативных хозяйств в агропромышленные комплексы. Определены приоритеты государственной аграрной политики в указанный период. Согласно естественно-климатическому потенциалу были разработаны аграрные районы Болгарии. Этот процесс был возможен лишь при условии соблюдения и поддержки аграрной науки и стимулирования научно-технической инновации.

Ключевые слова: сельскохозяйственная наука, развитие, аграрный сектор, организация, исследования, внедрение, Болгария, отрасль, планы.

Постановка проблемы. Исследование и изучение теоретических и практических основ государственного управления и регулирования аграрной науки, ее внедрение в сельскохозяйственное товаропроизводство позволили аргументировать то, что меры, предпринятые болгарскими властями в развитии научных исследований в аграрной сфере, были направлены на прогрессивное экономическое развитие.

Высокая эффективность и результативность функционирования аграрного сектора экономики Болгарии в смысле внедрения научных достижений и инноваций зависит от научно-образовательного, материально-технического и кадрового обеспечения сельскохозяйственного производства. Развитие аграрной науки напрямую зависит от мер, осуществленных государственными органами власти, по функциональному регулированию аграрного сектора экономики Болгарии и является катализатором высокой результативности аграрного производства товара.

В формировании вектора развития аграрной сферы и практическом воплощении научных достижений в производство главную роль играет развитие аграрной науки. В 1950–1960-х годах

в Болгарии сформировался достаточный научный потенциал и возможности развития аграрной науки, которые позволили начать процесс реформирования аграрного сектора экономики Болгарии.

Анализ последних исследований и публикаций. Вопросы развития аграрной науки в Болгарии в указанный период являются малоисследованными в отечественной и зарубежной историографии. Изучению проблем развития аграрной науки в Болгарии в период 1944–1991 гг. посвящена диссертационная работа Е. Вартамян [2].

Болгарские ученые И. Марчева [4] и М. Груев [3] занимались вопросом развития болгарского села, формированием системы научно-технической поддержки и кадрового обеспечения аграрного сектора экономики Болгарии.

Проблема внедрения достижений аграрной науки Болгарии в сельскохозяйственное производство раскрывалась в работе болгарского историка Р. Аврамов [1].

Роль аграрной сферы для развития экономики страны в целом имеет удельный вес и является доминантой в политике любого государства. Важным аспектом развития аграрного сектора экономики Болгарии является становление системы

аграрной науки, в частности организации сельскохозяйственных научно-исследовательских учреждений. Во избежание ошибок на современном этапе развития системы аграрного образования необходимо исследовать деятельность сельскохозяйственных учреждений Болгарии в 1960-е гг. именно потому, что этот период исторического развития аграрного образования характеризуется углублением связи и материальным производством. Также в 1961 г. была основана Академия сельскохозяйственных наук, которая позднее была переименована в Сельскохозяйственную академию [6, а. е. 63, л. 11], что является важным этапом развития аграрного образования Болгарии в 1960-х гг.

Вопрос создания и развития сельскохозяйственных образовательных учреждений, научных учреждений всегда был важным и актуальным для гармоничного экономического развития страны, тем более, что опыт специалистов-аграриев является весомым вкладом в современное развитие аграрной науки.

Постановка задачи. Целью статьи является историко-научный анализ деятельности Академии сельскохозяйственных наук Болгарии в 1961–1970 гг., а также необходимость заполнить пробелы в истории становления высшей аграрной науки и образования, внедрения научных инноваций в производство.

Изложение основного материала исследования. Во второй половине XX в. все больше углубляется связь между наукой и производством. Известный английский ученый Дж. Бернал отмечал, что на заре своего развития наука двигалась за промышленностью. Сегодня же она имеет тенденцию догнать ее и управлять ею [1, с. 67]. Это высказывание наиболее точно определяет состояние аграрного сектора экономики и науки Болгарии.

Постановлением Совета Министров Болгарии (1959 г.) научные институты системы Министерства земледелия перешли под руководство отдела сельскохозяйственных наук при Болгарской академии наук (далее – БАН). После основательной дискуссии была определена структура и задачи нового подразделения БАН. Дублирующие институты почвоведения, животноводства, лесного хозяйства объединили в специализированные. Создали единую систему организации науки, существующие научно-исследовательские учреждения объединили в центральные специализированные институты [3, с. 172]. Результатом этих реорганизаций было создание Постановлением Совета Министров Болгарии в 1961 г. Академии сельскохозяйственных наук (далее – АСН) [3, с. 177].

Академия сельскохозяйственных наук стала руководящим центром всех научных и исследовательских станций аграрной сферы, а также осуществляла планирование, финансирование и координацию исследовательской деятельности научных институтов и высших учебных заведений. Основная задача Академии состояла в развитии сельскохозяйственной науки на высоком теоретическом и практическом уровне, участии во внедрении достижений науки в практику сельскохозяйственного производства. В структуре Президиума Академии были созданы управления комплексных исследовательских станций, было произведено внедрение научных достижений, организации и планирования экспериментальных баз; механизация и электрификация сельского хозяйства. Реорганизация была необходимостью, собственно, усиления влияния науки на решение задач, возникших перед аграрным сектором страны в условиях интенсификации сельского хозяйства.

В 1962 г., на момент создания АСН, в Болгарии было около 70 научно-исследовательских институтов и опытных станций сельскохозяйственного профиля [5, а. е. 3725, л. 17]. В 1961 г. было опубликовано Постановление Правительства о создании новых опытных станций и реорганизации старых исследовательских учреждений с целью расширения возможностей применения на практике научных разработок сельскохозяйственных научно-исследовательских учреждений. Предполагалось создание широкой сети исследовательских станций в различных природно-климатических районах страны, в разработках которых учитывались зональные особенности развития аграрного сектора экономики Болгарии. Круг задач исследовательских станций также охватывал разработку научно-практических проблем развития аграрной сферы, анализ достижений отечественных и зарубежных, в частности, советских ученых, обобщение их опыта [7, а. е. 85, л. 70].

В 1962 г. была проведена реорганизация исследовательских институтов в специализированные центры: выращивание пшеницы и подсолнечника в г. Генерал Тошево, кукурузы в Кнежа, зерновых культур «Образцов Чифлик» (г. Русе) и др. [7, а. е. 85, л. 23]. В этом же году на базе государственной земледельческой станции был образован НИИ «Образцов Чифлик» по разработке зерновых и бобовых культур на всей территории страны [Там же, л. 3].

Новый качественный организационный шаг по ведению отраслевого исследования был сделан после окончательного подчинения вузов АСН. Основная тяжесть подготовительной работы по переходу на общеакадемическую координиру-

ящую основу приняла на себя Академия сельскохозяйственных наук. Система координации научно-исследовательской работы профильных учреждений позволила разработать 125 государственных целевых программ, среди которых в сфере зерновых, бобовых и технических культур – 62; виноградарства, овощеводства и плодородства – 24; почвоведения, лесного хозяйства – 27; механизации – 6. Также совместные исследования велись с Высшим сельскохозяйственным институтом им. Г. Димитрова (ВСИ им. Г. Димитрова) и ВСИ им. В. Коларова. По результатам этого сотрудничества было разработано 71 и 41 научное исследование [Ф. 7, а. е. 85, л. 18].

Несмотря на реальные успехи не только в вопросах скорейшего внедрения всего нового в производство, но и проведения ряда фундаментальных теоретических разработок учеными и педагогами АСН Болгарии, все же в определенных случаях координация деятельности НИИ и вузов осуществлялась формально, ограничиваясь механическим сбором подобных тем в одну обобщенную проблему без коллективной дискуссии. Для улучшения координации научно-исследовательской работы Академия пригласила известных ученых в научные советы НИИ и опытных станций. Из ВСИ им. Г. Димитрова было приглашено 67 научных сотрудников, ВСИ им. В. Коларова – 26, от Высшего института пищевой промышленности – 2 сотрудника [7, а. е. 85, л. 3–4].

К середине 1960-х гг. на базе НИИ и исследовательских станциях системы АСН было 29 экспериментальных баз общей площадью 667 022 га, а обрабатываемых земель – 548 357 га [9, а. е. 96, л. 2]. Их деятельность имела решающее значение для осуществления стратегической задачи АСН – создания тесных связей между наукой и производством. Экспериментальные базы призваны были ускорить проверку результатов исследований на производстве и стать связующим звеном между наукой и сельским хозяйством. Они играли важную роль во внедрении научных достижений в аграрное производство, совершенствовании технологий. Осуществлялось главное направление их деятельности – создание элитных и суперэлитных сортов семян различных сельскохозяйственных культур. Важной проблемой производственной деятельности экспериментальных баз было внедрение высокоэффективных современных технологий, основанных на достижениях болгарской и зарубежной науки.

Штат научных работников в 1961–1970 гг. рос не только количественно, но и качественно. Это получило отражение в нескольких направлениях:

повышение квалификации научных кадров, улучшение материально-технической базы НИИ и вузов. Результатом всех научных нововведений в аграрную сферу стало повышение уровня урожайности. К середине 1960-х гг. в Институте пшеницы и подсолнечника в г. Толбухин были выведены сорта пшеницы № 30-10, 12-16, которые превышали по уровню урожайности и устойчивости к болезням советский сорт «Безостая», распространенный в Болгарии в 1960-х гг. Болгария вышла на одно из первых мест в мире по среднему урожаю пшеницы с одного гектара. В 1967 г. было получено в среднем по 30,6 ц/га зерна примерно на 1,3 млн га площади [8, а. е. 319, л. 8].

Итак, в исследуемый период завершился первый этап разработки научно обоснованного планирования и распределения земли под аграрное производство и детальное районирование земельных угодий под определенные культуры. Результатом деятельности ученых стало повышение уровня производства продукции растениеводства, ученые впервые занялись разработкой научно-технических концепций и прогнозов за 22 основными культурами, которые выращивались в стране. Были собраны и обобщены материалы об уровне и тенденциях развития науки и технического оснащения аграрного сектора экономики Болгарии. Научные выводы и концепции, сделанные учеными в исследуемый период, представляли большую базу для создания научно обоснованных систем ведения сельского хозяйства Болгарии согласно карте районирования угодий и составление перспективных планов его развития. Вся эта научная работа сыграла большую роль в дальнейшем совершенствовании главных показателей и повышении уровня урожайности основных сельскохозяйственных культур.

Стоит отметить, что в период с 1962 по 1967 г. болгарские ученые-аграрии внесли 653 предложения для внедрения научных достижений в агротехническое производство, из них 235 предложений имели общую годовую эффективность более 300 млн левов [8, а. е. 319, л. 13]. Но наряду со значительными успехами внедрения научных достижений в сельскохозяйственную практику, не все отрасли аграрной сферы и науки развивались равномерно. Мелиорация, механизация, табаководство, животноводство не использовали весь свой потенциал, а такие отрасли науки, как биохимия, биофизика, радиобиология, были в зачаточном состоянии [Там же, л. 5]. Кроме того, процесс реализации научных достижений в производстве все еще тормозился из-за того, что не всегда имелись соответствующие

документы, которые регламентировали внедрение научных достижений, также не всегда был понятен механизм внедрения. Кроме этих проблем, имела место недостаточная согласованность исследовательских планов различных научных учреждений, четко не был определен вопрос о финансовом поощрении авторов и участников научных проектов, кредитование их разработок.

В период 1970–1980-х гг. Болгарская академия наук в условиях научного сотрудничества в аграрной сфере с товаропроизводителями обеспечила высокоэффективный уровень развития сферы, что позволило внедрять инновационные составляющие.

Наряду с достижениями аграрной науки в период 1970–1980-х гг. существовали и проблемы сельскохозяйственного товаропроизводства:

- продолжался процесс советской инкорпорации в аграрном секторе экономики Болгарии в целом и в аграрной науке в частности. Научно-техническое обеспечение научно-исследовательских институтов на 74% было советским;

- бюджетное обеспечение научно-исследовательских институтов определялось по остаточному принципу, то есть в период 1970–1980-х гг. аграрная наука не была приоритетной бюджетной отраслью;

- уровень университетской подготовки специалистов-аграрников был низким, что делает невозможным кадровое наполнение аграрных научно-исследовательских институтов и предприятий.

Итак, научная модель развития аграрного сектора экономики Болгарии заключалась не только в качестве почв, кадрово-техническом потенциале, но и в определенном ориентире государственного управления сельским хозяйством.

Соответствующий уровень технологий производства и уровень производительности аграрного сектора экономики Болгарии напрямую зависел от достижений и инновационности аграрной науки. Внедрение агроинноваций также зависело от системного подхода к определению рисков внедрения научных достижений в сельскохозяйственное товаропроизводство, природно-климатических и хозяйственных условий производства. Упомянутые условия создавали почву для положительного эффекта в отрасли.

В 1971 г. Народное Собрание избрало курс на безусловную поддержку болгарской аграрной науки и образования. Сельскохозяйственные научно-исследовательские институты переводились на путь поддержки и сотрудничества с сельскохозяйственными кооперативами и предприятиями. Болгария должна была стать европейским

«овощным и плодовым центром» стабильного и перспективного развития аграрной отрасли с тенденцией к экологичности и биоэнергетике агрохозяйствования [6, а. е. 63, л. 19].

В 1974 г. на заседании Комиссии экономического развития Народного Собрания была определена и доказана необходимость стимулирования развития агротехнических достижений, поддержки сельскохозяйственной науки и инновационной модели агропромышленного производства. Это невозможно было бы внедрить без соблюдения и сохранения национальной идентично-традиционной модели развития аграрного сектора экономики Болгарии. Интеграция науки в аграрное товаропроизводство стала механизмом инновационного прорыва.

Для обеспечения условий интеграции научных достижений в производство необходимой была финансовая поддержка правительства. В период 1971–1978 гг. Болгарский народный банк выделил на подготовку научного и кадрового обеспечения болгарского села, а также на внедрение новейших технологий в производство 1,7 млн левов.

Для обеспечения прогрессивного уровня развития аграрного сектора экономики Болгарии необходимо было внедрить научную интеграцию на аграрные предприятия всех уровней по всей территории страны. В частности, по состоянию на конец 1960-х гг. финансирование лесного хозяйства было ниже, чем сельского хозяйства в горных районах Болгарии, в 2,5 раза, что создавало дисбаланс в научно-технической новации производства. Это неравенство было устранено Постановлением Народного Собрания Болгарии «О финансовом доступе аграрных предприятий к передовым технологиям» [7, а. е. 85, л. 8]. Данным постановлением были сформированы рычаги финансового влияния на развитие аграрной науки и внедрение ее достижений в сельскохозяйственное товаропроизводство. Наряду с этим приобретает необходимость создание институциональной поддержки болгарского села. С этой целью в период 1981–1982 гг. на местах были открыты 2 сельскохозяйственных института (г. Добрич и г. Стара Загора) [9, а. е. 96, л. 4] и более 30 сельскохозяйственных колледжей [Там же, л. 6].

Выводы. Итак, в результате проведенного исследования мы выяснили, что роль Академии сельскохозяйственных наук Болгарии была достаточно весомой для развития аграрного сектора экономики страны. Выяснено, что аграрная наука Болгарии много лет подвергалась политической зависимости, избыточной плановости и централизации, однако,

несмотря множество потерь и помех, продолжала обогащать сокровищницу знаний и укреплять научный потенциал. В целом повышение урожайности основных сельскохозяйственных культур в начале 1960-х гг. прошлого века происходило за счет совершенствования структуры посевных площадей, сортозамены, системы семеноводства, применения удобрений, совершенствования сельскохозяйственных машин. Результаты селекционных исследований и внедрения интенсивных технологий выращивания определили потенциально высокий уровень урожайности основных зерновых культур и их качество.

Таким образом, для роста объемов производства в сельском хозяйстве необходимо было перевести аграрное товаропроизводство на институциональные основы хозяйства, а также обеспечить внедрение научных инноваций в производственный процесс. В этих обстоятельствах болгарское село институционально выполнило следующие шаги:

- был усовершенствован механизм государственной поддержки и управления аграрных товаропроизводителей, внедряющих научные достижения в производственный процесс;
- была разработана система доступа сельскохозяйственных кооперативов к финансовым и научно-информационным ресурсам;
- был простимулирован процесс укрупнения аграрных предприятий в агропромышленные комплексы;
- была налажена система инновационного научного обеспечения аграрных товаропроизводителей.

Процесс научной инновации аграрной отрасли был заложен в основу деятельности сельскохозяйственных институтов, осуществлявших имплементацию в производство комплекса научно-инновационных норм системной инновации агроэкономики.

Список литературы:

1. Аврамов Р. Пари и де/стабилизация в Бългaрия 1948–1989. София, 2008. 340 с.
2. Вартаньян Е. Развитие сельского хозяйства Болгарии (1944–1990-е гг.): социально-экономические и научно-организационные аспекты: автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. Краснодар, 2002. 32 с.
3. Груев М. Преорани слогове: Колективизацията и социална промяна в Българския северозапад 40-те–50-те години на ХХ век. София, 2009. 364 с.
4. Марчева И. Съветският фактор в българското преустройство през втората половина на 80-те години на ХХ век. Гласността срещу Тодор Живков. Минало. 2004. № 2. С. 75–83.
5. Централен държавен архив. Ф. 1Б. Оп. 6. А. е. 3725. Бр. 4.
6. Централен държавен архив. Ф. 1Б. Оп. 5. А. е. 63. Бр. 76.
7. Централен държавен архив. Ф. 1Б. Оп. 5. А. е. 85. Бр. 122.
8. Централен държавен архив. Ф. 1Б. Оп. 5. А. е. 319. Бр. 157.
9. Централен държавен архив. Ф. 1Б. Оп. 18. А. е. 96. Бр. 51.

ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ МОДЕЛІ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ БОЛГАРІЇ (1950–1980-ТІ РР.)

У статті розкривається процес організації та впровадження інновацій в аграрну сферу економіки Болгарії в період 1950–1980-х рр. Визначено місце й роль Академії сільськогосподарських наук у формуванні науково-технічного потенціалу сільського господарства в період реформування кооперативних господарств в агропромислові комплекси. Визначено пріоритети державної аграрної політики в зазначений період. Відповідно до природно-кліматичного потенціалу були розроблені аграрні райони Болгарії. Цей процес був можливим лише за умов підтримки аграрної науки та стимулювання науково-технічних інновацій.

Ключові слова: сільськогосподарська наука, розвиток, аграрний сектор, організація, дослідження, впровадження, Болгарія, галузь, плани.

FORMATION OF A SCIENTIFIC AND TECHNICAL MODEL FOR REGULATION OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE ECONOMY OF BULGARIA (1950–1980s)

The article reveals the process of organization and introduction of innovations in the agrarian sphere of the Bulgarian economy during the 1950s–1980s. The place and role of the Academy of Agricultural Sciences in forming the scientific and technical potential of agriculture during the period of the reform of cooperative farms in agro-industrial complexes are determined. The priorities of the state agrarian policy during the specified period are determined. In accordance with the natural and climatic potential, agrarian areas of Bulgaria were developed. This process was possible only with the adherence and support of agrarian science and stimulation of scientific and technological innovation.

Key words: agricultural science, development, agriculture, organization, research, implementation, Bulgaria, industry plans.

Горонаха С.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ЗУСИЛЛЯ ХОРВАТІЇ В 2005–2006 РР.

У статті розглядаються особливості відносин між Хорватією та ЄС у 2005–2006 рр. у контексті реалізації цієї балканською країною свого євроінтеграційного курсу. Зокрема, увагу приділено зусиллям влади Хорватії щодо започаткування передвступних переговорів із Європейським Союзом. У цьому зв'язку наголос зроблено на окремих проблемних питаннях співпраці Хорватії з Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії, неврегульованість яких відтермінувала офіційний старт передвступного діалогу, і на зусиллях влади цієї країни з їхнього врегулювання. У статті проаналізовано організаційну структуру переговорного механізму Хорватії, створеного з метою виконання всього комплексу заходів, передбачених передвступними переговорами. Виокремлено також важливі здобутки Хорватії в переговорному процесі з Європейським Союзом, зокрема поступ країни в досягненні відповідних критеріїв Європейського Союзу.

Ключові слова: Хорватія, Європейський Союз, європейська інтеграція, переговори про членство, гармонізація законодавства, Міжнародний трибунал для колишньої Югославії.

Постановка проблеми. Республіка Хорватія (далі – РХ) після розпаду Федеративної Республіки Югославія та проголошення незалежності в 1991 р. пройшла тернистий шлях до набуття членства в Європейському Союзі (далі – ЄС) 1 липня 2013 р. Цей шлях супроводжувався війною за незалежність (1991–1995 рр.), перебудовою економічної моделі розвитку на ринкові засади, урегулюванням територіального спору зі Словенією та необхідністю активної співпраці з Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії (далі – МТКЮ). Величезним здобутком Хорватії на євроінтеграційному шляху стала гармонізація законодавства країни з правовим доробком ЄС, інституційне будівництво, реформування системи державного управління, а також європеїзація хорватського суспільства та свідомості громадян.

Для Хорватії набуття повноправного членства в ЄС, без сумніву, стало величезним досягненням, особливо тому, що країна мала подолати залишки постсоціалістичного та постконфліктного стану. Інтеграція в ЄС не лише змінила позицію країни в регіоні, але й також трансформувала суспільство через процес реформ у всіх сферах, зокрема в судовій системі, боротьбі з організованою злочинністю та корупцією. Досвід європейської інтеграції Хорватії розглядається автором як найбільш показовий приклад імплементації євроінтеграційної стратегії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історичній науці проблема євро-

пейської інтеграції Хорватії не стала предметом спеціального комплексного дослідження. Науковці спрямовували свої зусилля на вивчення лише окремих аспектів цієї теми. У цьому контексті варті уваги праці М. Нагірного, Є. Кузнецова, І. Боровець, Т. Павлюк. Узагальнене розуміння політики розширення ЄС, роботи його інституцій і особливостей його правової системи дають у своїх роботах В. Копійка, Р. Буряк і О. Гупало, І. Грицяк та ін.

Дослідження хорватських науковців відкривають ширші можливості для дослідження теми євроінтеграційного шляху Хорватії. Передусім, тут слід виокремити праці І. Голдштейна, Б. Грідіча, Д. Йовича, К. Отт, Б. Царатана, З. Петака, В. Самарджії, Н. Блануші.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз основних історичних подій у відносинах між РХ та ЄС у 2005–2006 рр., які наблизили цю балканську країну до реалізації нею свого курсу на європейську інтеграцію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правову основу для набуття Хорватією членства в ЄС заклала підписана у 2001 р. Угода про стабілізацію й асоціацію. У лютому 2003 р. Хорватія подала заявку на членство в ЄС, а вже в червні 2004 р. отримала статус кандидата на членство в Євросоюзі [1]. На цьому тлі влада країни прагнула якнайшвидше розпочати передвступні переговори з ЄС.

Торкаючись проблеми відносин між Хорватією та ЄС у 2005–2006 рр., слід зазначити, що цей період став переломним у контексті реалізації Хорватією своєї євроінтеграційної стратегії. У цьому контексті вбачається доцільним виокремити деякі події.

У січні 2005 р. за результатами другого туру президентських виборів упевнено переміг чинний глава держави С. Месич (65,93% голосів виборців), який продовжив реалізацію курсу країни на євроінтеграцію [2].

Водночас слід зазначити, що цей період характеризувався певним «гальмуванням» процесів у євроінтеграційній сфері з огляду на неналежний рівень взаємодії Хорватії з МТКЮ (передусім це стосувалося питання довкола хорватського генерала А. Готовіни). Так, результати засідання Європейської Комісії 31 січня 2005 р. засвідчили, що якщо Хорватія не доведе повну співпрацю з Міжнародним трибуналом, складно буде говорити про початок вступних переговорів із ЄС [3, с. 1714].

На цьому тлі з метою лобювання власних інтересів уряд Хорватії активізував діалог із країнами – членами Євросоюзу, а також Болгарією й Румунією у сфері обміну досвідом на євроінтеграційному шляху. Для запевнення представників країн – членів ЄС у повній співпраці з Гаагою на початку березня 2005 р. президент Хорватії С. Месич, прем'єр-міністр І. Санадер і спікер Хорватського сабору В. Шекс направили до Європейської Комісії відкритого листа з вичерпною інформацією про дії хорватської влади, спрямовані на пошук генерала А. Готовіни, а також аналіз ситуації та можливих антиєвропейських процесів у Хорватії в разі відкладення передвступних переговорів із ЄС [4, арк. 41–42].

Однак, незважаючи на це, 8 березня 2005 р. Головний прокурор МТКЮ К. дель Понте передала до ЄС доповідь, у якій йшлося про незадовільну співпрацю хорватської сторони з Трибуналом. Посилаючись на висновки К. дель Понте, Рада міністрів із загальних питань і з питань зовнішніх відносин ЄС на своєму засіданні 16 березня 2005 р. у Брюсселі прийняла рішення відкласти початок переговорів із Хорватією, які, за результатами засідання Європейської Ради в грудні 2004 р., було заплановано на 17 березня 2005 р. Водночас Рада дала позитивний сигнал Хорватії: було затверджено рамки передвступних переговорів, а також підтверджено готовність ЄС у будь-який момент розпочати діалог у разі доведення Хорватією повної співпраці з МТКЮ [5].

Із метою моніторингу рівня взаємодії хорватської сторони з Гаазьким трибуналом у кінці березня 2005 р. Європейська Рада створила робочу групу з перевірки результатів співпраці РХ із МТКЮ, до складу якої увійшли Генеральний секретар Ради ЄС і Верховний представник із загальної зовнішньої політики й політики безпеки Х. Солана, Комісар із питань розширення О. Рен і представники Люксембургу, Великобританії й Австрії. У цьому контексті перше засідання групи, яке відбулося в квітні 2005 р., де було заслухано відповідний звіт Хорватії щодо вжитих кроків у взаємодії з Трибуналом, не принесло для неї необхідних результатів [6].

Усвідомлюючи важливість ситуації та позицію ЄС, влада Хорватії значно активізувала діяльність із метою запевнення представників ЄС у належному рівні співпраці з МТКЮ. Так, на початку травня 2005 р. прем'єр-міністр Хорватії І. Санадер передав Головному прокурору МТКЮ К. дель Понте та керівникам зовнішньополітичних відомств країн – членів ЄС стратегічний план уряду РХ, який включав низку заходів для затримки й передачі А. Готовіни до Гаазького трибуналу. Хід реалізації урядового плану, який К. дель Понте особисто перевірила під час свого відвідання Загреба на початку червня того ж року, знайшов своє відображення в її листі на адресу головного дипломата Люксембургу Ж. Асселборна. У документі зазначалося, що початок переговорів Хорватії з ЄС можливий лише восени 2005 р., оскільки для доведення повної співпраці з МТКЮ хорватській стороні потрібно щонайменше декілька місяців. Висновки засідання Ради міністрів закордонних справ ЄС, яке проходило в Брюсселі 18 липня 2005 р., констатували на той момент відсутність необхідного рівня прогресу, який би надав Хорватії можливість розпочати передвступні переговори з ЄС [7, арк. 49].

Із метою залучення максимальної підтримки своїх євроінтеграційних прагнень і лобювання власних інтересів хорватськими посадовцями було зроблено низку візитів до країн – членів Євросоюзу, які активно виступали за приєднання Хорватії до європейського клубу.

Результатом реалізації комплексу урядових заходів та інтенсивного діалогу з високопосадовцями країн – членів ЄС стала позитивна оцінка Головного прокурора К. дель Понте рівня співробітництва Хорватії з Трибуналом, яка була надана нею 3 жовтня 2005 р. в ході представлення свого чергового звіту на засіданні Робочої групи з оцінки хорватського співробітництва з Гаагою.

З урахуванням цього висновку Рада ЄС того ж дня прийняла рішення про офіційний початок переговорів щодо вступу Хорватії до ЄС [8].

У практичному плані переговори Хорватії щодо вступу до ЄС розпочалися 20 жовтня 2005 р. з процедури «скрінінгу» (screening) – оцінки рівня гармонізації законодавства Хорватії з нормами ЄС. Зазначена процедура розпочалася з розгляду законів про наукову та дослідницьку діяльність, що стали першими з 35 розділів, які потрібно було переглянути для отримання цієї балканської країною статусу повноправного члена Євросоюзу [9, с. 147].

Із метою виконання всього комплексу заходів, передбачених передвступними переговорами, а також беручи до уваги необхідність забезпечення належного рівня адміністративних можливостей як у Хорватії, так і в ЄС, було прийняте рішення щодо створення індивідуальної структури переговорів для забезпечення їхньої прозорості, якості й ефективності, одночасно підтримуючи дидактичну цінність процесу.

У цьому контексті Сабор Хорватії ще 19 січня 2005 р. ухвалив Декларацію про основні принципи переговорів щодо повноправного членства Республіки Хорватії в Європейському Союзі та створив робочий парламентський орган – Національний комітет із моніторингу переговорів щодо вступу Хорватії до Європейського Союзу [10]. Рішенням Уряду Хорватії від 7 квітня 2005 р. було визначено організаційну структуру та персональний склад переговорної команди Хорватії щодо вступу країни в ЄС [11]. Отже, вбачається доцільним детально розглянути її структуру й основні функції.

Державна делегація Республіки Хорватія з переговорів щодо вступу Республіки Хорватії до Європейського Союзу (Державна делегація) проводила прямі політичні переговори з ЄС і відповідала за успіх переговорів щодо всіх переговорних розділів. Державна делегація була підзвітна уряду Хорватії та діяла згідно з керівними принципами переговорів, прийнятими урядом країни, а також згідно з висновками Координаційного комітету з приєднання Республіки Хорватія до Європейського Союзу. Очолював Державну делегацію віце-прем'єр-міністр – міністр закордонних справ та європейської інтеграції, а також його заступник – Головний переговорник.

Головний переговорник мав два офіси: один – у структурі МЗСЄІ РХ та інший – у складі Місії Хорватії до ЄС і був рівною мірою присутнім як у Загребі, так і в Брюсселі.

Координаційна рада з питань приєднання Республіки Хорватії до Європейського Союзу

(Координаційна рада) була міжвідомчим робочим органом уряду Хорватії, який обговорював усі питання, пов'язані з переговорами про приєднання країни до Європейського Союзу. Цей орган, який очолював глава Державної делегації, складався з віце-прем'єр-міністрів і міністрів уряду Хорватії, а також Головного переговорника як члена Ради за статусом.

Переговорна група зі вступу Республіки Хорватії до Європейського Союзу (Переговорна група) була відповідальною за проведення переговорів на експертному та технічному рівнях щодо всіх переговорних глав з інституціями та державами – членами ЄС. Очолював групу, яка складалася з 15 осіб, Головний переговорник. Слід зазначити, що членами Групи були не тільки державні службовці, але й експерти з неурядового сектора, зокрема наукового та бізнесового. За своїми функціями члени групи відповідали за реалізацію завдань, що виникали в процесі переговорів із ЄС.

Робочі групи з підготовки переговорів щодо окремих глав acquis communautaire (Робочі групи) брали участь в аналітичному розгляді й оцінці гармонізації законодавства Республіки Хорватія з *acquis communautaire* («скрінінг»); у розробленні проектів пропозицій до переговорних позицій; у діалозі з органами державної влади чи іншими органами, які були визначені як компетентні органи для окремих глав *acquis communautaire*, і координатором ЄС із відповідного органу. Робочі групи очолювали керівники, які здійснювали управління цими групами за погодженням із членом Переговорної групи, відповідальним за координацію конкретного переговорного розділу. До складу груп входили спеціалісти з підготовки переговорів по кожному окремому розділу переговорного процесу.

Секретаріат Переговорної групи виконував допоміжну функцію, яка полягала в наданні експертної, технічної й адміністративної допомоги Державній делегації, Переговорній групі та Робочим групам із метою підготовки переговорів щодо окремих глав.

Міністерство закордонних справ та європейської інтеграції (МЗСЄІ) було головним координуючим органом в уряді Хорватії на шляху до європейської інтеграції. У цьому контексті МЗСЄІ відповідало за моніторинг і координацію процесу переговорів про вступ Хорватії до ЄС; моніторинг виконання критеріїв членства в ЄС, координацію гармонізації правової системи Хорватії з правовою системою ЄС; координацію підготовки й моніторингу імплементації Національної програми Хорва-

тії з приєднання до ЄС; координування діяльності органів державної влади з упровадження та виконання *acquis*; координацію та моніторинг виконання Угоди про стабілізацію й асоціацію. Секретаріат Переговорної групи входив до організаційної структури хорватського зовнішньополітичного відомства.

Галузеві міністерства відповідали за впровадження правових норм ЄС у сферу своєї діяльності та виконання всіх інших зобов'язань, що впливали з переговорного процесу. У кожному органі державної влади було призначено Координаторів ЄС на рівні посадових осіб. Крім цього, із метою координації роботи у сфері євроінтеграції в кожному відомстві також були створені директори чи департаменти з питань ЄС.

Окреме місце в процесі приєднання Хорватії до ЄС займав парламент країни – Хорватський сабор, до компетенції якого входили повноваження правового та політичного контролю над процесом інтеграції. Щорічно Сабор обговорював програму уряду щодо вступу в ЄС на кожен рік, тобто програму прийняття та впровадження *acquis communautaire*, а також приймав план щодо гармонізації законодавства Хорватії з *acquis*.

Важливим моментом у правовому забезпеченні переговорного процесу, узгодженні законодавчої бази Хорватії з правовим доробком ЄС була робота *Спільного парламентського комітету Хорватія – ЄС*. Засідання комітету відбувалися кожних півроку в Хорватії чи Брюсселі з метою перевірки стану досягнення Хорватією копенгагенських критеріїв.

Політичний контроль за ходом переговорів щодо вступу Хорватії до ЄС та забезпечення збалансованої роботи всіх гілок влади у сфері євроінтеграції здійснював спеціальний робочий орган – Національний комітет, який був створений 19 січня 2005 р. і функціонував до 2011 р. Національний комітет консультував представників усіх парламентських політичних партій, а його рішення приймалися консенсусом. Комітет також був майданчиком для консультацій і обговорень питань з євроінтеграційної проблематики між парламентськими партіями й урядом. Традиційно головою комітету обирався представник парламентської опозиції, що фактично забезпечувало вирішення всіх проблемних питань і об'єднувало різні політичні сили довкола стратегічної зовнішньополітичної мети – вступу країни до Євросоюзу.

Таким чином, наведена структура була робочим органом, який на належному рівні забезпечував проведення переговорного процесу між Хорватією і Євросоюзом від питань визначення

політики ведення переговорів і до узгодження національного законодавства із вимогами ЄС.

У цьому контексті слід зазначити, що Переговорна група на чолі з Головним переговорником РХ В. Дробняком стала ключовим елементом у процесі переговорів РХ із ЄС і за своїм статусом займала проміжну ланку між урядом Хорватії й основними міністерствами й відомствами з питань забезпечення й організації переговорів [12, с. 1].

На тлі офіційного започаткування передвступного переговорного процесу з ЄС 14 жовтня 2005 р. Хорватський сабор приймає «Резолюцію про стратегічні керівні принципи переговорів між Республікою Хорватія та Європейським Союзом», де окреслює мету та засади, на яких будуватиметься діалог з ЄС [13]. Зокрема, документ визначає, що метою хорватських переговорів про вступ до Європейського Союзу є досягнення повного членства в ЄС, яке базуватиметься на принципах рівності, партнерства й солідарності між державами-членами, з одночасним збереженням і розвитком національної ідентичності Хорватії. Членство в ЄС, як ідеться в Резолюції, має бути досягнуте за найбільш сприятливих умов і в найкоротші терміни, а процес приєднання має відбуватися із застосуванням ЄС принципу індивідуального підходу до Республіки Хорватія.

У цьому контексті слід також виокремити рішучість Хорватського сабору, який у рамках своїх повноважень і співпраці з урядом і президентом Хорватії мав намір докласти значні зусилля, щоб до 2008 р. всі політичні, економічні, правові й інституційні критерії для членства Хорватії в Європейському Союзі були виконані, а сама країна досягла повної готовності до вступу до ЄС.

Із метою досягнення згаданих цілей своєю Резолюцією парламент Хорватії, серед іншого, закликав уряд країни до якнайшвидшого прийняття необхідних стратегічних на той час документів, зокрема Національного плану розвитку, Національної стратегії збалансованого регіонального розвитку, Стратегії розвитку сільських районів, Стратегії промислового розвитку та стратегій гармонізації законодавства у сфері охорони навколишнього середовища, а також уживання нових заходів для перебудови хорватської економіки, особливо обробної промисловості, сільського господарства, сфер транспорту, туризму та послуг.

Кінець 2005 р. на хорватському євроінтеграційному шляху позначився також прийняттям 9 листопада Європейською Комісією позитивного Звіту щодо поступу Хорватії у 2005 р. [14]. Зокрема, у документі йдеться про вжиття Хорватією низки заходів із досягнення політичних кри-

теріїв у сфері реалізації судової реформи, поліпшення статусу національних меншин, повернення біженців і регіонального співробітництва. Хорватський ринок оцінюється як функціональний (низька інфляція та стабільна валюта в результаті макроекономічної політики, спрямованої на збереження економічної стабільності) і готовий до конкурентоспроможності на європейському ринку, але за умов продовження ринкових програм реформ. Підкреслюється великий прогрес Хорватії у сфері вільного руху товарів, інформаційного суспільства, освіти та культури, а також зовнішньої політики, безпеки й оборони.

Водночас у Звіті також звертається увага на тодішні проблеми, такі, як важливість активізації антикорупційної діяльності, необхідність додатково спростити адміністрування в приватному секторі для створення компаній і прискорення процесу приватизації інших державних підприємств. Підкреслюється важливість посилення адміністративних і судових структур для ефективного впровадження європейських законів і стандартів.

У Звіті зазначається, що Європейська Комісія надала Хорватії 105 мільйонів євро для процесу вступу до Європейського Союзу у 2005 р., а 140 мільйонів євро планувалося виділити на наступний 2006 р.

На цьому тлі влада Хорватії активно продовжувала втілення євроінтеграційного курсу країни. Так, у грудні 2005 р. урядом країни було прийнято «Передвступну економічну програму на 2005–2007 рр.» [15], а вже на початку січня 2006 р. – чергову «Національну програму зі вступу Хорватії до ЄС на 2006 р.» [16]. Хорватський сабор у кінці січня 2006 р. прийняв «План гармонізації законодавства Хорватії з правом ЄС на 2006 рік», яким передбачалося прийняття 59 євроінтеграційних законів [17].

Зусилля влади Хорватії з реформування всіх сфер життя хорватського суспільства в напрямі набуття необхідних критеріїв ЄС знаходили своє позитивне відображення у висновках із боку ЄС. Зокрема, у рамках Ради ЄС із загальних питань і зовнішніх зносин (10–11 квітня 2006 р., Люксембург) відбулося засідання Ради стабілізації й асоціації з Хорватією, за результатами якого був позитивно оцінений процес реформування сфер юстиції, судочинства й адміністративного устрою, а також хід «скринінгу» законодавства Хорватії на відповідність законодавству ЄС [18].

15–16 червня 2006 р. у Брюсселі відбулося чергове засідання Європейської Ради, де було розглянуто прогрес, досягнутий у процесі оцінки від-

повідності національного законодавства Хорватії законодавству ЄС, а також початок переговорів про вступ країни до ЄС. За результатами заходу, серед іншого, Європейська Рада підтвердила європейську перспективу, надану країнам Західних Балкан, відзначила суттєвий прогрес, здійснений ними на шляху наближення до ЄС, а також привітала успішне втілення положень Комунікації Європейської Комісії «Західні Балкани на шляху до ЄС: консолідація стабільності та підвищення добробуту» [19].

Високу оцінку рівню проведення переговорів щодо узгодження внутрішнього законодавства Хорватії з правовим доробком Євросоюзу надав у кінці листопада 2006 р. Верховний комісар Єврокомісії з питань розширення О. Рен, перебуваючи з візитом у Хорватії. У цьому контексті повноправне членство в ЄС, на його думку, Хорватія могла б отримати вже до кінця 2000-х рр. [20].

У листопаді 2006 р. завершився процесу «скринінгу», і уряд Хорватії активно сфокусував свою діяльність на усуненні недоліків, що були виявлені в ході аналітичної оцінки законодавства РХ, і на продовженні передвступних переговорів із ЄС. Зокрема, урахувавши схвалення Європарламентом темпів розвитку процесу входження РХ до Євросоюзу, керівництво Хорватії мало намір у 2007 р. вирішити якомога більше питань, пов'язаних зі вступом країни до ЄС, щоб уже у 2008 р. повністю завершити підготовку до набуття повноправного членства в ЄС.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що євроінтеграційний курс Хорватії у 2005–2006 рр. характеризувався певним уповільненням процесів у цій сфері, що було пов'язано з неналежним рівнем взаємодії Хорватії з МТКЮ. Урегулювання цього питання відклало на сім місяців офіційний старт передвступних переговорів між Хорватією та ЄС.

Водночас цей період характеризується єдністю всіх гілок влади в контексті євроінтеграційного руху країни, що дозволило, на думку автора, не тільки здолати проблеми того періоду, але й закласти підвалини для подальшого поступу Хорватії в напрямі інтеграції в ЄС: визначення парламентом основних принципів переговорів щодо повноправного членства Хорватії в ЄС і створення урядом інституційного механізму для забезпечення ведення переговорів із ЄС.

Важливим сигналом стало підтвердження Європейською Радою європейської перспективи країн Західних Балкан, зокрема Хорватії, і відзначення нею суттєвого прогресу, здійсненого Хорватією на шляху наближення до ЄС.

Список літератури:

1. Croatia on the Road to the European Union. Second edition. Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Croatia. URL: http://www.mvep.hr/files/file/publikacije/Croatia_on_the_Road_to_the_EU.pdf (дата звернення 06.09.2018).
2. Izbori za predsjednika Republike Hrvatske (02.01.2005). Državno izborno povjerenstvo Republike Hrvatske. URL: <https://www.izbori.hr/arhiva-izbora/index.html#/app/predsjednik-2005> (дата звернення 10.09.2018).
3. Pavlaković V. Croatia, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, and General Gotovina as a Political Symbol. *Europe-Asia Studies*. 2010. Vol. 62. Iss. 10. P. 1707–1740.
4. Загальноєвропейський процес (політичні аспекти). Заходи із включення до нього України. Взаємовідносини з Євросоюзом (2005). Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 110/1. № 15400. 217 арк.
5. Premijer Sanader zastupnicima: Hrvatska treba Uniju i Unija treba Hrvatsku. *Hrvatski Sabor*. URL: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=1939> (дата звернення 10.09.2018).
6. Vukandin S. Evo kako smo putovali u EU. URL: <http://m.tportal.hr/270547/Evo-kako-smo-putovali-u-EU.html> (дата звернення 19.10.2018).
7. Загальноєвропейський процес (політичні аспекти). Заходи із включення до нього України. Взаємовідносини з Євросоюзом (2005). Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 110/1. № 15400. 217 арк.
8. Negotiating framework for Croatia of 3 October 2005. The European Commission. URL: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/croatia/st20004_05_hr_framedoc_en.pdf (дата звернення: 09.09.2018).
9. Горобаха С. Основні віхи переговорів Хорватії щодо вступу до Європейського Союзу в 2005–2006 рр. Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2018. С. 147–150.
10. Declaration on the Fundamental Principles of Negotiations on Full Membership of the Republic of Croatia in the European Union (19 January 2005). Parliament of the Republic of Croatia. URL: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=2490&sec=765> (дата звернення 11.09.2018).
11. Odluka o imenovanju članova Državnog izaslanstva Republike Hrvatske za pregovore o pristupanju Republike Hrvatske Europskoj uniji članova pregovaračke skupine za vođenje pregovora o pristupanju Republike Hrvatske Europskoj uniji, voditelja radnih skupina za pripremu pregovora po pojedinim poglavljima pregovora – pravne stečevine Europske unije, članova Ureda glavnog pregovarača i članova Tajništva pregovaračke skupine, NN 49/05. Vlada Republike Hrvatske. URL: <http://www.nn.hr/clanci/sluzbeno/2005/0951.htm> (дата звернення 20.09.2018).
12. Drobnyak V. Specificity of Croatia's Accession Negotiations and Implications for the EU Membership. *Etudes Européennes*. 2011, December. URL: http://www.etudes-europeennes.eu/images/stories/A_look_at_Croatia/ENA-vladimir_drobnyak-final_draft_011211js-FINAL.pdf (дата звернення: 12.04.2017).
13. Rezolucija o strategijskim odrednicama pregovora Republike Hrvatske s Europskom unijom. *Narodne Novine*. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2005_10_122_2269.html (дата звернення 09.09.2018).
14. Croatia 2005 Progress Report: Commission Staff Working Paper (SEC (2005) 1424). The European Commission. URL: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1424_final_progress_report_hr_en.pdf (дата звернення: 08.03.2018).
15. Pred-pristupni ekonomski program 2005–2007. od 14 listopada 2004. Ministarstvo Financijske Republike Hrvatske. URL: <http://www.mfin.hr/adminmax/docs/PEP2005Hrv.pdf> (дата звернення: 17.02.2018).
16. Nacionalni program Republike Hrvatske za pristupanje Europskoj uniji – 2006. godina. Vlada Republike Hrvatske. URL: <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/Sjednice/Arhiva/2-06.pdf> (дата звернення: 17.04.2018).
17. Plan usklađivanja zakonodavstva Republike Hrvatske s pravnom stečevinom Europske unije za 2006. godinu od 27. siječnja 2006. *Narodne Novine*. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2006_02_13_322.html (дата звернення: 17.04.2018).
18. 2nd meeting of the EU-CROATIA Stabilization and Association Council. Joint Press Release. Council of the European Union. URL: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/er/89217.pdf (дата звернення 23.09.2018).
19. Presidency Conclusions of the Brussels European Council (15/16 June 2006). Council of the European Union. URL: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/90111.pdf#page=18 (дата звернення 23.09.2018).
20. Olli Rehn: Hrvatska u EU do kraja desetljeća. *Poslovni dnevnik*. URL: <http://www.poslovni.hr/hrvatska/olli-rehn-hrvatska-u-eu-do-kraja-desetljeća-28060> (дата звернення 21.09.2018).

ЕВРОИНТЕГРАЦИОННЫЕ УСИЛИЯ ХОРВАТИИ В 2005–2006 ГГ.

В статье рассматриваются особенности отношений между Хорватией и Европейским Союзом в 2005–2006 гг. в контексте реализации этой балканской страной своего евроинтеграционного курса. В частности, внимание уделено усилиям властей Хорватии, чтобы начать предвступительные переговоры с ЕС. В этой связи акцент сделан на отдельных проблемных вопросах сотрудничества Хорватии с Международным трибуналом для бывшей Югославии, неурегулированность которых отложила официальный старт предвступительного диалога, а также усилий власти этой страны по их урегулированию. В статье проанализирована организационная структура переговорного механизма Хорватии, созданного с целью выполнения всего комплекса мероприятий, предусмотренных предвступительными переговорами. Выделены также важные достижения Хорватии в переговорном процессе с ЕС, в частности, продвижение страны в достижении соответствующих критериев ЕС.

Ключевые слова: Хорватия, Европейский Союз, европейская интеграция, переговоры о членстве, гармонизация законодательства, Международный трибунал для бывшей Югославии.

EUROPEAN INTEGRATION EFFORTS OF CROATIA IN 2005–2006

This article analyzes the key aspects of the Croatia – European Union relations in 2005–2006, which moved this Balkan country closer to implementing its European integration course. Particular attention is paid to efforts of the Croatian authorities to launch the pre-accession negotiations with the European Union, as well as factors that had a direct impact on the Euro-integration dialogue between Croatia and the European Union. In this context, emphasis is placed on problems in cooperation between the Republic of Croatia and the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, which postponed the official launch of the pre-accession negotiations with the European Union, and measures taken by the Croatian authorities to settle them. The article analyzes the organizational structure of the Croatian negotiating mechanism, which were established in order to implement the whole complex of measures envisaged by the pre-accession negotiations. Significant achievements of Croatia in the negotiation process with the European Union are highlighted, in particular, country's progress in meeting the European Union criteria.

Key words: Croatia, European Union, European integration, membership negotiations, harmonization of legislation, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia.

Кадол О.М.

Криворізький національний університет

МІЖНАРОДНИЙ ФАКТОР В АНТИНІМЕЦЬКІЙ КАМПАНІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядається міжнародний фактор проблеми «німецького питання» періоду Першої світової війни й етнополітики царизму – антинімецька кампанія в Росії 1914–1917 рр. (політичні, правові, економічні, соціальні та культурно-ідеологічні заходи й акції, що були спрямовані проти німецького населення Російської імперії). Германофобія в Росії під час війни багато в чому пояснювалася впливом міжнародної ситуації, а не тільки внутрішньою політикою царської влади, як традиційно прийнято вважати. У цьому разі ідеологічне забезпечення збройного конфлікту провідних країн – учасниць Першої світової війни знайшло своє відображення в розвитку взаємних і обопільних пропагандистських і дискримінаційних кампаній, які передбачали репресії проти ворожих громадян, боротьбу з культурою ворогуючої нації, штучне загострення міжетнічних відносин тощо. Цей процес, що був створений державною владою й суспільною думкою, набув неконтрольованого характеру й міцно вкорінився в масовій свідомості воюючих народів.

Ключові слова: антинімецька кампанія, міжнародний фактор, дискримінація, репресії, ідеологічне забезпечення.

Постановка проблеми. Проблеми етнонаціональних відносин, міжетнічних конфліктів і пошук оптимальних компромісів мають глобальний характер і викликають науковий інтерес. Етнічні процеси, залишаючись відлунням минулого, активно впливають на суспільно-політичні та культурні трансформації в сучасному світі. Етнополітичний вимір історичного минулого набуває ще більшої актуальності. Тому вивчення епохальних подій 1914–1918 рр. набуває актуального значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Радянська історіографія дотично торкнулася «німецького питання» періоду війни й етнополітики царизму. Проте саме в цей час з'явилися роботи І. Кулініча, Б. Малиновського, М. Флоринського та В. Дякіна, які мали важливе завдання – звернути увагу на перспективу дослідження німецької колонізації в контексті проблем державно-політичного управління Російської імперії періоду війни. Значних успіхів у вивченні проблеми досягли зарубіжні дослідники з Німеччини, США. За останні десятиліття вийшла низка фундаментальних робіт, присвячених долі німецьких поселенців у Росії. Так, монографії І. Фляйшхауер, Д. Брандеса, Д. Нойтатца й А. Айсфельда докладно висвітлюють це

питання. Автори прийшли до спільного висновку, що війна дозволила російським шовіністам узаконити утиски проти німецько-колоністської спільноти. Розвідки В. Дьонінгхауза присвячені дослідженню антинімецької кампанії в роки війни. Застосувати дискурсивні практики націотворення й націоналізму змогли О. Міллер, А. Каппелер і М. Хаген, які відмовилися від моноетнічного русоцентристського погляду на Російську імперію як державу одного народу. Новаторський підхід у дослідженні антинімецької кампанії воєнного часу було використано в монографії Е. Лора та статтях М. Хагена, П. Холквіста, які розглянули проблему, що досліджується, у світлі «націоналізації імперії», мобілізації етнічності та концепції «політики населення».

Сучасна українська історіографія з розглянутої проблеми представлена роботами І. Кулініча, С. Бобилевої, М. Шевчука, Н. Венгер, О. Безносової, М. Костюка, Ю. Лаптева, Е. Плеської.

Постановка завдання. У сучасному (так званому «новому прочитанні») Першої світової війни більш рельєфно проглядаються етнонаціональна й етнополітична складові частини, необхідність дослідження міжнаціональних відносин, взаємодії суспільства та влади, центру й окраїн, етнополітики царизму тощо. Це поставило на

порядок денний такі проблеми воєнного лихоліття: 1) дискримінація народностей; 2) міграційні процеси; 3) міжетнічні конфлікти. Історичний досвід потребує осмислення системи відносин «влада – суспільство – етноси». Яскравим прикладом цього була антинімецька кампанія в Росії 1914–1917 рр. – політичні, правові, економічні, соціальні та культурно-ідеологічні заходи й акції, що були спрямовані проти німецького населення Російської імперії.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Практика політичних гонінь, воєнних репресій і економічних санкцій проти етнічних німців (цивільного населення) розгорнулася не тільки в Росії, але й у всіх країнах Антанти. Тому важливо з'ясувати, наскільки реалії антинімецького націоналізму в Російській імперії були власне російським явищем і чи є сенс говорити про те, що германофобія в період війни мала не тільки національне (у межах однієї країни), а й міжнародне обличчя (у цьому разі – західноєвропейське).

На хвилі германофобських настроїв і в координації зі своїми англійськими та французькими союзниками царське керівництво видало указ про відчуження та продаж власності підданих Німеччини й Австро-Угорщини [1, с. 385–405]. В Англії та Франції деякі категорії іноземців на час війни були ув'язнені в особливі табори, а німці (в низці випадків) – у концентраційні табори. У Росії на ці заходи зі схваленням відгукнулися правомонархічні сили. «Держава, над якою зчинилася війна, – обґрунтовував необхідність уведення концтаборів для російських німців О. Хвостов, – не може керуватися виключно гуманітарними правилами» [2, арк. 14].

У 1914 р. британський уряд розгорнув кампанію економічної боротьби з Німеччиною, прийнявши загальний закон про встановлення економічної блокади *Traiding with the Enemy Act 1914*. На початку 1916 р. королівським указом усім підданим і установам Великобританії заборонялася торгівля в нейтральних країнах із німецькими фірмами чи такими, що підозрюються в належності до німецького капіталу. До указу додавався список «нелояльних» компаній. Подібну ініціативу британців незабаром підхопили й російські союзники, заборонивши в жовтні 1916 р. російським підданим і всім особам, які перебували на території Росії, ділові відносини з фірмами з «чорного списку». За порушення урядового розпорядження передбачалася процедура покарання – ув'язнення строком до 1 року 4 місяців і штраф у розмірі від 1 до 25 тис. руб. [3, с. 3–4].

Синхронність антинімецьких кампаній, що проводилися в країнах Антанти, є очевидною. Услід за німецькими погромами, що прокотилися на початку травня 1915 р. в Лондоні та Ліверпулі у відповідь на потоплення німецьким підводним човном пароплава «Лузітанія», подібні трагічні події відбулися 27–29 травня в Москві. Після цього в травні–червні 1915 р., за розпорядженням МВС Росії, було закрито чимало німецьких благодійних товариств, почалося масове висилання підданих Німеччини й Австрії з міст.

Улітку 1915 р. конфіскація майна російських німців проводиться на протигагу діям ворожих армій у російських областях. Уже в 1916 р. у зв'язку з новими зовнішньополітичними завданнями Росії, одним з яких був спосіб стягнення компенсацій за збитки, понесені у війні, боротьба з «німецьким засиллям» набула нового юридичного обґрунтування й ідеологічного значення. Власність російських німців оголошувалася гарантом задоволення претензій Росії до центральних держав, джерелом компенсації збитків, понесених російськими підданими в ході війни.

Перебіг урядових дебатів засвідчив, що вищі сановники настільки ретельно дотримувалися союзницького обов'язку, що навіть рішення з таких суто внутрішніх питань, як конфіскація німецьких промислових об'єктів у Росії, приймали тільки після консультації з представниками Франції й Англії. Тому не випадково, що найважливішим центром формування ліквідаційної політики царизму була юрисконсультська частина МЗС Росії, оскільки її працівники орієнтувалися на «всі законодавчі положення щодо (підданих) ворожих країн із Німеччини й Австро-Угорщини, а також із союзних країн. Тут робився переклад зарубіжних актів, які слугували матеріалом і зразком для відповідного російського законодавства» [4, с. 73; 5, арк. 431]. У юрисконсультській частині МЗС була зосереджена інформація щодо німецької приватної власності та діяльності німецьких торгово-промислових підприємств. На думку юриста-міжнародника Г. Михайловського, який займався в МЗС питаннями роботи з «ворожими підданими», «ми йшли у хвості Німеччини й союзників, хоча й союзники, особливо на початку війни, йшли у хвості Німеччини, ледве встигаючи передрукувати всі їхні нові закони «воєнного часу». Навіть відоме питання про позбавлення ворожих підданих права судового захисту, вирішене в Сенаті 1916 р., було, по суті, копією аналогічного германського закону» [4, арк. 520].

Висилання німецьких громадян за сумнівними звинуваченнями в зраді та нелояльності практикувалося не тільки в Росії, але й у союзних їй країнах. Наприклад, в Англії були виселені з місць проживання всі без винятку нащадки німецьких колоністів, які населяли в основному морське узбережжя. У Греції англо-французька місія «з огляду на засвідчення факту сигналізації грецького штабу німецько-болгарському штабу про військові дії союзників» звинуватила уряд країни в германофільстві [6, с. 355–365]. Це дало підставу англо-франко-російській коаліції вимагати висилання з Афін усіх німецьких підданих, а також видати їй усі судна ворожих держав, які знаходилися в грецьких водах. Практика політичних гонінь за етнічною ознакою мала місце й у Німеччині, коли члени французької колонії в Баварії були вислані з країни, при цьому їх піддали образам і побиттю.

Згуртована єдність антинімецької кампанії, що проходила в країнах Антанти, була санкціонована організованою політикою союзників. У Росії, наприклад, діяла громадська організація «Антинімецька ліга Франції», яка підтримувала близький їй по духу російський рух – «Товариство 1914 р.: Товариство боротьби з німецьким засиллям». Останнє було безпосередньо пов'язане з вищим воєнним керівництвом Росії.

Ураховувати міжнародний досвід із розповсюдження германофобії в Росії необхідно, тому що подібна практика антиросійської кампанії мала місце й у самій Німеччині. Обидві воюючі сторони засновували обмеження прав ворожих підданих на міжнародному юридичному інституті репресалій – так званому праві відплати. Так, постанови германського союзного сейму 20 листопада й 20 грудня 1914 р. забороняли фінансові операції з Росією й російськими підданими [7, с. 5]. Події війни безпосередньо підштовхнули німецьке керівництво до видання 4 лютого 1915 р. постанови відносно окупованих російських областей (Zivilverwaltung), чим було накладено тотальну заборону на виконання платежів і фінансових операцій у межах усієї території. Цей захід мав характер територіального розповсюдження, отже, стосувався всіх осіб, незважаючи на їх підданство й національність [7, арк. 24].

Німецька влада також проводила свою імперську аграрну політику як на захоплених землях, так і відносно іноземців у своїй державі. Наприклад, постановою союзного сейму від 26 березня 1915 р. «Про задоволення претензій, що виходять від урядових примусових адміністрацій, призначених для управління поземельними ділянками та землеволодіннями

іноземних підданих і підданих воюючих із Німеччиною держав» [7, арк. 24] мала на меті сприяти діяльності німецької влади в земельному питанні.

Німецька й російська обмежувальна практика засвідчили, що питання етнопонаціональних відносин тісно сплелися з проблемами соціально-економічної політики воюючих держав. Зокрема, велике невдоволення в російських політичних колах викликав указ кайзера Вільгельма II про безоплатну часткову конфіскацію земель відсутніх поміщиків російського походження в російській Польщі (1915 р.). Царське керівництво натомість відверто заявило, що в такому разі застосує репресалії – безоплатну конфіскацію німецької приватної земельної власності в Росії. Говорячи словами міністра закордонних справ С. Сазонова, «якщо Вільгельм не візьме свого указу назад, ми конфіскуємо всю німецьку власність німецьких поміщиків у Росії». У результаті російський ультиматум подіяв, і германський уряд офіційно взяв імператорський указ назад.

Силові відомства Росії також ураховували досвід репресивних заходів, проведених Німеччиною. Уже в промові імператора Вільгельма II щодо оголошення війни була присутня ідея про перетворення мирних російських громадян, які залишилися в Німеччині, на військовополонених. Цю частину виступу кайзера не наважилася опублікувати навіть німецька преса. «Німеччина, – наголошується в доповідній записці міністру внутрішніх справ М. Щербатову, – у перші ж дні війни запровадила військовий стан, тобто намагалася всіх підданих воюючих держав заарештувати й піддати суворій реєстрації. Цей захід призвів до того, що Німеччина свої воєнні операції має можливість здійснювати в таємниці». Згідно зі статистикою полковника В. Ніколаї, у роки Першої світової війни германські трибунали за звинуваченням у шпигунстві стратили 22 людини російської національності. Крім них, проти Німеччини на користь Росії вела підривну діяльність 51 особа інших національностей. За даними полковника В. Ніколаї, що підтверджено й дослідниками, усього на території Німеччини працювали 20 тис. агентів Антанти [8, арк. 676; 9, арк. 400].

Чи цікавилася Німеччина долею своїх рядових співвітчизників, що були піддані дискримінаціям у Росії? Імовірно, що так. Це питання порушувалося під час проведення неофіційних сепаратних переговорів, у яких була зацікавлена німецька влада, а також через нейтральних дипломатичних посередників у Петрограді. У самий розпал антинімецької кампанії, у травні 1915 р., кн. Васильчи-

кова писала Миколі II з Берліну про надмірну жорстокість військової влади та «погане ставлення до німецьких цивільних полонених у Росії». За свідченням американського посольства, поводження з полоненими в провінції «is a scandal», а з цивільними полоненими – ще гірше, ніж із військовими.

На початку 1916 р. уряд Німеччини, використовуючи дипломатичні канали, клопотався про надання інформації щодо німецьких підданих, які підлягали дії ліквідаційного закону 2 лютого 1915 р., а також про встановлення права його оскарження. 4 квітня 1916 р. газета «Речь» оприлюднила виступ канцлера в німецькому рейхстазі, в якому пролунали слова стурбованості щодо долі своїх співвітчизників у Росії: «Наше право й наш обов'язок – змусити російський уряд задовольнити німців <...> за пограбування та виселення їх». І дещо пізніше, на заключному етапі війни, Другий рейх цікавився питанням німецьких колоністів у Росії. Так, зокрема, Міністерство закордонних справ Німеччини в 1918 р. провело кількісне обстеження німецьких колоній і прийшло до висновку, що в межах південних губерній проживало 700 тис. російських німців, які володіли 4,5 млн га землі [10, арк. 696; 11]. Усе це дозволяє зрозуміти особливу занепокоєння російської влади проблемою антинімецьких кампаній і певною мірою пояснює її стратегічну та геополітичну мотивацію.

Наступним чинником, що сприяв становленню антинімецької ідеології в Росії та зведенню її до рангу офіційно визнаної доктрини, був вплив англійської пропаганди, як безпосередньо в Росії, так і в Англії. Британська дипломатія мала чималий досвід зовнішнього впливу на інші країни й народи шляхом пропаганди, яка давно вже становила цілу політичну науку з розпалювання міжетнічної ворожнечі. Шовіністична свідомість епохи війни дзеркально відображалася в повідомленнях британських інформаторів, які писали про Росію. Британські агенти поширювали значно перебільшені відомості щодо «німецького засилля в Росії». Британська місія в Петрограді, що була вимушена відповідати на антианглійську кампанію в російській ліберальній пресі, звела об'єктивне невдоволення Англією на дії в Росії німецької «п'ятої колони». Уже в кінці 1914 р. посол лорд Дж. Бьюкенен, виступаючи в Англійському клубі в Петрограді, викривав «германофільську» частину російського суспільства. «Деякі відомі германофіли звинувачують нас у тому, – говорив Бьюкенен, – що ми штовхнули Росію у війну заради наших власних вигод, а тепер залишаємо її одну нести всі тяготи» [12, арк. 592].

При цьому антинімецька пропаганда Англії призначалася для освіченого прошарку російського суспільства й мала характер воєнно-політичної злободенної публіцистики. «Свободі дії, а в деяких випадках і свободі вибору Росії заважали фінансові, економічні та політичні пута, поступово й майже непомітно сплетені Німеччиною». Таке гасло проголосила англійська пропаганда, що використовувала чимало шаблонів, традиційних для антинімецьких звинувачень. Тут присутнє й «тевтонське поневолення», і вплив німців на державне життя, коли «дуже рідко навіть конфіденційні доповіді царю складалися без відома берлінської влади та без втручання її агентів у Петрограді» [13, арк. 672].

Впливаючи на російську суспільну думку, британці стверджували, що «германські інтриги та підпільні підступи здобули великі перемоги: російські банки були поневолені німецькими фінансовими установами; старовинні німецькі колонії в Росії були об'єднані й прекрасно організовані; красномовні захисники й впливові сановники пропагували німецькі ідеї й інтереси в Росії, схилилися до шкоди російській державній політиці» [13, арк. 672]. Значна увага в антинімецькій кампанії Англії приділялася ролі німецького капіталу в Росії, що зводилося до виявлення його негативної діяльності [13, с. 252–257]. У цілому англійська кампанія в цьому питанні повторила російські претензії: торгове засилля Німеччини, дароване їй російсько-німецьким договором 1904 р.; германські підприємства перетворилися на «емісарів теvтонського панування».

Окремим об'єктом для випадів були німецькі поселення: «Економічне завоювання Росії значно полегшувалося німецькими колоніями; здавалося б, що колоністи мали можливість асимілюватися, але багато хто з них навіть не говорить російською мовою. Вони до сих пір вважають себе германцями, а своїм государем – Вільгельма. Задовго до війни Берлін усвідомив значення цих колоній у питаннях мирного проникнення та політичної пропаганди» [13, арк. 672]. Зв'язок із Німеччиною був важким звинуваченням (прибуття в колонії вчителів із Німеччини; купівля землі в стратегічних, із військового погляду, місцевостях; наявність німців у Думі й помітний їх вплив у земствах).

У британській пресі з початком війни розгорнулася небачена до того часу проросійська пропаганда, що спеціалізувалася на історичних екскурсах. Недобре ставлення англійського суспільства до царського режиму нівелювалося такою пропагандою. Одним із доказів цьому була ідея «німець-

кого засилля». Усі темні сторони російської дійсності пояснювалися англійськими публіцистами як наслідок негативних зовнішніх впливів на неї протягом усієї історії. Германський же вплив, як стверджували «друзі Росії», виявився найбільш шкідливим. Це відобразилося в привнесенні в Московське князівство пруської чиновницько-бюрократичної системи. Саме ця система принесла із собою «тевтонський дух», який спричинив чимало неподобств у Росії. Із позбавленням від «тевтонського духу» англійці пов'язували вирішення багатьох внутрішніх проблем їхнього східноєвропейського союзника [14, с. 125–126]. Подібну пропаганду англійців можна пояснити їхнім побоюванням можливості сепаратного миру між Німеччиною та Росією, тоді як британцям було життєво необхідно вбити клин між цими країнами. Так, наприклад, англійське командування серйозно припускало, що росіяни під час війни допустять німецьких чиновників до організації залізниць у своїй країні.

У цілому в антинімецькій кампанії британської публіцистики образ німця-ворога в Росії поєднувався з образом войовничого Німецького рейху. Розпалювання ксенофобії не могло пройти безслідно для російської суспільної думки, яка перебувала під сильним впливом союзних дипломатій. В умовах функціонування жорсткої військової цензури, яка поставила табу на обговорення багатьох соціально значущих питань, британська пропаганда в Росії досягла серйозних успіхів. Більшість із її ідей були розвинені російською пресою, для якої антинімецька тема стала постійною рубрикою.

Примітно, що й у пресі центральних держав наводилися абсолютно неймовірні відомості про «англійське засилля» в Росії. Стверджувалося, наприклад, що в Росії встановилася «англійська диктатура», поруч із кожним чиновником знаходиться британський офіцер-наглядач, 20 тис. англійців обіймають усі найважливіші пости, а російський уряд не може вже розпоряджатися російською промисловістю. Росію уподібнювали до «дурного, але сильного юнака, який

потрібен Англії для ведення її війни». Часом безапеляційно констатувалося: «Уся Росія в руках англійців...» [15, с. 271–287]. Б. Колоницький, який спеціально досліджував це питання, стверджує, що впливові керівники німецької зовнішньої політики й воєнні діячі щиро вірили в те, що могутні «британські агенти» багато в чому керують Росією [15, с. 271–287]. Німецькі інформатори посилали відповідні відомості до Берліна, а німецькі державні діячі схильні були їм довіряти. Процес перетворення безглузвих чуток про ворога на факти дійсності став окремим напрямом діяльності зовнішньополітичного апарату всіх країн – учасниць воєнного конфлікту. У зв'язку із цим ідеї ксенофобії, які поширилися Європою, не знали державних кордонів.

Висновки. Таким чином, германофобія в Росії під час війни багато в чому пояснювалася впливом міжнародної ситуації, а не тільки внутрішньою політикою царської влади, як традиційно прийнято вважати. У цьому разі ідеологічне забезпечення збройного конфлікту провідних країн – учасниць Першої світової війни знайшло своє відображення в розвитку взаємних і обопільних пропагандистських і дискримінаційних кампаній, які передбачали репресії проти ворожих громадян, боротьбу з культурою ворогуючої нації, штучне загострення міжетнічних відносин тощо. Цей процес, що був розпочатий державною владою й суспільною думкою, набув неконтрольованого характеру й міцно вкорінився в масовій свідомості воюючих народів. У Росії, на відміну від західних країн, антинімецька кампанія набула більш радикального характеру, що можна пояснити роллю та місцем німецького елемента в суспільно-політичному, культурному, соціально-економічному житті країни. Царське керівництво, узявши за приклад політику союзників щодо німецьких національних діаспор у країнах Згоди, в антинімецькій кампанії враховувало міжнародний досвід державного націоналізму каральних і обмежувальних заходів, спрямованих проти іноземців – «ворожих підданих».

Список літератури:

1. Хаген фон М. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи. Россия и Первая мировая война: материалы междунар. науч. colloквиума. (Санкт-Петербург, 1–5 июня 1998 г.). Спб, 1999. С. 385–405.
2. Борьба с немецким засильем. Речь члена Государственной думы А. Хвостова в заседании 3 августа 1915 г. Петроград, 1915. 14 с.
3. Мансырев С. Несправедливо обиженные. Русская будущность. 1916. № 15. С. 3–4.
4. Михайловский Г. Записки: Из истории российского внешнеполитического ведомства, 1914–1920 гг.: книга в 2 томах. Москва: Международные отношения, 1993. Т. 1. 520 с.

5. Воейков В. С Царем и без Царя: Воспоминания последнего дворцового коменданта государя императора Николая II. Москва, 1995. 431 с.
6. Записка «русских кругов» Киева: Дневники и документы из личного архива Николая II / упоряд. Ю. Хацкевич. Минск: Харвест, 2003. 367 с.
7. Королькевич Б. Финансовые и экономические законы и мероприятия Германии против держав Согласия за время нынешней войны. Петроград, 1919 г. 24 с.
8. Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Россель; под общ. ред. В. Федько. Киев, 2005. 676 с.
9. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата / пер. с англ. С. Алексеева и А. Рубена; предисловие В. Гурко-Кряжина. Минск: Харвест, 2001. 400 с.
10. Венгер Н. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920). Днепропетровск, 2009. 696 с.
11. Аманжолова Д. Из истории межэтнических конфликтов в России (1905–1916 гг.). Международный исторический журнал. 2002. № 20. URL: <http://ricolor.org/history/mn/nv/19>. (дата обращения 14.09.2017).
12. Уткин А. Первая мировая война. Москва, 2001. 592 с.
13. Лемке М. 250 дней в царской ставке 1916. Минск, 2003. 672 с.
14. Зашихин А. Лев + Медведь: За кого сражались англичане, когда сражались за русского царя? Родина, 1993. № 8/9. С. 124–127.
15. Колоницкий Б. Политические функции англофобии в годы Перовой мировой войны. Россия и Первая мировая война: материалы междунар. науч. коллоквиума (Санкт-Петербург, 1–5 июня 1998 г.). Санкт-Петербург. С. 271–287.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ФАКТОР В АНТИНЕМЕЦКОЙ КАМПАНИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье рассматривается международный фактор проблемы «немецкого вопроса» периода Первой мировой войны и этнополитики царизма – антинемецкая кампания в России 1914–1917 гг. (политические, правовые, экономические, социальные и культурно-идеологические мероприятия и акции, которые были направлены против немецкого населения Российской империи. Германофобия в России во время войны во многом объяснялась влиянием международной ситуации, а не только внутренней политикой царской власти, как традиционно принято считать. В этом случае идеологическое обеспечение вооруженного конфликта ведущих стран – участниц Первой мировой войны нашло свое отражение в развитии взаимных и обоюдных пропагандистских и дискриминационных кампаний, которые предусматривали репрессии против враждебных граждан, борьбу с культурой враждующей нации, искусственное обострение межэтнических отношений и тому подобное. Этот процесс, который был начат государственной властью и общественной мыслью, приобрел неконтролируемый характер и крепко укоренился в массовом сознании воюющих народов.

Ключевые слова: антинемецкая кампания, международный фактор, дискриминация, репрессии, идеологическое обеспечение.

INTERNATIONAL FACTOR IS IN ANTIGERMAN CAMPAIGN IN YEARS OF THE FIRST WORLD WAR

In the article the international factor of problem of the “German question” of period of the first world war and ethnopolitics of tsarism – antigerman campaign is examined in Russia 1914–1917 are political, legal, economic, social and in a civilized manner-ideological measures and actions that were directed against the German population of the Russian empire. Germanophobia in Russia in the war-time in a great deal explained by influence of international situation, but not only domestic policy of tsar’s power, as it is traditionally accepted to consider.

In this case the ideological providing of the armed conflict of leading participating countries of First world war found the reflection in development of mutual and mutual propagandist and discriminatory campaigns that envisaged repressions against hostile citizens, fight against the culture of quarreling nation, artificial intensifying of interethnic relations and others like that. This process that was created by state power and public idea purchased out-of-control character and firmly took root in mass consciousness of warring people.

Key words: antigerman campaign, international factor, discrimination, repressions, ideological.

Nabiyeva L.,
Baku State University

TURKEY AND USA RELATIONSHIP DURING THE COLD WAR

The relationship between Turkey and the United States was built in the throes of the Cold War. For decades, their interaction was dominated by political and military considerations relating to Europe, especially how best to meet the Soviet strategic challenge and how best to manage the complex and frustrating Turkey-Greece-Cyprus triangle. More than twenty years after the end of the Cold War, however, those traditional priorities are making way for a new agenda that reflects not just changes in the international system but also Turkey's remarkable transformation from a military-dominated society to a fledgling democracy. Issues of contention in this relationship will be analyzed and effect of these issues on Turkish foreign policy will be evaluated. To this end, the US's policy to shift NATO's defense strategy from massive retaliation strategy to flexible response strategy in spite of opposition of some NATO allies including Turkey will be evaluated. The US's secret agreement with the Soviet Union to withdraw Jupiter missiles in Turkey during the Cuba Crisis in spite of Turkey's reservations will be investigated. Effect of these issues on Turkish foreign policy will be analyzed. After the Second World War, Turkey became a part of the Western Bloc. Nonetheless, Turkey, which was a middle-power country, disagreed with the US over some issues. As a consequence, while continuing to be a part of the Western Bloc, Turkey tried to follow a more balanced and multi-dimensional foreign policy.

Key words: Cold War, Turkey, USA, NATO, Truman doctrine, Marshall plan.

Introduction. The United States and Turkey have a long history of alliance, partnership and cooperation. Today, the relationship between the two countries continues to develop and grow in importance through mutual values, shared interests in security and stability in the region and beyond, fighting terrorism and extremism, and economic collaboration. During Cold War period, Turkish foreign policy was mainly focused on the improvement of relations with the western states and mainly with the USA. NATO membership has created a fuller and active period in Turkey's foreign policy. In 1952, Turkey was officially accepted to NATO. After that, Turkey's foreign policy has begun to redirect defense systems in the Middle East and the East Mediterranean. In the 1960s, some changes were made in Turkey's Middle East policy. Turkey withdrew from Baghdad's Pact policy. The secret agreement on the withdrawal of Jupiter missiles from the Turkey during Cuban crisis between USA and Soviet Union has a negative impact on Turkey and USA relationship.

Statement of task. In this article, will be examined the Turkey and USA relationship, will be analyzed problems of this relationship. After the Second World War, Turkey became a part of the Western Bloc. Nonetheless, Turkey, which was a middle-power country, disagreed with the US over some political

issues. As a consequence, while continuing to be a part of the Western Bloc, Turkey tried to follow a more balanced and multi-dimensional foreign policy.

Analysis of research and publications. In this work, reference from foreign authors' books and articles, reports and from internet resources has been used. In addition, it was benefited from the materials which mentioned at the end of the paper.

The cold war is generally described as a "zero-sum game" in which victory of one antagonist equal a loss of the other. But this is a highly questionable interpretation. It would be more realistic to regard the Cold War system as a macabre dance of death in which the rulers of the superpowers mobilize their own populations to support harsh and brutal measures directed against victims within what they take to be their respective domains, where they are "protecting their legitimate interests". The actual dynamics of the cold War system suggest a rather different conclusion. Typically, acts of subversion, violence and aggression, or development and deployment of new weapons systems, have had the predictable effect of reinforcing those elements of the antagonist state that are committed, for their own reasons, to similar practices, a recurrent pattern throughout the cold war period [5].

The Cold War grew out of complicated interaction of external and internal developments inside both the

United States and the Soviet Union. The external situation circumstances beyond the control of either power left Americans and Russians facing one another across prostrated Europe at the end of World War II. Internal influences in the Soviet Union the search for security, the role of ideology, massive postwar reconstruction needs, the personality of Stalin together with those in the United States the idea of self-determination, fear of communism, the illusion of omnipotence fostered by American economic strength and the competition of nuclear armament made the resulting confrontation a hostile one. Leaders of both superpowers sought peace but in doing so yielded to considerations which, while they did not precipitate war, made a resolution of differences impossible [6, p. 361].

The security relations between Turkey and United States dates back to the end of World war II, when the Soviet Union, after refusing to renew the 1923 Friendship Treaty with Turkey, began to make demands regarding Turkey's straits. With the onset of the Cold War, The Americans given the strategic importance of Turkey and the straits and in line with the containment strategy of the Truman Doctrine, came to support the Turks and made Turkey a beneficiary of the Marshall plan. Melvin Leffler, a Cold War researcher, notes that America was interested in Turkey before Truman's aid. Because Turkey has become more important for the United States against the threat of the USSR. The attention to Turkey was more apparent after the note that Soviet Union sent to Turkey [7, p. 814–815].

It was no coincidence that Turkey became the first diplomatic arena of the incident during Cold War. Most countries of eastern and central Europe had been actual battlegrounds in World War II; hence in planning the military operations for Hitler's defeat, Russia and the Western powers were obliged to delineate their respective zones of military occupation clearly-and hence of postwar control. Turkey's neutrality, by contrast, had left its future status ambiguous, and thus made it a tempting target for Stalin's postwar expansionism. The result was that Turkey's leaders as early as 1945 felt compelled to state their own policy of containment. A stance that Washington over the following years backed up with acts such as the Istanbul visit of the battleship USS Missouri in April 1946 and the proclamation of the Truman Doctrine in 1947 [15, p. 160].

Turkey's association with the United States began in 1947 when the United States Congress designated Turkey, under the provisions of the Truman Doctrine, as the recipient of special economic and military assistance intended to help repel direct threats from the Soviet Union. This Soviet threat on Turkey became official in 1945 when the soviets handed Tur-

key a note demanding a military base in the Bosphorus and land from Eastern Anatolia. This marked the deterioration of the relationship between the Soviet Union and Turkey. As the Turkish government would not submit to the Soviet Union's requests, tensions arose in the region, leading to a show of naval force on the side of the Soviets. The tensions caused Turkey to turn to the United States and NATO, for protection and membership, respectively [18].

The United States has been Turkey's closest ally since the end of World War II. Along with Greece, Turkey was early focus of the cold war and occupied a special place in American international policies. This was not always the case. The bilateral relationship has in fact never been conflict-free. Despite the ostensibly unbreakable security and military ties, there were serious ups and downs in the relationship, and for most of the past two decades its future was in doubt.

The mutual ties between the U.S. and Turkey were formalized with the 1947 Economic and Technical Cooperation agreement. This agreement reflected the Truman doctrine, through which the U.S. offered support to democratic nations [20].

The symbiotic relationship between Turkey and the United States during the Cold War was greatly beneficial to both sides. The United States protected Turkey and gave them economic relief, while Turkey served as a barrier against communism and the oil fields of the middle east, an extra combat force in the Korean War. Turkey's cooperation during these years can be credited to the US's generosity in the Marshall Plan and Truman Doctrine, and also to a threat received from the Soviet Union in 1945. In March of 1945, the Soviets decided not to renew the 1925 Treaty of Friendship and Nonaggression, that was written in 1925. This decision "met with outrage within Turkey." The combination of Soviet aggression and US generosity led to a strong US-Turkey relationship during the Cold War.

On March 12, 1947 Truman said in his speech that Greece and Turkey must be assisted against Soviet, which in the future it will be called the Truman Doctrine [10, p. 14–21]. After this decided that Turkey would receive 100 million dollar and Greece 300 million dollar military aid [8, p. 68–69]. The Turkish-American rapprochement process with Truman doctrine also affected Turkey's political life. The Turkish community has the opportunity to recognize democracy in American style [2, p. 229].

In 1948 Turkey joined the Organization for European Economic Cooperation and began to receive Marshall Plan aid, even though her productive capacity had not been damaged by the war. In 1949 Turkey became

a member of the Council of Europe. Throughout 1945–46 Turkey became the victim of an aggressive diplomatic campaign by Stalin, who tried to achieve the old Tsarist dream of a Russian takeover of the Straits, as well as territorial advances in Turkey's eastern frontier regions. This provoked a tough reaction from both Turkey and Western powers, so that the Soviets were eventually forced to drop their demands [17, p. 90].

On June 25, 1950, began a war between the Democratic Republic of Korea (North Korea) and the Republic of Korea (South Korea). North Korea attacked South Korea with the support of the USSR. In the face of this attack, the United States took action. Appealed to the UN Security Council for military assistance to South Korea. The thirty-eighth parallel is considered border between North and South Korea. The United Nations has demanded the withdrawal of the North Korea eighth parallel from. But North Korea ignored UN's demand [3, p. 455]. The Korean War was written as the first «hot war» of the Cold War years [13, p. 175–176].

At the outbreak of the Korean war, on June 28, 1950, The United Nations Security Council adopted on June 28, 1950 a resolution recommending that the U.N member nations furnish assistance to the Republic of Korea in order to repel communist attack and restore peace and security in Korea. In the middle of July the same year, the UN secretary General requested Turkey to send troops to Korea. Considering the urgency of the Korean war, the Government of Turkey called an emergency meeting of the Cabinet on July 1950. Included in this meeting were top-level armed forces personnel, and at this meeting they decided to send a brigade size armed forces to Korea [4, p. 242].

During the Democratic Party of Turkey (1950–1960), the main political course was to establish close ties with the Western countries and gain US support. For this purpose, the main target of the government was to become a member of all political, military and economic unions established under the leadership of Western countries [14, p. 555]. At such a time, being near the US in the Korean War was considered a good opportunity to approach the Western world. On July 25, 1950, Menderes decided to send a Turkish military brigade to Korea [12, p. 78].

The effects of this American foreign policy were paradoxical. There was a tendency to prefer remaining more aloof from foreign contact, yet simultaneously seeking to project a more positive and aggressive image. It was the nuclear issue, which had rendered Western European Union irrelevant in the 1950s. The development of Soviet nuclear capacity had very largely invalidated much of the strategic thinking on the defense of the Western Europe. It was improba-

ble that a war in Europe could now be fought only with conventional ground troops. In the late 1950s, the United States and NATO had to reconsider the role and organization of the latter. On the other hand, NATO had gone beyond its original geographical confines in 1952 when Greece and Turkey joined the organization. With West German accession in 1955, the United States had maximized the territorial reach of NATO. Apart from the self-declared neutral states in Europe, only Spain remained outside, though American bases were set up there too in 1953 [15, p. 166].

Turkey joined NATO in 1952, which further solidified its alliance with the U.S. and the Western world. During the Korean War, Turkey supported the United States and its NATO allies by sending three Turkish brigades to the warzone, and throughout the Cold War, Turkey remained a strong U.S. partner [20].

However, the relationship was hardly free of troubles and tests. The first test occurred with the Cuban Missile Crisis in 1962, when the United States secretly agreed to withdraw its missiles from Turkey in return for the Soviet withdrawal of its missiles from Cuba. There was no prior consultation with the Turks. Even though the removal of the Jupiter missiles did not endanger Turkey's security, the incident left Turks with a lasting impression that the United States could not be wholly trusted. The second test came in 1964, with president Lyndon Johnson's letter telling the Turkish prime minister that if Turkey invades Cyprus, NATO allies might not come to its defense in case of the USSR attack on Turkey. The language of the letter was harsh. The Turks were hurt, never forgot the incident, and concluded that they should have taken a broader view of their security needs that going beyond the United States and even NATO. The third test was the U.S. arms embargo (1975–78) that followed Turkey's intervention in Cyprus in 1974 to rescue and protect the minority Turkish Cypriots against ethnic cleansing by the majority Greek Cypriots. The Turks learned from the embargo that lobbies (in this case, the Greek lobby, supported by the Armenians) could distort U.S. policy choices [16].

The 1950s were followed by a growing popular anti-Americanism that influenced the attitudes of the ruling elite. Attitudes hardened significantly during the second half of the 1970s, following the arms embargo imposed after Turkey's military intervention in Cyprus. One of the issues that affected Turkish-American relations negatively during the Cold War was the shift of NATO's defense strategy from massive retaliation strategy, which was adopted in 1954, to flexible response strategy. According to flexible response strategy, the Alliance, in case one of the member countries

was attacked militarily, would start diplomatic efforts and initially counter this attack with conventional weapons. If diplomatic efforts and conventional weapons cannot stop the conflict, tactical nuclear weapons would be considered. In case tactical nuclear weapons also cannot stop the conflict, strategic nuclear weapons would be considered. The flexible response strategy was opposed by many Allied countries including Turkey since it could lead to destruction of flank countries. As a result of the shift of NATO's defense strategy, France withdrew from the military wing of the NATO in 1966. Turkey was among the countries that opposed most. The US's insistence to shift NATO's strategy was because of a strategic change in Soviet Union's technological and military capabilities. The Soviet Union successfully launched Sputnik to orbit the Earth in 1957. This meant that the Soviet Union had gained the technological capacity to develop intercontinental ballistic missiles. The US strategists immediately started to reevaluate massive retaliation strategy since it was understood that the Soviet Union, which had nuclear weapons, had now gained the capacity to attack the US soil with intercontinental ballistic missiles. The US sought new strategies to intervene crises in periphery countries. The objective was to prevent the escalation of a crisis in a periphery country into a crisis between two superpowers. As a result, containment policy was changed. Strategies such as "flexible response", "détente", "Second Cold War" and "status quo plus" were adopted [9].

The 1980s with Turgut Ozal at the helm of Turkish decision making, heralded a new era of Turkish-American relations, crowned by close cooperation in the Gulf War and changing Turkish perceptions of cold war's international order and technology-generated prospects for globalization. The new dynamics, especially the free market reforms set in motion during the 1980s, seem central to the pattern of Turkish-American ties in the first decade of the new century.

The making of foreign policy, as in most countries in the world, is the province of the United States helps clarify the background and culture of the Turkey's political class and produces a better understanding of the complicated and complex bond Turks have with the United states [1].

United States Cold War relations with Turkey ran relatively quietly under the radar of common American public knowledge during the Korean War years. However, the Turkish front was of vital importance in the Cold War effort. The US alliance with Turkey continued to contribute to the United States' Cold War strategy even after the conclusion of the Korean War. During the arms race with the USSR, there came

a point where the means of delivery of the weapons was the most significant aspect of the race.

Turkish critics put forward the following claims on Turkey's economic dependence on the USA: American economic aid to Turkey was used mostly by pro-American Turkish economic elite, multinational and American companies to strengthen their position and helped them exploit Turkey's economic resources and to control the Turkish economy. This was the American's intention as well. The Turkish economy fell wholly under the influence of the American economy with American aid and foreign investment. American economic elite used Turkey's raw materials and labor force for their own interests and deliberately tried to prevent the development of the Turkish economy. The consortium which was established by several countries to supply economic aid to Turkey and the American aid agency, AID used their power to control and direct the Turkish economy and to intervene in Turkey's domestic politics. The United States used its aid to Turkey as means of pressure to force Turkey to fulfil some American demands as was seen in the Cyprus and opium questions [11, p. 30].

Conclusion. With the end of the Second World War, Turkey was faced with a fateful dilemma – either join the countries of Western democracy, or the bloc of pro-Soviet states. Given the territorial claims of the Soviet Union against Turkey, Ankara decided to move closer to the United States and the countries of Western Europe. This largely explained Turkey's decision to enter the Korean war on the side of the United States and its allies. As a result, Turkey continued its relations with the United States in the period of the Cold War to protect Turkey's independence and territorial integrity from the USSR. The biggest tension between Turkey and the United States was in the 1975–78 arms embargo. This was a great failure because in return, Turkey was concerned about ending the US embargo by closing the US base in its territory using its geostrategic position. Even if relationship between two countries continued to be strategic partnership during the Cold War, two countries disagreed over many issues. Shift of the defense strategy of the NATO from massive retaliation strategy to flexible response strategy in spite of the opposition of many NATO allies including Turkey and removal of the Jupiter missiles as a result of secret negotiations between the Soviet Union and the US in spite of Turkey's reservations were among the issues that created tension in relations between the US and Turkey. After these developments, Turkey reevaluated its foreign and security policies and tried to follow a more balanced and multi-directional foreign policy.

References:

1. Abramowitz M., Turkey's transformation and American policy \ Çandar C. Some Turkish perspectives on the United States and American policy toward Turkey. New York: The century Foundation Press, 2000.
2. Akalın C., Soğuk Savas ABD ve Türkiye-1: Olaylar-Belgeler (1945–1952). İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003.
3. Armaoğlu F., 20. Yüzyıl siyasi tarihi (1914–1995). İstanbul: Timaş. 2017.
4. Brother Nations, Korea and Turkey. A history of Turkish soliders participation in the Korean War. Ministry of Patriots and Veterans Affairs, Republic of Korea. Seoul, 2007 .
5. Chomsky N., The Chomsky readers, edited by James Peck, New York: Pantheon books, 1987.
6. Gaddis J. G. The United States and the origins of the Cold War 1941-1947. New York: Columbia University press. 1972.
7. Melvyn P. Leffler, Strategy, Diplomacy and the Cold War: The United States, Turkey and NATO, 1945–1952, Journal of American History, Vol. 71 (4), 1985.
8. Norman F. Fifty year War: Conflict and Strategy in the Cold War, Washington: Naval Institute Press, 2000.
9. Oran B., Türk dış politikası Kurtuluş savaşından bugüne Olgular, belgeler, yorumlar. 1919-1980, I cild, İstanbul: İletişim yayınları, 2004.
10. Türk Amerikan Yardımları (The turkish aid program), tərçümə Cenani S. S., / Genelkurmay başkanlığı yayınları, genelkurmay basımevi, Ankara: 1948.
11. Uslu N., The Turkish- American Relationship between 1947 and 2003: the history of a distinctive alliance. New York: Nova Science publishers. 2003.
12. Özer İ., Demokrat parti dönemi Siyasi ve sosyal hayat. İstanbul: İskenderiye kitap. 2015.
13. Mim Kemal Ö., Unutulan savaşın Kronolojisi Kore 1950-1953. İstanbul: Boğaziçi yayınları. 1990.
14. Öymen A., Değişim yılları. İstanbul: Doğan kitapçılık. 2004.
15. Özdemir H., The Turkish American relations toward 1960 Turkish revolution. The Turkish yearbook. Vol. XXXI.
16. Richard H. Solomon, Nigel Quinney. American Negotiating behavior. United states institute of peace, Washington. 2010
17. Hale W., Turkish Politics and the Military, London and New York, Routledge, 1994.
18. URL: <http://eng.majalla.com/2018/03/article55255654/us-turkey-history-complicated-relationship>.
19. URL: <http://www.tc-america.org/issues-information/us-turkey-relations>.
20. URL: <http://www.tc-america.org/issues-information/us-turkey-relations-27.htm>.

ОТНОШЕНИЯ ТУРЦИИ И США ВО ВРЕМЯ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ

Отношения между Турцией и Соединенными Штатами были построены в период холодной войны. На протяжении десятилетий в их взаимодействии доминировали политические и военные соображения, связанные с Европой, особенно с тем, как наилучшим образом справиться с советской стратегической угрозой и как лучше всего управлять сложным и проблемным треугольником Турция–Греция–Кипр. Однако спустя более двадцати лет после окончания холодной войны эти традиционные приоритеты укладываются в рамки новой повестки дня, которая отражает не только изменения в международной системе, но и замечательную трансформацию Турции от общества с преобладанием вооруженных сил к молодой демократии. Проанализированы вопросы раздора в этих отношениях, оценено влияние этих вопросов на внешнюю политику Турции. С этой целью проведена оценка политики США по переориентации стратегии обороны НАТО из масштабной стратегии возмездия на гибкую стратегию реагирования, несмотря на сопротивление некоторых союзников по НАТО, включая Турцию. Расследовано секретное соглашение США с Советским Союзом о выводе ракет «Юпитер» в Турцию во время кризиса на Кубе, несмотря на оговорки Турции. Проанализировано влияние этих вопросов на внешнюю политику Турции. После Второй мировой войны Турция стала частью Западного блока. Тем не менее, Турция, которая была страной с сильной властью, не согласилась с США в некоторых вопросах. Как следствие, продолжая оставаться частью Западного блока, Турция пыталась следовать более сбалансированной и многомерной внешней политике.

Ключевые слова: холодная война, Турция, США, НАТО, доктрина Трумэна, план Маршалла.

ВІДНОСИНИ ТУРЕЧЧИНИ ТА США ПІД ЧАС ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

Відносини між Туреччиною та Сполученими Штатами були побудовані в період холодної війни. Протягом десятиліть в їх взаємодії домінували політичні та військові міркування, пов'язані з Європою, особливо з тим, як найкращим чином упоратися з радянською стратегічною загрозою та як найкраще керувати складним і проблемним трикутником Туреччина–Греція–Кіпр. Проте через більш ніж двадцять років після закінчення холодної війни ці традиційні пріоритети укладаються в рамки нового порядку денного, який відображає не тільки зміни в міжнародній системі, але й чудову трансформацію Туреччини від суспільства з переважанням збройних сил до молодого демократії. Проаналізовані питання розбрату в цих відносинах, оцінений вплив цих питань на зовнішню політику Туреччини. Із цією метою здійснена оцінка політики США щодо переорієнтації стратегії оборони НАТО з масштабної стратегії відплати на гнучку стратегію реагування, незважаючи на деяких союзників по НАТО, включаючи Туреччину. Розглянута секретна угода США з Радянським Союзом про виведення ракет «Юпітер» у Туреччину під час кризи на Кубі, незважаючи на застереження Туреччини. Проаналізовано вплив цих питань на зовнішню політику Туреччини. Після Другої світової війни Туреччина стала частиною Західного блоку. Проте Туреччина, яка була країною із сильною владою, не погодилася із США з деяких питань. Як наслідок, продовжуючи залишатися частиною Західного блоку, Туреччина намагалася слідувати більш збалансованій і багатовимірній зовнішній політиці.

Ключові слова: холодна війна, Туреччина, США, НАТО, доктрина Трумена, план Маршалла.

Юшкевич В.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОЕКТ «М» ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА АМЕРИКАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ДОПОМОГИ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ БІЖЕНЦІВ (1942–1945 РР.)

Стаття присвячена маловідомому епізоду американської гуманітаристської політики періоду Другої світової війни, спрямованої на допомогу європейським біженцям. Усесторонній теоретичний аналіз вирішення наявних і потенційних проблем вимушених мігрантів здійснювався в рамках проекту «М». Він був санкціонований та розпочався з особистої ініціативи Президента США Франкліна Рузвельта наприкінці 1942 р. Робота комітету проходила в умовах війни та бездіяльності міжнародних інститутів допомоги, покликаних сприяти полегшенню долі вигнанців. У подібному кризовому стані перебував заснований американським лідером чотирма роками раніше Міжурядовий комітет із питань біженців. Проте Ф. Рузвельт не відмовився від проголошеної ним у березні 1938 р. політики допомоги політичним біженцям із Центральної Європи, вирішивши посилити її аналітико-теоретичне забезпечення.

Проект «М» є одним із прикладів американського геополітичного прогнозування, здійснюваного в період Другої світової війни. Вирішення проблеми біженців стало одним із важливих аспектів американського планування облаштування майбутнього післявоєнного світу. Головними дійовими особами проекту стали відомі в США науковці – географ Ісайя Бовман і археолог Генрі Філд. Також до вирішення поставлених завдань на постійній або тимчасовій основі з групою Бовмана-Філда співпрацювали інші американські вчені. Окрім науковців, до праці залучалися перекладачі, літредактори та коректори, стенографісти, секретарі, картографи.

Робота пов'язаних із проектом технічних працівників і аналітиків здійснювалася в різних напрямках, умовно зведених у шість серій (звіти, переклади, меморандуми й аналітичні записки, лекції, адміністративна та спеціальна серії). За час роботи проекту фахівцями було підготовлено близько 650 томів різноманітних документів, де містилися схеми розселення й вивчався потенціал господарського освоєння (колонізації) різних територій для вирішення проблеми європейських біженців та інших питань народонаселення. Так, серед найважливіших тем, які опрацьовували аналітики, задіяні в проекті, були питання облаштування повоєнного світу (доля Німеччини та шляхи подолання демографічної кризи), аналіз правових механізмів здійснення міграції за нормативно-правовими актами країн світу, планування заходів запобігання очікуваній післявоєнній кризі біженців у Європі. Одним із найважливіших завдань групи став повний аналіз поселенських можливостей практично всіх без винятку куточків світу стосовно розселення європейських євреїв. Аналізувалася зарубіжна практика розміщення біженців, досвід переселення великих груп населення й освоєння нових територій. Також детально вивчався потенціал для компактного розселення вимушених мігрантів (Британська Гвіана, Венесуела, Бельгійське Конго, Австралія, Палестина, Панама, Мексика, Гондурас, Колумбія, Ангола, Уганда, Південна Родезія, Перу, Еквадор і багато інших).

Роботи на проектом «М» були згорнуті невдовзі після смерті Франкліна Рузвельта його наступником на посаді Президента США Гарі Труменом. Досліджувана в статті діяльність Комітету Бовмана-Філда є важливою сторінкою в історії американської політики допомоги європейським політичним біженцям.

Ключові слова: проект, аналітика, Генрі Філд, Ісайя Бовман, біженці, міграція, планування, Франклін Рузвельт.

Постановка проблеми. Навіть у тяжкій воєнній роки гуманітарні проблеми залишалися важливою складовою частиною внутрішньої та зовнішньої політики Білого Дому. Одним із ключових

аспектів цієї діяльності була допомога політичним біженцям. В умовах перших років війни створений з ініціативи Ф. Рузвельта Міжурядовий комітет із питань біженців практично не функціонував,

тому американська сторона одноосібно намагалася опікуватися проблемою. У 1942 р. новини про успіхи антигітлерівської коаліції на фронтах і перші відомості про звірства німців у концтаборах змушували активізувати зусилля з допомоги. Окрім того, американська адміністрація переймалася питаннями планування повоєнного устрою Старого Світу. Так, лідер США розумів, що після завершення війни в Європі розгорнеться безпрецедентна за своїми масштабами міграційна криза, тож він прагнув мати варіанти її вирішення «вже зараз», щоб бути готовим до цього після перемоги над нацизмом [3, р. 14]. Очікуючи різке зростання кількості біженців і переміщених осіб, американці прагнули вирахувати потенційні загрози загострення питання національних меншин і теми перенаселення з метою мінімізації чинників напруженості в повоєнній Європі. Під час аналітичного планування повоєнної долі Німеччини питання демографії та міграції вбачалися американською стороною одним з інструментів установалення тривалого миру у світовому масштабі.

Ще одним аргументом Ф. Рузвельта стосовно стимулювання аналітичних напрацювань була нестабільність Версальської системи. Так, Г. Філд згадував, що американський лідер указував, як на Паризький мирній конференції рішення приймалися поспіхом, без урахування знань про конкретні регіони [5, р. 340].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні сюжети, пов'язані з аналітичними напрацюваннями в рамках проекту «М», знайшли часткове відображення в роботах Девіда Вімана [14], Томмі Сйoberга [12], Метью Франка [6; 8]. Допомога європейським біженцям у рамках проекту «М» оцінюється істориками по-різному. Так, канадський професор Грег Робінсон указує на «расистську» складову частину проекту. Дослідник вважає, що аналітична група була створена американським лідером із метою вивчення реальності виселення європейських представників великих етнічних меншин із місць їх компактного проживання. Г. Робінсон пише, що нібито, на думку Ф. Рузвельта та його аналітиків, саме вони були джерелом нестабільності на континенті («група політичної нестабільності»), а тому з метою досягнення миру й спокою їх варто було виселити до безлюдних територій Азії. У своїх роботах [9; 10] науковець намагається пояснити зміст деяких напрацювань «президентського проекту» дарвіністським розумінням поняття «раса» та парадоксом «гуманітаризму Рузвельта» [10, р. 65–66].

Цінними джерелами для дослідження теми є щорічні звіти секретаря проекту Д. Картера [1] та спогади його учасників (Г. Філда [4; 5] і Р. Штрауса-Хупі [13]).

Постановка завдання. Метою написання статті є аналіз діяльності учасників проекту «М» у контексті політики допомоги США стосовно європейських біженців під час Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. У жовтні 1939 р. Ф. Рузвельт озвучив цифру в 10–20 мільйонів осіб, які ризикують стати біженцями чи втратити домівки в результаті війни [6, р. 242]. Для створення масштабного плану з вирішення завдання допомоги такій кількості осіб необхідно було здійснити широке квазіакадемічне дослідження міграції. Із цим завданням, на думку Президента США, повинен був упоратися невеличкий «антропологічний комітет». Спочатку Ф. Рузвельт звернувся з проханням очолити проєкт до відомого вченого, чеського мігранта-антрополога Алеша Грдлічку. На той момент сімдесятирічний науковець був куратором відділу фізичної антропології Смітсонівського музею природничої історії у Вашингтоні. У листі до Президента США від 27 травня 1942 р. він пропонував скликати «Панамериканську конференцію з питань повоєнної імміграції», за наслідками якої слід було б створити Міжнародний центр із координації міграційних заходів. А. Грдлічка очікував, що організація опікуватиметься аналізом економічної, антропологічної та медичної складників міграції. З іншого боку, він пропонував при Національному природничому музеї створити експертну групу, яка б негайно розпочала свою роботу. Перші її звіти вчений обіцяв надати вже за декілька місяців. При цьому, за його задумом, фінансування проекту мало здійснюватися за рахунок приватних інституцій. Також Грдлічка запропонував створити Світову організацію з питань еміграції, ядром якої в майбутньому могла б стати дослідницька група [8, р. 130].

Після консультацій із державним секретарем Корделом Халлом і його заступником Самнером Веллесом щодо потенційного впливу цієї ініціативи на американську зовнішню політику на початку червня 1942 р. Ф. Рузвельт вирішив санкціонувати створення Інституту народонаселення. Реалізувати цей проєкт президент попросив двох своїх довірених осіб – Ісайю Бовмана та Джона Картера.

Ісайя Бовман був одним із найвідоміших американських географів, до 1935 р. протягом двадцяти років очолював Американське географічне

товариство, а згодом був ректором Університету Джона Гопкінса в Балтіморі. Його неодноразово запрошували в якості консультанта президенти Вудро Вільсон і Франклін Рузвельт. Наприкінці Першої світової війни він входив до американської аналітичної групи «Інквасері», завданням якої було прогнозування устрою повоєнної Європи. У своїх працях обстоював ідеї колонізації незайнятих територій планети, що дозволило б істотно знизити соціальну напругу в перенаселених країнах. 1938 р. став одним із головних експертів-консультантів Президентського дорадчого комітету з питань політичних біженців. У 1938–1940 рр. І. Бовман готував аналітику стосовно потенційних можливостей виселення євреїв до малозаселених регіонів Латинської Америки й Африки. На думку Г. Робінсона, переселення євреїв до незалюдненої сільської місцевості могло свідчити про те, що Рузвельт прагнув перетворити євреїв на аграріїв, оскільки вони в ролі торговців і банкірів могли викликати велике роздратування в місцевого населення [10, р. 69]. До моменту вступу США в Другу світову війну проекти І. Бовмана перебували на різній стадії. Так, йому вдалося розпочати переговори з венесуельським урядом щодо створення поселення іммігрантів у долині річки Оріноко [14, р. 60]. У 1942–1943 рр. Бовман входив до складу Дорадчого комітету повоєнної зовнішньої політики (Advisory Committee on Postwar Foreign Policy), а згодом – трансформованої групи Informal Political Agenda Group.

Джон Ф. Картер був відомим журналістом і оглядачем видань *New York Times*, *Liberty*, *Vanity Fair*. Починаючи з 1941 р., став радником Держдепу та здійснював секретні дослідження для Білого Дому – щодо лояльності японських громад Західного узбережжя США, розроблення експериментальної зброї, політичної ситуації у французьких колоніях (Мартініка) тощо. Оскільки Д. Картер не мав спеціальних знань у питаннях міграції та демографії, він погодився взяти на себе роль організатора (секретаря) і скарбника проекту. Інтелектуальну складову частину проекту мав забезпечити дослідник близькосхідних цивілізацій, чиказький археолог Генрі Філд. У липні 1942 р. Ф. Рузвельт висловив ідею розширення майбутнього «комітету» за рахунок антропологів із Канади та Мексики. Завданням цієї структури мала б стати підготовка до створення Інституту народонаселення та написання звітів про очікувані етнічні проблеми повоєнної міграції населення. На цьому етапі формування організації відзначалася необхідність пошуку потенційних місць

розселення (особлива увага приділялася Південній Америці та Центральній Африці) і визначення кола людей, які потребують переселення. У 1966 р. Д. Картер згадував про неможливість нормальної співпраці з А. Грдлічкою, адже той лише розраховував використати державне фінансування для перевірки своїх міграційних теорій доколумбової ери в Мексиці. Тоді ж Д. Картер висловив американському лідеру сумніви стосовно доцільності вибору А. Грдлічки у якості керівника проекту. Після цього останній фактично відійшов від участі в ньому.

У листопаді 1942 р. в документах з'являється поняття «Комітет Бовмана-Філда з питань міграції та переселення». 1 грудня 1942 р. Ф. Рузвельт офіційно схвалив діяльність дослідницької групи, метою якої визначили вивчення різних регіонів планети з надлишком і нестачею населення (расово-релігійний склад, особливі професійні та ментальні характеристики, здатність адаптуватися в нових умовах). Так стартувала реалізація проекту «М». Обрана літера означала тематичне призначення та головний вектор діяльності, адже головним предметом вивчення її учасників були процеси міграції. І. Бовман відмовився від керування групою, погодившись на статус радника, періодичне заслуховування й редагування звітів і одержання копій усіх документів.

Одразу було зазначено про секретний характер роботи групи. Це пояснювалося міркуваннями врахування громадської думки та позиції значної частини американського політикуму. Відкритий характер діяльності проекту стосовно вивчення міграції міг спровокувати непотрібний опір із боку багаторічних опонентів міграції всередині США. Формально група займалася збиранням інформації для створення архівної колекції з питань міграції та переселення. Секретність проявлялася навіть у тому, що канадські консультанти проекту Даймонд Дженес і Вільям Макінтош не знали, з якою метою вони здійснюють аналіз надісланої їм інформації [7, р. 126].

У межах проекту було зібрано науково-дослідницьку групу, до якої увійшли чотирнадцять фахівців. Учасники проекту «М» працювали в трьох кімнатах Бібліотеки Конгресу, наданих директором закладу Арчибальдом МакЛейшем. Окрім бібліотеки, дослідники одержували матеріали від зарубіжних представників у Канаді та Мексиці, від розвідки, міністерства сільського господарства, міністерства торгівлі тощо. Оскільки група не мала фахівців з усіх галузей, ураховуючи президентський інтерес, вони могли використо-

увати потенціал запрошених спеціалістів для здійснення одноразових досліджень. На постійній основі в проєкті працювали аспірант Нью-Йоркського університету Сріпаті Чандрасехар (фахівець із демографії південних країн), керівник відділу славістики та Центральної Європи Бібліотеки Конгресу Сергій Якобсон, каталогер бібліотеки Антоні де Балаші (колишній очільник політичного відділу угорського МЗС, 1941 р. мігрував до США), співробітник Принстонського університету Стівен Поссоні (біженець з Австрії, мігрував до Чехословаччини та Франції, утік від гестапо), співробітник Пенсильванського університету Роберт Штраус-Хупі.

Одразу було визначено, що робота проєкту відбуватиметься навколо наукового пошуку відповідей на чотири запитання: які люди потребують переселення? Хто вони? Куди вони можуть піти? Що рекомендується зробити, щоб їх переселення завершилося успіхом? Робота в межах проєкту здійснювалася за шістьма напрямками (серіями) – звіти, переклади, меморандуми (аналітичні записки), лекції, адміністративна та спеціальна серії. Учасники групи здійснювали наукові дослідження, переклади, редагування та коректуру текстів, друкарський і типографський набір текстових матеріалів.

Перша із серій, серія доповідей, була пов'язана з вивченням місць потенційного розселення, господарського освоєння чи колонізації, динамікою населення та прогнозуванням демографічних процесів. Група документів серії перекладів складалася з іншомовних статей і доповідей. Переклади робилися переважно з російської і японської мови. Незначна частина матеріалів була присвячена країнам Латинської Америки та Південно-Західної частини Тихого океану.

До групи серії меморандумів увійшли аналітичні матеріали та резюме з різних тем, підготованих іноземними урядами, різноманітними американськими державними установами, представниками міжнародних громадських і приватних організацій. Серія лекцій складалася з промов, виступів і презентацій запрошених науковців із різних галузей і штатних працівників проєкту. Значна частина матеріалів групи присвячена аналізу міграційного законодавства різних країн світу. Чимало документів стосувалися безпосередньо єврейської міграції та були надані неурядовими громадськими організаціями – Новою школою соціальних досліджень і Товариством допомоги єврейським мігрантам (ХІАС).

Адміністративна серія містила доповіді про соціальне становище в нацистській Німеччині,

наслідки потенційної окупації, вибудовування відносин із повоєнною Німеччиною. Окрім проєкту «М», питання повоєнного устрою та долі лідера ворогуючого блоку обговорювалися в американському політикумі. Певну активність у цьому виявляв міністр фінансів США Генрі Моргентау-молодший. Так, 1943 р. у приватній розмові із Ф. Рузвельтом він жартома запропонував здійснити план «пасторалізації», зміст якого зводився до стерилізації нацистських лідерів. Наступного року він же висунув ідею втілення в життя низки заходів, які б мали забезпечити подальше недопущення розв'язування Німеччиною третьої світової війни. Ішлося про територіальне розчленування країни, деіндустріалізацію німецької економіки та перетворення її на аграрну, перехід промислових районів під міжнародний контроль, ліквідацію важкої промисловості, повну демілітаризацію та низку інших економічних планів (децентралізація банківського сектора, заборона ведення зовнішньої торгівлі, заборона морського рибальства, ліквідація хімічної промисловості, жорсткі податкові норми, вирубування лісів). «План Моргентау» був підтриманий Президентом Ф. Рузвельтом і схвалений на Другій Квебекській англо-американській міжсоюзницькій конференції у вересні 1944 р. Згодом подробиці стали відомі німецькій розвідці та використовувалися в нацистській пропаганді як приклад того, що «євреї хочуть перетворити Німеччину на велике картопляне поле» [6, р. 249].

Спеціальна серія присвячувалася дослідженням про Радянський Союз, також містила складений атлас населення та міграційних тенденцій, доповіді про Тринідад і Британську Гвіану. Розглядалися питання «колонізаційного експерименту» в Бірбіджані, освоєння радянського Туркестану, імміграційні проблеми СРСР [6, р. 230].

Серед запрошених науковців у роботі проєкту взяв участь Йосиф Бер Шехтман, який народився в Одесі та був випускником Новоросійського університету. У революційні роки входив до групи євреїв, які співпрацювали з українським національним визвольним рухом. У 1918–1919 рр. – співробітник Єврейського національного секретаріату УНР. 1920 р. мігрував до Німеччини, а 1941 р. – до США. Співпрацював зі Всесвітнім Єврейським конгресом, із 1943 р. очолював Бюро дослідження міграцій населення. У квітні 1943 р. Й. Шехтман підготував для проєкту рукопис «Переміщення населення в Європі, минуле й сучасність». За чотири місяці він написав доповідь про німецьку колонізацію «Переміщення населення в Європі, 1939–42». Із дослідницькою групою проєкту «М»

працював у якості консультанта. Після такого досвіду від вивчення демографічних процесів не відмовився. 1947 р. написав аналітичну доповідь, де здійснювалося наукове прогнозування потенційних міграційних маршрутів в Азії.

Напередодні Тегеранської конференції, 2 жовтня 1943 р., Ф. Рузвельт мав приватну зустріч із Г. Філдом у резиденції Шангри-Ла в штаті Меріленд (у 1942–1953 рр. назва резиденції – Кемп-Девід). Президент зазначив, що потрібно вчинити так, щоб Й. Сталін не використовував проблеми темношкірого населення в країні. Тому американський лідер попросив вивчити становище нацменшин в СРСР, особливо в Центральній Азії та Закавказзі. Також обговорювалися гіпотетична й теоретична ідея масового переміщення європейських біженців до Північної Африки, де зрошення морською водою могло б перетворити регіон із пустельного на передовий аграрний [9, р. 24].

Щорічна доповідь про підсумки роботи проекту за 1943 р. засвідчує, що пік діяльності проекту припав саме на цей рік. Маже щодня у файлах групи з'являлися нові документи. Питання потенційного переселення опрацьовувалися дуже ґрунтовно та скрупульозно. Аналізована інформація, на перший погляд, стосовно кожного окремого випадку радше нагадувала комерційне дослідження, ніж секретну державну програму. Так, фахівцями проекту «М» вивчалися масштаби вирощування кукурудзи в радянському Заураллі, стан тваринництва та целюлозно-паперового виробництва в Британській Гвіані, родючість ґрунтів венесуельських провінцій Сан-Карлос і Валенсія, природні умови корейських островів Дагелет і Квелпарт, відбудова звільненої території України [1, р. 13]

Також розглядалися більш наближені до задекларованого предмета роботи структури: матеріали-звіти Американського Єврейського комітету про діяльність у Східній Європі, досвід існування єврейських поселень в Аргентині та канадській провінції Саскачеван [3, р. 14]. Із цією ж метою провели інтерв'ю з очільником Єврейського колонізаційного товариства Луїсом Юнгером.

Звісно ж, аналізувалися поселенські можливості Абіссинії, Кенії, Уганди, Танганьїки, Родезії, Мозамбіку, Анголи, Палестини, Мексики, Нігерії тощо. Також вивчався досвід з освоєння територій (Перу, Еквадор, Канада) чи розміщення біженців (греки в Бельгійському Конго, польські біженці в Мексиці, судетські біженці в Британській Колумбії) [1, р. 14, 20–27]. Аналізувався проект Б. Муссоліні щодо осушення Понтійських боліт поблизу Риму (1930–1940 рр.) і створення там поселень

(Сабаудія, Понтинія) із метою розселення представників незаможних верств.

Масштабні дослідження вдалося здійснити не в останню чергу завдяки розширенню штату дослідницької групи. Тепер у межах проекту здійснювали наукові пошуки двадцять п'ять штатних працівників. Їхні обов'язки розподілялися так: Роберт Штраус-Хупі як фахівець із питань геополітики редагував більшість матеріалів, займався пошуком наукових робіт для подальшого аналізу. Володів німецькою, французькою й італійською мовами; Сергій Якобсон відповідав за всі дослідження стосовно Радянського Союзу, залучав до роботи нью-йоркських колег. Володів російською, німецькою, французькою та польською мовами; Готфрід Соломон-Делатур був німецьким соціологом, викладав у Франкфуртському університеті. 1933 р. мігрував до Франції, де працював у Сорбонні. 1941 р. переїхав до США та став викладачем Нової школи соціальних досліджень у Нью-Йорку. У проекті відповідав за дослідження Франції, а також Північної та Східної Африки. Володів німецькою, французькою й італійською мовами; Стівен Поссоні вивчав Німеччину, Італію, Іспанію та Францію. Володів мовами означених країн; Антоні Белеші займався дослідженням Південної Америки та Східної Африки. Володів угорською, німецькою, французькою, іспанською й італійською мовами; Ісидор Дордік вивчав СРСР і Маньчжурію. Володів німецькою, іспанською, російською, ідишем, івритом, нідерландською, польською та шведською мовами; К.С. Юм займався питаннями Кореї. Володів корейською, японською та китайською мовами [1, р. 3–4].

Роберт Макс Кемпнер разом із дружиною готував матеріали для адміністративної серії. Обидва члени подружжя володіли німецькою й італійською мовами. Працювали на громадських засадах. Раніше Р. Кемпнер був німецьким адвокатом, викладав в університетах Фрайбурга та Берліну. 1935 р. мігрував до Франції, а за чотири роки – до США, де став урядовим радником; Джеральд Хекстон працював неповний робочий день над французькою доповіддю та займався перекладами. Володів французькою та частково німецькою мовами; Едвард Лемпсон була редактором, коректором і літредактором. Володіла іспанською, французькою, німецькою, частково чеською й італійською мовами; Елізабет Беверлі була секретаркою А. Белеші. Також працювала над дослідженнями Південної Америки та Східної Африки. Володіла іспанською та французькою мовами. Д. Данн і Віллі Простов працювали неповний

робочий день у ролі набірниці, друкарки та коректора [1, р. 4–5].

Мері Фрінско виконувала обов'язки секретарки Р. Штрауса-Хупі. Володіла російською, українською та польською, вивчала італійську мову; Текла Повлак працювала секретаркою. Частково володіла українською та вивчала російську мову; Юджин (Євген) Простов був співробітником бібліотеки коледжу Айови, неодноразово співпрацював із Г. Філдом в антропологічних дослідженнях. Перекладав більшість російськомовних матеріалів, переважно на сільськогосподарську тематику. Володів російською, болгарською, французькою, грузинською й іншими слов'янськими мовами; Самюел Кутчерофф перекладав і готував матеріали щодо міграційного законодавства в Східній Африці; Джоозеф Вітла Стінсон був колишнім юристом відділення Латинської Америки Держдепу США. У проєкті вивчав аспекти легальної міграції в країни Східної Африки та Південної Америки [1, р. 5–6].

Кері Хепнер працювала на умовах погодинної оплати. Збирала та резюмувала статті з питань міграції й переселення, перекладала з німецької; Емілі Еріксон на підставі португальських джерел готувала матеріали про Анголу. Співробітники американської розвідки (Управління Стратегічних Служб) Л. Джичковські та Д. Бекер готували та копіювали карти для проєкту; Ще дев'ять осіб, переважно з УСС, на непостійній основі залучалися до виконання технічної роботи. Зв'язковим офіцером проєкту з відділенням G2 (відділ розвідки армії США) був призначений капітан Джилман Спенсер. Зарубіжними представниками проєкту, які виконували різні завдання, були Даймонд Дженнес (Канада) і Альфонсо Касо (Мексика) [1, р. 3–10].

Найкращими регіонами для розселення європейських переселенців учасниками дослідницької групи визначалися регіони, розташовані в Аргентині, Бразилії, Болівії, Венесуелі та Канаді. Також відзначався величезний поселенський потенціал американської Аляски. Так, за оцінками фахівців, після війни з Європи необхідно буде переселити один мільйон родин, а загальна вартість цього процесу мала б становити близько двадцяти п'яти мільярдів доларів США [3, р. 15].

У своїй політиці допомоги Ф. Рузвельт традиційно сподівався на підтримку країн Латинської Америки. Незважаючи на скромні результати такої співпраці після Еваїнської конференції, американський лідер вважав, що після завершення війни йому вдасться схилити більшість країн регіону до того, щоб прийняти в себе європейських біженців. Цього, на його думку, можна було досягти шля-

хом винесення питання на рівень двосторонніх відносин і укладання спеціальних угод. Особливе значення мало залучення до процесу Аргентини – економічного лідера регіону [10, р. 71]. Проте в проєкті «М» не всі розділяли оптимістичні очікування американського лідера. Так, у доповіді співробітника економічного інституту країн Латинської Америки Джона Романо «Проблеми міграції повоєнної Мексики та країн Південної Америки» робився прогноз, що режими регіону самостійно нізащо не погодяться на розміщення в себе європейських біженців. Це було пов'язано із сильними націоналістичними настроями.

Іншою метою започаткування й існування проєкту «М» було сприяння американській дипломатії. Так, Ф. Рузвельт хотів виявити коло політичних проблем, що могли виникнути під час імовірних повоєнних перемовин із «країнами переселення» (англ. *resettlement countries*), які американський лідер збирався провести та завершити особисто. Для забезпечення виконання цього завдання учасниками проєкту «М» превентивно аналізувалися всі можливі заперечення, які могли бути озвучені з боку іноземних партнерів, і формувався набір спростувань і контраргументів. Проте Ф. Рузвельт не встиг скористатися з результатів досліджень проєкту «М». Так, один з учасників проєкту Роберт Штраус-Хупі пізніше згадував у своїх мемуарах, що Ф. Рузвельт принципово керувався довгостроковими очікуваннями – не військове чи політичне значення проблеми біженців, а саме вплив вирішення цієї проблеми на майбутній світ мобілізував гуманітарну щедрість Президента [13, р. 188].

Після смерті Рузвельта та заслуховування доповіді Картера 4 травня 1945 р. новий американський лідер Г. Трумен продовжив роботу проєкту ще на півроку, сподіваючись використати напрацювання групи у своїй діяльності. У липні 1945 р. керівників проєкту Г. Філда та Д. Картера запросили до Москви на науковий ювілей. Там останній мав спробувати з'ясувати якусь інформацію стосовно ядерної програми СРСР. За підсумками відвідин Радянського Союзу він підготував для Президента США секретну доповідь [12, р. 77]. Наступна зустріч із наступником Ф. Рузвельта, що пройшла 30 жовтня 1945 р., призвела до того, що продовження подальшої роботи над проєктом визнавалося недоцільним із погляду подальших фінансових витрат і відсутньою підтримкою Г. Труменом концепції «глобальної планової міграції». Роботи на проєкті «М» були згорнуті 30 листопада 1945 р. [4, р. 1].

У 1947 р. досвід роботи учасників проекту «М» намагався актуалізувати колишній військовий психолог і письменник Ладіслаас Фараго, який вважав, що напрацювання вчених можуть знадобитися в діяльності ЮНРА та МОБ і бути використані як один з інструментів для побудови підвалин міцного й тривалого миру у світі. Саме він першим підняв «завісу секретності» навколо проекту, написавши статтю в оонівський журнал. Повністю документи проекту «М» були оприлюднені в червні 1960 р. [12, р. 76]. Проте ці матеріали так і не були використані представниками МКБ і МОБ, яким вони могли допомогти в здійсненні переселенської роботи.

Пізніше один з учасників проекту, Р. Штраус-Хупі, оцінюючи його підсумки, писав, що він не був цілком невдалим і частково врахований під час повомного заселення переміщених осіб у спеціально сплановані будиночки в містах і селах. На його думку, більш широке використання результатів наукових досліджень учасників проекту (географів, агрономів, антропологів, соціологів і фахівців із міграційного законодавства) могло б суттєво полегшити переселення й адаптацію діті в США [13, р. 193].

Подальша доля учасників проекту «М» складалася по-різному. Так, фахівець із демографії південних країн Сріпаті Чандрасехар став депутатом індійського парламенту, а в 1967 р. очолив міністерство охорони здоров'я та планування сім'ї Індії. Антоні Де Балаші очолюватиме один із відділів Світового банку, Стівен Поссоні стане одним із розробників рейганівської Стратегіч-

ної оборонної ініціативи, а Роберт Штраус-Хупі зробить кар'єру в американській дипломатичній службі, представляючи інтереси США в Цейлоні, Бельгії, Швеції, Туреччині та при НАТО.

За підсумками трирічної роботи в межах проекту «М» були підготовані близько 650 документів (152 доповіді, 328 меморандумів, 103 переклади з інших мов, 47 лекцій і 17 адміністративних документів), зведених у 96 томів [11, р. 302].

Висновки. Отже, у статті розглядався маловивчений аспект зовнішньої політики Ф. Рузвельта, пов'язаний із секретним проектом «М», учасники якого готували для Білого Дому аналітику для розв'язання потенційної повомної європейської демографічної кризи. Досліджувана у статті діяльність Комітету Бовмана-Філда є важливою сторінкою в історії американської політики допомоги європейським політичним біженцям, адже, незважаючи на академічний характер роботи, проект користувався підтримкою на найвищому рівні. Його учасники постійно співпрацювали з розвідкою та декількома американськими відомствами. Оскільки всі роботи на проектом «М» були згорнуті 1945 р. і до практичного їх утілення справа не дійшла, матеріали та документи становлять винятково дослідницький інтерес. Подальшим перспективним напрямом вивчення питання наукового прогнозування довгострокового розселення біженців є порівняльний аналіз пропозицій дослідницької групи проекту «М» щодо створення поселень біженців у Південній Америці та Східній Африці.

Список літератури:

1. Archivists of the Franklin D. Roosevelt Library and Museum in New York. John Franklin Carter Papers. Annual Report of «М» Project for the year 1943. 1944. January 7.
2. Breitman R., Lichtman A. FDR and the Jews. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2013. 464 p.
3. Farago L. Refugees: The Solution of F. D. R. Saw it. United Nations World. 1947. June. pp. 14–15.
4. Field H. The M Project for F. D. R.: Studies for migration and settlement. Ann Arbor: Edwards Brothers, 1962. 421 p.
5. Field H. The Track of Man: Adventures of an Anthropologist. Garden City, NY: Doubleday, 1953.
6. Frank M. Making Minorities History. Population Transfer in Twentieth-Century Europe. Oxford: Oxford University Press, 2017. 464 p.
7. Price D. Anthropological Intelligence: The Deployment and Neglect of American Anthropology in the Second World War. Durham, London: Duke University Press, 2008. 400 p.
8. Refugees in Europe, 1919–1959: A Forty Years' Crisis? / edited by Matthew Frank, Jessica Reinisch. London: Bloomsbury Academic, 2017. 272 p.
9. Robinson G. After Camp: Portraits in Midcentury Japanese American Life and Politics. Journal of Transnational American Studies. 2012. 4 (1). pp. 15–30.
10. Robinson G. Le Projet M de Franklin D. Roosevelt: construire un monde meilleur grâce à la science... des races. Critique internationale. 2005. Vol. 2. № 27. pp. 65–82.
11. Smith N. American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization. Oakland: University of California Press, 2004. 586 p.
12. Sjöberg T. The Powers and the Persecuted. The Refugee Problem in the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR), 1938–1947. Lund: Lund University Press, 1991. 260 p.

13. Strausz-Hupé R. In my Time: An Eclectic Autobiography. New York, W. W. Norton and Co, 1965. 284 p.
 14. Wyman D. Paper walls America and the refugee crisis, 1938–1941. Amherst: University of Massachusetts Press, 1968. 306 p.

ПРОЕКТ «М» КАК ЧАСТЬ АМЕРИКАНСКОЙ ПОЛИТИКИ ПОМОЩИ ЕВРОПЕЙСКИМ БЕЖЕНЦАМ (1942–1945 ГГ.)

Статья посвящена малоизвестному эпизоду американской гуманитаристской политики периода Второй мировой войны, направленной на помощь европейским беженцам. Всесторонний теоретический анализ решения существующих и потенциальных проблем вынужденных мигрантов осуществлялся в рамках проекта «М». Он был санкционирован и начатся по личной инициативе Президента США Франклина Рузвельта в конце 1942 г. Проект «М» является одним из примеров американского геополитического прогнозирования, осуществляемого в период Второй мировой войны. Решение проблемы беженцев стало одним из важных аспектов американского планирования обустройства будущего послевоенного мира. Исследуемая в статье деятельность Комитета Боумена-Филда является важной страницей в истории американской политики помощи европейским политическим беженцам.

Ключевые слова: проект, аналитика, Генри Филд, Исая Боумен, беженцы, миграция, планирование, Франклин Рузвельт.

PROJECT “M” AS A COMPONENT PART OF AMERICAN RELIEF POLICY CONCERNING EUROPEAN REFUGEES

The article is devoted to a little-known episode from the American humanitarian policy during the WW II aimed to assist European refugees. A comprehensive theoretical analysis and the solution of the existing and potential problems of forced migrants was carried out within the framework of the “M” project. It was sanctioned and launched due to a personal initiative of US President Franklin Roosevelt at the end of 1942.

The work of the “M” Project committee” was conducted at a wartime period and when international institutes with jurisdiction on refugees showed low effectiveness. Moreover, in a similar crisis, there was Intergovernmental Committee on Refugees founded by the American leader four years prior. However, Roosevelt did not abandon his policy of assistance to political refugees from Central Europe proclaimed by him in March 1938 deciding to strengthen its analytical and theoretical support.

Project “M” is one of examples of American geopolitical forecasting carried out during the WW II. The solution to the refugees’ problem became one of the important aspects of American planning of the future of the post-war world. Well-known American scientists as geographer Isaiah Bowman and archaeologist Henry Field became the leading runners of the “M” Project. Other American scholars and specialists also collaborated on a permanent or temporary basis with the Bowman-Field group. In addition to the scholars, translators, lecturers and proofreaders, stenographers, secretaries, cartographers were involved in the process.

Project related work of various technical workers and analysts was carried out in several directions, conventionally summarized in six series – reports, translations, memorandums and analytical notes, lectures, administrative and special series. During the project specialists prepared approximately 650 volumes of various documents which contained schemes for resettlement and studies of the potential of economic development (colonization) of different territories to solve the problem of European refugees and other issues of population.

Therefore, among the most important topics that were worked out by analysts involved in the project were the issues of the post-war world organization (the future of Germany and ways to overcome the demographic crisis), the analysis of legal procedure of migration process under the normative and legal acts of the countries of the world, planning measures to prevent possible post-war refugee crisis in Europe. One of the most important tasks of the group was fully analyze the settlement opportunities of all suitable areas of the world concerning the resettlement of European Jews. The foreign practice of refugee placement, the experience of resettlement of large groups of population and the development of new territories were researched. Also, the potential for the compact settlement of forced migrants (British Guiana, Venezuela, the Belgian Congo, Australia, Palestine, Panama, Mexico, Honduras, Colombia, Angola, Uganda, South Rhodesia, Peru, Ecuador and many others) was studied in detail.

Project “M” activities were cut shortly after the death of Franklin Roosevelt by his successor US President Harry S. Truman. The research on the activities of the Bowman-Field Committee is an important page in the history of US policy of assistance to European political refugees.

Key words: project, analytics, planning, Henry Field, Isaiah Bowman, refugees, migration, FDR.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 351.852:930.25

Міненко Л.М.

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

ДО ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ: КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

У статті досліджено різноманітні підходи науковців до визначення поняття «історичне джерело». Це дало можливість переосмислити повноту класифікації опрацьованого автором джерельного масиву інформації про діяльність Національного військово-історичного музею України (НВІМУ) у період з 1995 по 2013 роки. Проведено аналіз і дано оцінку повноти й системності інформації, представленої у виявлених джерелах, що сприяло фіксації певних неточностей і авторської інтерпретації. Запропоновано введення до наукового обігу корпусу джерел (на прикладі становлення й розвитку НВІМУ) за вдосконаленою класифікацією. Обґрунтовано, що представлені класифікаційні групи дадуть можливість науковцям і працівникам музейної сфери достатньо системно оцінювати масиви значної інформації, не допускати суб'єктивної ентропії, якісно поглиблювати пізнання історії.

Ключові слова: джерельна база, класифікація, історичні дослідження, Національний військово-історичний музей України, джерелознавство.

Постановка проблеми. Огляд і аналіз історичних джерел, присвячених діяльності Національного військово-історичного музею України (далі – НВІМУ), дозволив нам максимально віднайти й систематизувати сукупність матеріалів з обраної теми, класифікувати їх за авторською методикою, здійснити джерелознавчий аналіз і ввести в науковий обіг. Завдяки цьому ми визначили якісний зміст джерел, що дозволило конкретизувати періоди становлення й розвитку музею, зібрати додаткову інформацію про фахову діяльність його керівного складу шляхом опрацювання їхніх особистих спогадів, які ще не було опубліковано.

Здійснений нами у 2017 році історіографічний аналіз наявних публікацій з історії становлення й розвитку Національного військово-історичного музею України за період роботи з 1995 по 2013 роки показав, що, незважаючи на їх широкий спектр, комплексні історіографічні дослідження не проводилися. На попередньому етапі опрацювання для об'єктивної й змістовно повної оцінки опрацьованого матеріалу ми поділили історіографічні джерела на п'ять груп. Перша група джерел – це

внутрішні документи музею; друга – відомчі нормативно-правові документи й інші регулюючі акти державних інституцій, що регламентують музейну діяльність; третя – друковані періодичні видання НВІМУ; четверта – відомчі періодичні видання й громадські часописи; п'ята – електронні ресурси (сайти) оборонного відомства, НВІМУ [4]. Вважаємо, що цей перелік нині є недостатньо повним, тому задля систематизації й поглиблення змістовного розуміння цих джерел здійснимо переоцінку їх класифікації для подальшого введення в науковий обіг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерелознавство зародилося в найдавніші часи і є невід'ємною складовою частиною історичної науки. Ми не будемо занурюватися в детальний аналіз історичного джерелознавства, а коротко окреслимо основні здобутки науковців у сфері класифікації джерел задля системного виявлення й упорядкування їх за темою означеного наукового дослідження «Становлення й розвиток Національного військово-історичного музею України (1995–2013 рр.)».

Варто зазначити, що внаслідок історичних передумов розвиток української джерелознавчої науки з XIX століття здійснювався під впливом російської й паралельно з нею. Питаннями визначення сутності поняття «історичне джерело», зовнішньої й внутрішньої критики джерел, принципів їх класифікації тощо займалися такі вчені, як В. Антонович, К. Бестужев-Рюмін, М. Костомаров, М. Максимович, С. Соловйов та інші. Теорію джерелознавства новими підходами до методики роботи з джерелами розширили науковці XX століття (Д. Багалій, М. Грушевський, В. Іконніков, М. Коялович, В. Ключевський, В. Пушкар'єв, Ф. Фортинський та ін.) [1].

Джерелознавство не залишається поза увагою сучасних науковців. Зокрема, вітчизняні джерелознавці С. Головка, І. Войцехівська, Я. Калакура, Б. Корольов, В. Коцур, С. Павленко, М. Палієнко працювали над з'ясуванням предмета, методів і структури джерелознавства, над висвітленням теорії джерела, його природи й інформативних можливостей. Крім того, вони запропонували класифікацію джерел, методику й основні етапи опрацювання й використання джерел у наукових дослідженнях. При цьому науковці охарактеризували основні групи джерел з історії України, а також розробили методику дослідження й використання джерельної інформації. Їх науковий доробок реалізовувався також з урахуванням досліджень попередніх учених-джерелознавців. Російські джерелознавці А. Сиренов, Є. Твердюкова, А. Філюшкін здійснили досить детальний екскурс в історію джерелознавства, оглянули й проаналізували широке коло джерел, методів їх вивчення, здійснили їх класифікацію. Учені здійснили досить детальну джерельну класифікацію інших дослідників в історичній ретроспективі. Із зазначеного бачимо, що тема джерелознавства досить різноманітно досліджена. Нинішнім історичним дослідникам на базі запропонованих напрацювань і рекомендацій досить легко опрацювати джерела за власними науковими інтересами [5].

Водночас аналіз джерельної бази з історії Національного військово-історичного музею України раніше не здійснювався, таке дослідження проводиться вперше, що, на нашу думку, потребує авторського бачення класифікації джерел.

Постановка завдання. Метою статті є класифікація джерельної бази з вивчення Національного військово-історичного музею України (1995–2013 рр.) і введення до наукового обігу раніше не опублікованих видів джерел.

З огляду на мету завданнями дослідження є такі:

- огляд наукових визначень поняття «історичне джерело» та підходів до класифікації джерел вітчизняними й зарубіжними вченими-джерелознавцями;

- аналіз виявлених автором джерел щодо діяльності НВІМУ згідно з наявною класифікацією;

- аналіз повноти й системності інформації, поданої у виявлених джерелах;

- введення до наукового обігу корпусу джерел з історії становлення й розвитку Національного військово-історичного музею України в період із 1995 по 2013 рр. відповідно до авторської класифікації.

Виклад основного матеріалу дослідження.

На нашу думку, для формування об'єктивної й оптимальної класифікації джерельної бази НВІМУ пропонуємо ще раз ознайомитися з різноманітними підходами до визначення поняття «історичне джерело». Так, зарубіжні науковці А. Сиренов, Є. Твердюкова, А. Філюшкін, аналізуючи різноманітність визначень поняття «історичне джерело», трактують його як «те, із чого черпається матеріал для історії» [5]. Науковці зазначають, що джерелом може бути будь-який носій інформації про минуле й класифікують джерела за такими особливостями:

- 1) типом носія;

- 2) способом передачі інформації (письмові, усні, образотворчі, фонетичні й т. д.);

- 3) метою створення (навмисні й ненавмисні свідоцтва);

- 4) ступенем близькості джерела до події (прямі свідчення й свідчення, записані з чужих слів, на основі інших джерел);

- 5) видами історичних джерел (речові, образотворчі, словесні, розмовна мова, фольклор, писемні пам'ятки, фотодокументи, сучасні електронні джерела, поведінкові джерела (звичаї, обряди), звукові джерела).

Українські науковці С. Головка, І. Войцехівська, Я. Калакура, Б. Корольов, В. Коцур, С. Павленко, М. Палієнко також здійснюють огляд цього поняття й визначають історичне джерело як «носій інформації про минуле» [2]. Вони поділили джерельну базу за структурою на два основних рівні – початковий і реальний [1]. На думку вчених, початковий рівень джерельної бази формується в ході діяльності установи й знаходиться в її документальному архівному фонді. Реальна ж база – це комплекс матеріалів, що збереглися й дійшли до дослідника через період, коли відбувалася різка зміна ціннісних

орієнтацій, так звана трансгресія суспільства [3]. В історії Національного військово-історичного музею України такий перехід стався у 2013–2014 роках, коли відбулася Революція Гідності, унаслідок чого Російська Федерація анексувала АР Крим, на території якої діяли дві найбільші філії музею. Саме тому автором до уваги бралися реальні джерела про діяльність НВІМУ до 2014 року. Історичні джерела вищезазначені вчені класифікують за типами [2].

1. За способом кодування та відтворення інформації (речові, словесні (усні та писемні), зображальні, звукові (фонічні), поведінкові, конвенціональні й ін.).

2. За змістом (соціально-економічні (господарські), політичні, правничі, культурологічні, історичні, релігійні й ін.).

3. За походженням (особові, колективні, фондоутворюючі й ін.).

4. За хронологічно-географічною ознакою (історичні епохи, періоди, регіони, країни й ін.).

5. За формою (будівлі, літописи, картини, кінофільми й ін.).

На нашу думку, класифікація українських науковців здійснена більш системно й зручніша для змістовного аналізу корпусу джерел в аспекті означеної наукової проблематики. Отже, розглядаючи джерела щодо становлення й розвитку НВІМУ через призму розглянутої вище класифікації, варто зазначити, що вони за способом кодування й відтворення інформації здебільшого належать до писемних, хоча є й елементи використання усних джерел (особисті спогади керівників НВІМУ, автора цього наукового дослідження, інших особистостей, дотичних до історії музею, у вигляді їхніх коментарів і спогадів).

За змістом досліджені джерела, безумовно, є свідченнями історичного процесу становлення й розвитку Національного військово-історичного музею України, його філій і діяльності інших військових музейних утворень України. Варто констатувати, що вагоме походження джерел іде від особистих спогадів керівництва й працівників музею, зафіксованих документально.

Крім того, основна джерельна база дослідження є похідною від внутрішньої документації музею (плани, звіти, накази, листи, концепції й ін.), складеної відповідно до нормативних документів, що зберігаються в документальному архіві НВІМУ, і є основою для створення документального фонду музею (фондоутворюючі документи). Саме тому в дослідженні будуть використані джерела з документального фонду музею (до Галузевого держав-

ного архіву Міністерства оборони України документи, що висвітлюють новітній період історії НВІМУ, ще не передані, тому перебувають на зберіганні в документальному фонді музею). При цьому звернемо увагу на факт достатньо високої точності задокументованих і зафіксованих свідчень працівників музею та зазначимо, що інтенсивність роботи в досліджуваній період була надзвичайно напруженою, відповідальність – високою, фіксація подій відбувалася синхронно.

Водночас нормативно-правові й інші розпорядчі документи, що регламентують діяльність військових музеїв в Україні, є окремим джерелом, що походить із Міністерства оборони України як головного відомства за підпорядкуванням, а також з інших державних інституцій, зокрема Міністерства культури України.

За хронологічно-географічною ознакою джерела розглядаються з часу створення українського військового музею (починаючи з 1995 року й до 2013 року). Це історичний період становлення й розвитку НВІМУ, до початку трансгресії суспільства у 2013–2014 роках. Як уже зазначалося, підставою верхньої хронологічної межі дослідження став 2014 рік, коли під час революційних подій РФ анексувала АР Крим, де діяли дві найбільші філії Національного військово-історичного музею України – Військово-морський музейний комплекс «Балаклава» та Військово-морський музей України. Тому до розгляду бралися джерела історичного періоду, коли АР Крим перебувала під юрисдикцією України.

За формою джерела, що аналізуються, ми віднесли до внутрішніх документів музею, відомчих нормативно-правових документів та інших регулюючих актів державних відомств, що регламентують музейну діяльність, друкованих періодичних видань НВІМУ, електронних ресурсів оборонного відомства, музею, інших заінтересованих сторін. Варто детальніше проаналізувати друковані періодичні видання НВІМУ й електронні ресурси Міністерства оборони України й музею.

Друковані періодичні видання НВІМУ – це наукові журнали «Український військовий музей» (видавався з 2000 по 2014 рр.) і «Військово-історичний альманах» (видавався з 2000 по 2014 рр.). Вони належать до основних історичних джерел, що містять змістовну інформацію про діяльність НВІМУ, яка відображалася в планах і звітах за всі роки його функціонування. Найбільша кількість публікацій у цих періодичних виданнях була присвячена

діяльності НВІМУ, що відображало організацію роботи музею, просвітницький, пошуково-меморіальний, міжнародний, видавничий та інші напрями функціонування [4].

На відміну від друкованих періодичних видань, електронні ресурси оборонного відомства й НВІМУ, як правило, наповнювалися за довідками музею, тому їх можна знайти в документальному архівному фонді за відповідний період. Проте є низка електронних публікацій неформального характеру, що містять інформацію, позначену суб'єктивними оцінками. Подібні джерела аналізу не підлягали.

Проведений нами подальший аналіз матеріалу дозволив виявити ще одну групу джерел: спогади керівників і працівників музею (задокументовані й усні). Це дає підстави виділити їх в окрему класифікаційну групу за новою ознакою, що сприятиме змістовній оцінці опрацьованої інформації й унеможливить фальшування реальних історичних фактів.

Достатньо вагомим джерелом інформації залишаються документи, що знаходяться в Галузевому державному архіві Міністерства оборони України й інших архівах. Попри все, на підставі вищезазначеного пропонуємо класифікацію джерельної бази дослідження Національного військово-історичного музею України розглядати за такими ознаками:

1) відомчі нормативно-правові документи й інші регулюючі акти державних інституцій, що регламентують музейну діяльність;

2) відомчі періодичні видання й громадські часописи;

3) внутрішні документи музею (документальний фонд музею);

4) видання НВІМУ;

5) задокументовані та зафіксовані усні спогади керівників і працівників музею;

6) електронні ресурси Міністерства оборони України, НВІМУ, інших заінтересованих осіб;

7) архівний фонд Галузевого державного архіву Міністерства оборони України й інших архівів.

Висновки. Узагальнюючи, варто зазначити, що аналіз джерел, здійснений за класифікацією С. Головка, І. Войцехівської, Я. Калакури, Б. Корольова, В. Коцури, С. Павленка, М. Палієнка, дозволив нам ще раз їх переосмислити, здійснити джерелознавчий аналіз і систематизувати за новими ознаками. Більш повний масив інформації поглибить наші знання шляхом виявлення й введення до наукового обігу додаткових груп джерел та в підсумку підтвердить достовірність основного масиву інформації щодо становлення й розвитку Національного військово-історичного музею України в 1995–2013 роках.

Список літератури:

1. Калакура Я., Войцехівська І., Павленко С., Корольов Б., Палієнко М. Історичне джерелознавство: підручник. Гол. ред. С. Головка. Київ: Либідь, 2002. 488 с. URL: https://pidruchniki.com/12281128/istoriya/osnovni_komponenti_istorichnogo_dzhereloznavstva (дата звернення: 18.10.2018).

2. Калакура Я., Войцехівська І., Павленко С., Корольов Б., Коцур В. Історичне джерелознавство. Либідь. Київ. 2017. 512 с. URL: https://pidruchniki.com/17190512/istoriya/osnovni_shemi_modeli_klasifikatsiyi_dzherel (дата звернення: 18.10.2018 р.).

3. Карпов В. Військове музеєзнавство у період трансгресії суспільства 1989–1991 років. URL: [https://www.academia.edu/36185347/Військове_музеєзнавство_у_період_трансгресії_суспільства.docx?auto=download%20\(дата%20звернення:%202018.10.2018\)](https://www.academia.edu/36185347/Військове_музеєзнавство_у_період_трансгресії_суспільства.docx?auto=download%20(дата%20звернення:%202018.10.2018)).

4. Міненко Л. Історіографія проблеми вивчення становлення і розвитку Національного військово-історичного музею України. Культура і мистецтво: сучасний науковий вимір: матеріали міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і магістрів, 7–8 грудня 2017 року. М-во культ. України; НАКККіМ. Київ : НАКККіМ. 2017. 273 с.

5. Сиренов А., Твердюкова Е., Филюшкин А. Источниковедение: учебник для академического бакалавриата. Под ред. А. Сиренова. Москва: Издательство Юрайт, 2017. 396 с.

К ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ УКРАИНЫ: КЛАССИФИКАЦИЯ БАЗЫ ИСТОЧНИКОВ

В статье исследованы различные подходы ученых к определению понятия «исторический источник». Это позволило переосмыслить полноту существующей классификации обработанного автором исходного массива информации о деятельности Национального военно-исторического музея Украины (НВІМУ) в период с 1995 по 2013 годы. Проведен анализ и дана оценка полноте и системности информации, представленной в выявленных источниках, что способствовало фиксации определенных неточностей и авторской интерпретации. Предложено введение в научный оборот корпуса источ-

ников (на примере становления и развития НВИМУ) по усовершенствованной классификации. Обосновано, что представленные классификационные группы дадут возможность ученым и работникам музейной сферы достаточно системно оценивать массивы значительной информации, не допускать субъективной энтропии, качественно углублять познания истории.

Ключевые слова: ключевая база, классификация, исторические исследования, Национальный военно-исторический музей Украины, источниковедение.

TO THE HISTORY OF THE NATIONAL MUSEUM OF MILITARY HISTORY OF UKRAINE: CLASSIFICATION OF THE SOURCE BASE

The article investigates various approaches of scientists to the explain of the term “historical source”. These definitions allowed the author to rethink the completeness of the existing classification of sources of information on the activities of the National museum of military history of Ukraine (Museum) from 1995 to 2013. The analysis and evaluation of the completeness and systemicity of the information presented in the identified sources have been made. This contributed to fixing certain inaccuracies and author’s interpretation. The proposed introduction to the scientific circulation of the aggregate of the sources according to the improved classification, on the example of the formation and development of Museum. It is substantiated that the presented classification groups will enable scientists and museum staff to do systems evaluate arrays of information, prevent subjective entropy, and qualitatively deepen the knowledge of history.

Key words: source base, classification, historical research, National museum of military history of Ukraine, source study.

Відомості про авторів

Велінець Ю.І. – магістр історії, аспірант кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Гацелюк В.О. – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Георгієва М.Д. – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету

Городняк Я.П. – аспірант 2 року навчання кафедри міжнародних відносин і суспільних наук гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України

Горопаха С.В. – аспірант кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кадол О.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки Криворізького національного університету

Лаврут О.О. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, суспільно-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Левенець О.М. – магістр історії, аспірант кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Міненко Л.М. – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Набієва Лейла Керім кизи – дисертант Бакинського державного університету

П'єх Н.Р. – магістр архівознавства, здобувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства імені І. Крип'якевича, завідувач науково-реставраційного відділу Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві

Попов В.Ж. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Сараєва О.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських наук та історії України ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»

Юшкевич В.В. – кандидат історичних наук, докторант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 29 (68) № 4 2018

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Семенченко*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 9,61. Ум.-друк. арк. 10,70. Зам. № 1218/203

Підписано до друку 24.12.2018. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105

Телефон +38 (0552) 39 95 80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 4392 від 20.08.2012 р.